Jaarboek 2012

Een zoete belofte

Suikernijverheid in Dordrecht (17de - 19de eeuw)

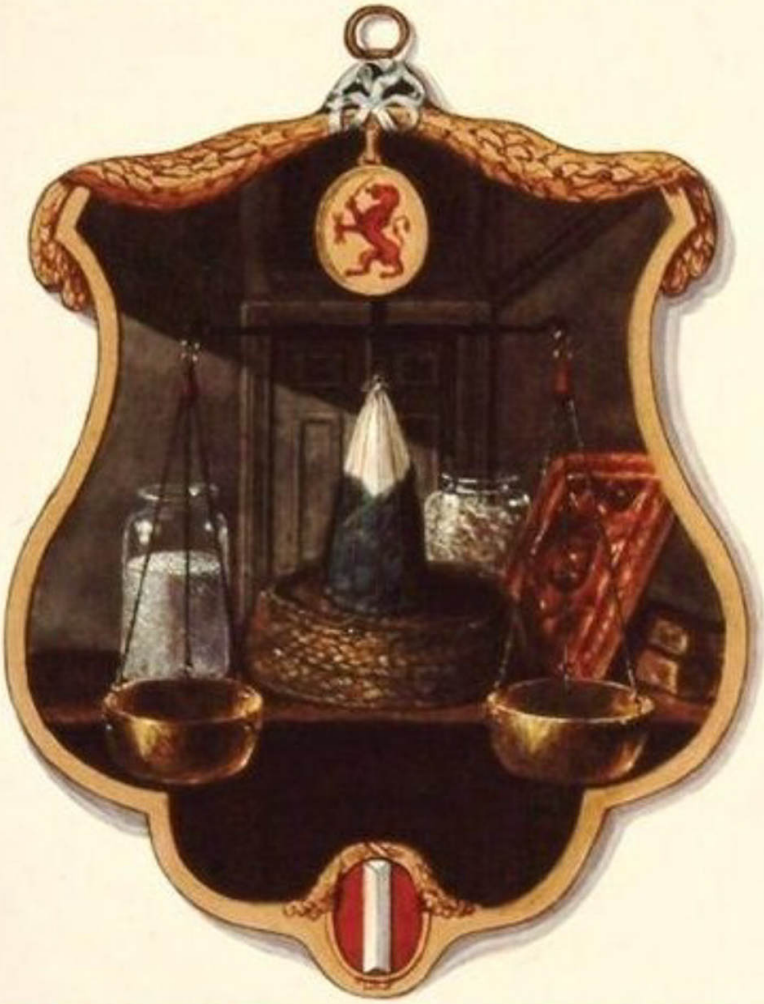

Historische Vereniging Oud-Dordrecht

Een zoete belofte

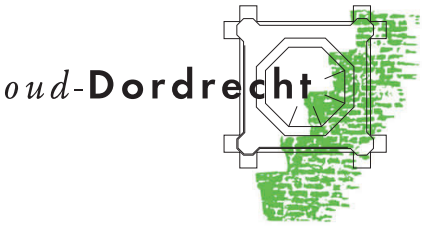

Jaarboek 2012

Een zoete belofte

Suikernijverheid in Dordrecht (17de-19de eeuw)

Samenstellers:
Kees Sigmond & Sjoerd de Meer

Werkgroep:
Jan Willem Boezeman, Marijke Brand,
Irene Dewald, Louis van Empelen,
Lodewijk Hulsman, Sjoerd de Meer,
Kees Sigmond

Historische Vereniging Oud-Dordrecht 2013

Afbeelding omslag (voorzijde): *Begrafenisschild uit 1774 van het Kramers- of Koopmansgilde te Dordrecht – getekend door E.H. Schoemaker 1881/85 (afb.: Beeldbank DiEP 551-36361).*

Afbeelding omslag (achterzijde): *Onderdeel 'suikerindustrie' van een kunstwerk in baksteen uit 1912, afkomstig van de HTS aan de Oranjelaan, thans ingemetseld in een muur aldaar* (foto: C. Sigmond; montage: W.F.J. van Tour).

ISBN 978-90-812135-7-8
NUR 693
© Uitgeverij: Oud-Dordrecht

Redactie: Kees Sigmond, Genus Brand, Jan de Heus, Jan van Tour
Vormgeving: Marloes Bax-Besemer
Druk: RAD - Dordrecht
Binderij: Van Strien - Dordrecht

De uitgeefster heeft getracht alle rechthebbenden van de afbeeldingen te benaderen. Personen die menen ten onrechte niet te zijn benaderd, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgeefster: Postbus 1124 – 3300 BC Dordrecht.

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd in welke vorm dan ook zonder schriftelijke toestemming van de uitgeefster.
No part of this production may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Inleiding ..... p. 7

1. Lodewijk Hulsman: *Rijstebrij en rofloelen: vroegmoderne suikerconsumptie in de Nederlanden* ..... p. 9

2. Louis van Empelen: *De suikerrietaanplant en de suikerraffinage in de 18de eeuw* ..... p. 22

3. Sjoerd de Meer: *Dordtenaren overzee* .....p. 37

4. Kees Sigmond: *De Dordtse* Kamer op de Maze *van de West-Indische Compagnie* .....p. 52

5. Kees Sigmond: *Het eerste West-Indisch Huis in de Wijnstraat* ..... p. 62

6. Jan Willem Boezeman & Kees Sigmond: *Suikerraffinaderijen in Dordrecht* . p. 72
   - Inleiding
   - a. De Ossekop achter het West-Indisch Huis, suikerraffinaderij 1686-ca. 1840
   - b. Beaumont in de Wijnstraat, suikerraffinaderij 1699-na 1832
   - c. Het Suikerbrood aan de Nieuwe Haven, suikerraffinaderij 1706-1818
   - d. De Suikermolen aan de Kuipershaven, suikerraffinaderij 1706-vóór 1827
   - e. De Raaphoek en De Wildeman in de Boomstraat/Voorstraat, suikerraffinaderij 1712-vóór 1839
   - f. Stokholm aan de Wolwevershaven, suikerraffinaderij 1730-1766
   - g. Het Suikerbrood aan het Bagijnhof/Achterom, suikerraffinaderij ca. 1721/30-1828
   - h. De Suijkerkist (Beertje) in de Wijnstraat, suikerraffinaderij 1731-1740
   - i. Sint Jacob in Galiciën in de Wijnstraat, suikerraffinaderij 1733-1832
   - j. Zeelust ('De Suikerfabriek') in de Hoge Nieuwstraat, suikerraffinaderij 1733-1832
   - k. Het Suikervat aan de Korte Kalkhaven, suikerraffinaderij 1735-1829
   - l. Grotekerksbuurt 6-8 (bij de Lombardbrug), suikerraffinaderij 1736-1747
   - m. Vreuchdenburch (Het Suykerhuys) in de Wijnstraat, suikerraffinaderij 1736-1782
   - n. Amsterdam aan de Kalkhaven, suikerraffinaderij 1743-1870
   - o. De Spijkermand aan de Kuipershaven, suikerraffinaderij 1749-ca. 1810
   - p. Den Toelast in de Wijnstraat, suikerraffinaderij 1764-1807

7. Irene Dewald: *Suikerraffinadeurs in Dordrecht* .....p. 191

8. Marijke Brand: *De Dordrechtschen Maatschappij van Beetwortelsuiker* ..... p. 203

Literatuur .....p. 215

Index op persoonsnamen ..... p. 220

erfzoet

in de kleine ruimten
van huizen in de oude stad
waar potten en vormen
met siropen en suikers
staan te zweten
moeten ramen open
om de kamer door
te laten waaien

voor de tochten
worden zeilen gehesen
metaal en stoffen geladen
om slaven te halen voor
plantages aan de overkant
het riet moet geplant
elke stengel gekapt
in molens geperst

in tonnen wordt
de ruwe suiker thuis
gelost in de havens
gezuiverd, gevormd tot
kegels in kleurig papier
zo wordt het vervoerd
van Ossekop of Toelast
naar kruidenier en klant

de zwarte driehoek is
goud voor de bakkers
voor bezitters van schepen
voor suikerhuizen
de imposante panden
met kronen en krullen
laten nog steeds
hun luister zien

biet vervangt het riet
fabrieken verrijzen
de nijverheid verdwijnt
maar de hoorns blijven
op een gevel als teken
van overvloed en
als erfgoed van
de stad

Marieke van Leeuwen stadsdichter 2013

Inleiding

Aan het begin van de Wijnstraat werd tussen 1730 en 1735 door de suikerraffinadeur Frederick Wilkens (1692-1745) een imposant herenhuis gebouwd. Het kreeg als naam het West-Indisch Huis, vernoemd naar een van de drie huizen die oorspronkelijk op deze plek stonden en waar in de 17de eeuw het Dordtse kantoor van de West-Indische Compagnie (WIC) was gevestigd. Boven de deur van het West-Indisch Huis werd als versiering een (houten) suikerbrood aangebracht, omwikkeld in het traditionele blauwe papier.
Nog steeds staat het gebouw bekend als het 'West-Indisch Huis'. Het herinnert aan de periode waarin Dordtenaren uitzwierven naar Brazilië en Suriname om daar (suiker) plantages te stichten en Dordrecht binnen de WIC een rol speelde. Het suikerbrood boven de deur van het pand is een stille herinnering aan de voor Dordrecht belangrijke suikernijverheid in het verleden. Sporen van de Dordtse suikernijverheid zijn ook elders in de stad nog zichtbaar. Zo was in het pakhuis Stokholm oorspronkelijk een suikerraffinaderij gevestigd, net als in de bekende horecagelegenheid Merz aan de Korte Kalkhaven. Ook het toekomstige appartementencomplex aan de Hoge Nieuwstraat-Binnen Walevest, dat de naam 'De Suikerfabriek anno 1733' heeft gekregen, was oorspronkelijk als suikerraffinaderij gebouwd.
Suiker is door de eeuwen heen een belangrijk consumptiegoed geweest. Als halffabricaat kwam het van overzee naar Europa. Op het einde van de 16de eeuw begon men in de Noordelijke Nederlanden zelf suiker te raffineren. Aanvankelijk waren het vooral ondernemers uit de Zuidelijke Nederlanden die zich hier als raffinadeurs vestigden. Amsterdam werd de suikerstad bij uitstek. Omstreeks 1650 waren daar circa veertig suikerraffinaderijen in bedrijf. In Dordrecht kwam de suikernijverheid nog nauwelijks van de grond. Een van de vroegste suikerraffinadeurs was Hendrik Loockermans. Veel weten we niet over hem. In 1610 toen hij inmiddels naar Amsterdam was verhuisd, getuigde hij dat hij *het refineren off suyckerbacken binnen desen landen gedaen te hebben, soo tot Dordrecht als hier binnen deser stede* (i.e. Amsterdam).[1] De van oorsprong Dordtse kruidenier en koopman in specerijen Reynier Maertensz. van Beaumont, begon omstreeks 1594 een suikerraffinaderij, maar verkoos Rotterdam boven Dordrecht als vestigingsplaats.[2] Mogelijk waren er aan het begin van de 17de eeuw nog twee suikerraffinadeurs in Dordrecht werkzaam. We kennen de namen van Andries Adriaansz. en Cornelis Bredenhoff die beiden als suikerbakkers worden omschreven en eigenaar waren van een pand dat het 'Suikerhuis' heette.[3] Wellicht waren zij alleen banketbakker.
Pas op het einde van de 17de eeuw ontstond er in Dordrecht een levensvatbare suikernijverheid en hoewel de eerste suikerraffinaderij in Dordrecht werd opgericht in 1686 en de laatste werd opgeheven in 1870, valt de bloeiperiode van deze Dordtse nijverheid vrijwel volledig in de 18de eeuw. Wel bleef Dordrecht altijd een kleine speler binnen de

1 Dillen, *Bedrijfsleven en gildewezen van Amsterdam 1510-1672*, nr. 1184. Met dank aan Paul Smeele die deze bron noemde.
2 R. Bijlsma, Oudrotterdamsche "Cruydenierie", p. 95-96.
3 http://d-compu.dyndns.org/blokland/suiker_deel09.htm.

suikernijverheid van de Republiek. Zo waren in de 18de eeuw in Dordrecht 16 suikerraffinaderijen in bedrijf, terwijl dat er in de twee echt grote suikercentra Rotterdam en Amsterdam respectievelijk 40 en 120 waren.
In de loop van de 19de eeuw verdween de kleinschalige suikerraffinage uit Dordrecht. Voor de toen opkomende fabricage van suiker uit bieten was een grootschaliger aanpak noodzakelijk; binnen de beperkte ruimte in de oude stad was deze niet meer mogelijk. In 1864 werd een suikerfabriek opgericht net buiten de stad aan de Oude Maas. Deze hield tot het begin van de 20ste eeuw stand. Uiteindelijk zou de suikernijverheid zich vestigen in de provincie, ondermeer in het nabijgelegen Puttershoek (1913) en in Dinteloord (1908). Ook deze suikerfabrieken zijn inmiddels opgeheven of opgegaan in grotere combinaties: de Suiker Unie behoort tegenwoordig tot de grootste suikerproducenten ter wereld.
De kennis omtrent het Dordtse aandeel in de suikerraffinage in de Republiek in de 17de en vooral 18de eeuw was tot voor kort gering. Al weer een aantal jaren geleden besloot mevrouw H.W.G. van Blokland-Visser om de suikernijverheid van Dordrecht in beeld te brengen. Zij publiceerde over de suikernijverheid in het tijdschrift Oud-Dordrecht[4] en bracht haar gegevens samen op een website.[5] In samenspraak met mevrouw Van Blokland werd het idee ontwikkeld om een jaarboek van de Vereniging Oud-Dordrecht aan de suikernijverheid van Dordrecht te wijden. Zij stelde haar gegevens hiervoor belangeloos beschikbaar. Met deze als basis werd een beroep gedaan op een aantal auteurs om een artikel te schrijven. Het resultaat ligt voor u.
Van de hand van Lodewijk Hulsman is het inleidende artikel over het belang van suiker in de cultuurgeschiedenis. Louis van Empelen behandelt de techniek van de suikerraffinage. Sjoerd de Meer schrijft over de Dordtenaren overzee. Kees Sigmond schrijft over de West-Indische Compagnie te Dordrecht en het daarbij behorende 'eerste' West-Indisch huis. Dezelfde auteur behandelt samen met Jan Willem Boezeman – onder andere met gebruikmaking van onderzoeksgegevens van de werkgroepen Wijnstraat en het Nieuwe Werck – in chronologische volgorde alle raffinaderijen in Dordrecht. Irene Dewald geeft vervolgens een kijkje in de wereld van de suikerraffinadeurs en hun verwanten. Marijke Brand beschrijft in het afsluitende hoofdstuk de beetwortelfabriek te Dordrecht in de 19de eeuw.
Tot slot: een jaarboek is meer dan een optelsom van artikelen. Velen hebben geholpen bij de totstandkoming van dit jaarboek. In de eerste plaats bedanken wij mevrouw H.W.G. van Blokland-Visser. Maar ook gaat onze dank uit naar heer D. Rackwitsz en de dames I. Dolman-Berberich en M. de Zeeuw-Kloeg, die in het begin bij het jaarboek betrokken waren. Een woord van dank aan mevrouw E. van Dooremalen, mevrouw A.M. Balm-Kok en de heer J.J.E. Blok, die hun gegevens deelden, en de heer J. van de Meer, beheerder van het archief van de Suiker Unie. Daarnaast aan de instituten die hun kennis deelden en afbeeldingen ter beschikking stelden, met name Erfgoedcentrum DiEP, Museum Huis Van Gijn, het Nationaal Archief, het Rijksmuseum Amsterdam en het Maritiem Museum Rotterdam.

4 Van Blokland-Visser, Dordrecht 200 jaar suikerstad; Heren van Halewijn.
5 http://d-compu.dyndns.org/blokland/home_4.htm.

1. Rijstebrij en rofloelen; vroegmoderne suikerconsumptie in de Nederlanden

door: *Lodewijk Hulsman*[1]

Inleiding

De introductie van rietsuiker leidde tot grote veranderingen in de levenswijze van de Europeanen en is daarmee een van de bepalende factoren geweest in het ontstaan van de hedendaagse Nederlandse samenleving. Deze bijdrage verkent de consumptie van suiker in de Nederlanden vanuit het perspectief van de stad Dordrecht in de 16de en 17de eeuw. In de oudheid en vroege Middeleeuwen was suiker onbekend en werden zoetstoffen zoals honing gebruikt. De kruistochten waren een belangrijke impuls voor de introductie van geraffineerde rietsuiker omdat de adel in Europa de consumptie adopteerde als een statussymbool. De feestbanketten aan de adellijke hoven schiepen een nieuwe eetcultuur en een constante vraag, die werd voldaan door suiker uit het Midden-Oosten en Sicilië.

Suikerriet.

Met de ontwikkeling van de suikerrietcultuur in het Atlantisch gebied in de 16de eeuw werd de consumptie van suiker ook betaalbaar voor andere groepen in de samenleving. De Nederlandstalige kookboeken uit deze periode laten zien dat het gebruik van suiker al ruim ingeburgerd was in de zuidelijke Nederlanden, die toen een periode van grote bloei doormaakten. De verdeling van de Nederlanden en de stichting van de Nederlandse republiek leidde tot de emigratie van Zuidelijke Nederlanders naar

1 Medewerker van de faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam; houdt zich sinds 1998 bezig met historisch onderzoek, onder andere naar de productie en consumptie van rietsuiker.

het noorden, zoals bijvoorbeeld de in Gent geboren arts Carolus Battus, die in 1593 in Dordrecht een van de eerste kookboeken in de Republiek publiceerde.[2]

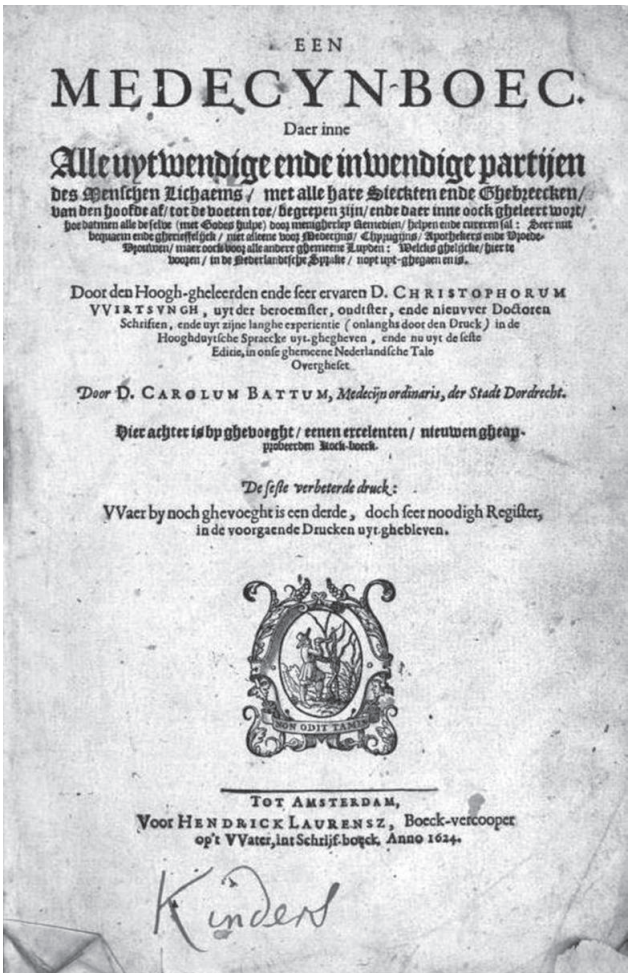
EEN
MEDECYN-BOEC.
Daer inne
Alle uytwendige ende inwendige partijen
des Menschen Lichaems / met alle hare Sieckten ende Ghebreecken /
van den hoofde af / tot de voeten toe / begrepen zijn / ende daer inne oock gheleert wort /
hoe datmen alle de selve (met Godes hulpe) door menighherlep Remedien / helpen ende cureren sal: Beer uit
bequaem ende gheriefelijck / met alleene voor Medecyns / Chyrurgijns / Apothekers ende Vroede-
Vrouwen / maer oock voor alle andere ghemeene Luyden: Welcks ghelijcke / hier te
voren / in de Nederlandsche Tyrulse / noyt uyt-ghegaen en is.
Door den Hoogh-gheleerden ende seer ervaren D. CHRISTOPHORUM
VVIRTSVNGH, uyt der beroemster, oudtster, ende nieuwver Doctoren
Schriften, ende uyt zijne langhe experientie (onlanghs door den Druck) in de
Hooghduytsche Spraecke uyt-ghegheven, ende nu uyt de seste
Editie, in onse ghemeene Nederlandsche Tale
Overghesetz.
Door D. CAROLUM BATTUM, Medecijn ordinaris, der Stadt Dordrecht.
Hier achter is by ghevoeght / eenen excelenten / nieuwen gheap-
probeerden Kock-boeck.
De seste verbeterde druck:
VVaer by noch ghevoeght is een derde, doch seer noodigh Register,
in de voorgaende Drucken uyt ghebleven.
NON ODIT TAMEN
TOT AMSTERDAM,
Voor HENDRICK LAURENSZ, Boeck-vercooper
op't VVater, int Schrijf-boeck. Anno 1624.
Kinder

Titelpagina van:
Battus, Medecyn boec.

De suikerraffinage werd tussen 1590 en 1650 een belangrijke bedrijfstak in de Republiek waarbij Vlamingen en Portugese Joden een belangrijke rol speelden. De stroop, die als bijproduct van de raffinage goedkoop was, werd een volksvoedsel in de vorm van pannenkoeken met stroop en stroopwafels. Aan het einde van de 17de eeuw was suiker een onderdeel van het levenspatroon geworden in de Nederlanden en was de basis gelegd voor de ontwikkeling in de 18de en 19de eeuw. De consumptie van suiker in

2 Voor dit artikel zijn een aantal werken van Battus geraadpleegd. Ten eerste het originele boek van Carel Baten, die zich Carolus Battus liet noemen: Battus, *Medecyn boec*. Verder het zogenaamde *Secreet-boeck*, waarin vooral recepten voor confituren en het zoeten van dranken zijn te vinden. Een transcriptie werd in 1991 gepubliceerd door de Belgische Academie van streekgebonden Gastronomie, waarin ook een uitstekende bibliografie van het werk van Baten is te vinden: Collen, Kock boek van Carolus Battum.

deze periode leidde tot economische veranderingen zoals het ontstaan van het beroep suikerbakker, maar ook sociale veranderingen zoals de introductie van het koffiehuis. De bijdrage begint met een beknopt historisch overzicht van de introductie van suiker in Europa. Daarna komt het gebruik van suiker als medicijn en als voedingsmiddel aan bod. De culturele context van de suikerconsumptie in de vorm van gebruiken en volkscultuur, zoals het sinterklaasfeest, is het laatste onderwerp voordat de studie wordt afgesloten met een conclusie.

Historisch overzicht: de verspreiding van suiker

Het woord suiker is afkomstig uit het Arabisch en de eenduidige verschijningsvorm in verschillende Europese talen zoals *sugar* in het Engels, *Zucker* in het Duits, *sucre* in het Frans, *zucchero* in het Italiaans en *azúcar* in het Spaans zijn een aanwijzing dat deze stof gelijktijdig in verschillende Europese talen benoemd werd.[3] Sommigen stellen dat het Arabische woord *sukar* afgeleid is van het Sanskriet waar het woord *sakar* gebruikt werd. Het is in ieder geval algemeen erkend dat de Arabische wereld kennismaakte met suiker door haar contacten met het Indische subcontinent en dat de teelt van suikerriet omstreeks 700 na Chr. vanuit het Indische subcontinent in Afrika en het Midden-Oosten geïntroduceerd werd.[4]

Suiker is een belangrijke substantie in de chemie van planten en dieren, maar wordt als zelfstandige stof niet in natuurlijke vorm gevonden. De geraffineerde suiker die wij kennen is een menselijke vernieuwing. De eerste suiker werd gewonnen uit suikerriet dat duizenden jaren voor de geboorte van Christus door de mens gedomesticeerd werd op Nieuw-Guinea. Waarschijnlijk werd het winnen van suiker omstreeks 400 voor Chr. ontdekt in India. De Grieken en Romeinen in de oudheid waren onbekend met suiker en waarschijnlijk waren de Byzantijnen de eerste Europeanen die in de 10de eeuw via de Arabische wereld in aanraking kwamen met suiker.[5]

De kruistochten brachten de Europese adel omstreeks de 11de eeuw in contact met de Arabische wereld, waar de consumptie van suiker een belangrijk onderdeel van het dagelijks leven was geworden. Al snel begonnen de kruisridders de suikerrietvelden en suikermolens te exploiteren die zich bevonden in de door hen veroverde gebieden. Tyrus was aanvankelijk het centrum van de Frankische suikerproductie, waar de Venetianen in de 12de eeuw al tachtig suikermolens bezaten.[6]

De kruisridderordes richtten zich na het verlies van hun heerlijkheden in het Heilige Land op de productie van suiker op eilanden in de Middellandse Zee zoals Cyprus en Rhodos. Ook in andere gebieden die op de Arabieren veroverd werden, zoals Sicilië dat in de 10de eeuw in handen van de Noormannen viel, was de productie van rietsuiker een bedrijfstak.[7]

Vanaf de 12de eeuw raakte suiker steeds meer ingeburgerd in de Europese keuken. Vooral de Franse Provence speelde hierbij een belangrijke rol. Dáár ontstond de eerste Europese hofcultuur waar suiker een onmisbaar onderdeel van de adellijke keuken

---

3 Von Lippmann, *Geschichte des Zuckers*, p. 327-328.
4 Ibidem, p. 268.
5 Ibidem, p. 269.
6 Ibidem, p. 291.
7 Ibidem, p. 283-286.

werd. In de 13de eeuw verspreidde het gebruik van suiker zich snel onder de Europese adel. De vermeldingen in de Lage Landen zijn dan nog schaars. Suiker wordt niet genoemd in de Brabantse tolrol van 1315 en die van Holland en Zeeland van 1363; wel genoemd worden ingemaakte vruchten.[8]
De aankoop van suiker wordt ook vermeld in de oudste stadsrekeningen van Dordrecht. In deze rekeningen uit de periode 1283-1287 wordt herhaaldelijk de aanschaf van *sukere* en suikergoed zoals *traitsye* genoemd. Waarschijnlijk werd deze suiker door de stedelijke autoriteiten gebruikt voor bijzondere feestelijke gelegenheden.[9]
De suiker die in de 13de en 14de eeuw in Noordwest-Europa werd gebruikt kwam vooral uit Egypte, waar Alexandrië de grootste uitvoerhaven was. De Venetianen en Genuezen hadden de macht over de handelsnetwerken waarlangs deze suiker naar Noordwest-Europa vervoerd werd. De suiker werd onder meer per schip vervoerd in de vorm van suikerbroden die in kisten verpakt waren. Brugge was een belangrijk handelscentrum dat vanaf de 14de eeuw door Italiaanse schepen bezocht werd.[10]
De aanvoer van suiker uit het Midden-Oosten werd echter afgesneden toen Byzantium in 1453 viel. In de 16de eeuw veroverden de Turken ook Egypte en de suikerproducerende eilanden zoals Cyprus en Rhodos. De val van Byzantium was een extra stimulans voor de Portugezen om de zeeroute langs Afrika naar India te openen en in 1498 bereikt Vasco da Gama India. De expansie van de Portugezen naar Afrika leidde ook tot het begin van de suikerrietteelt op Atlantische eilanden zoals Madeira en São Thomé. Deze eilanden ontwikkelden zich samen met de Canarische Eilanden, die in Spaans bezit waren, tot de nieuwe suikerleveranciers. In de 15de eeuw leverde alleen Madeira al jaarlijks bijna duizend ton suiker. De Portugezen maakten bij de suikerrietproductie gebruik van de arbeid van tot slaaf gemaakte Afrikanen.[11]
De Spanjaarden hadden na de ontdekking van de Nieuwe Wereld in 1492 ook geïnvesteerd in het opzetten van rietsuikerproductie, onder meer op het Caribische Santo Domingo, echter zonder veel succes. De grote omwenteling in de rietsuikerproductie kwam tot stand toen de Portugezen het productiemodel dat zij op de Atlantische eilanden hadden ontwikkeld, gingen toepassen in Brazilië, dat in 1500 ontdekt was. Vooral Pernambuco, maar ook Bahia, in het noordoosten van Brazilië begonnen vanaf de tweede helft van de 16de eeuw steeds grotere hoeveelheden rietsuiker te leveren. De meeste suiker van de Atlantische eilanden en Brazilië kwam, via bemiddeling van vooral Joodse kooplieden in Portugal, naar de haven van de stad Antwerpen, die zich in de 16de eeuw tot het belangrijkste handelscentrum in Noord-Europa ontwikkelde.[12]
De Lage Landen waren met steden als Antwerpen, Gent en Brussel de belangrijkste afzetmarkt voor de Portugese koloniale producten en vanuit Antwerpen werd ook de rest van Noordwest-Europa bevoorraad. De eerste suikerbakkers werden omstreeks 1500 in Antwerpen vermeld en in 1556 waren in deze stad al negentien suikerbakkers actief. Handelaars uit Antwerpen investeerden ook in suikerrietplantages, zoals de

---

8 Burema, *Voeding in Nederland*, p. 22-23.
9 Burgers & Dijkhof, *Oudste stadsrekeningen Dordrecht*, 52-12; 52-24; 62-35; 68-28; 71-15.
10 Von Lippmann, *Geschichte des Zuckers*, p. 310; 359-360.
11 Ibidem, p. 402-403.
12 Ibidem, p. 443.

firma Van Dale die in 1564 een suikerfabriek op het Canarische eiland Palma bezat en Erasmus Schetz die in 1567 eigenaar was van een suikermolen in het Braziliaanse São Vicente.[13]

De opstand van de Lage Landen tegen het Spaanse gezag – in de vaderlandse geschiedenis bekend als de Tachtigjarige Oorlog – leidde geleidelijk tot de scheiding van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in twee gebieden, die wij tegenwoordig kennen als België en Nederland. Het jaar 1580 was een belangrijk keerpunt omdat de toekomstige Republiek der Zeven Verenigde Provinciën toen haar eerste gestalte kreeg in de Unie van Utrecht. In hetzelfde jaar gingen Portugal en Spanje samen in een personele unie. Portugal was een belangrijke handelspartner voor de opstandige Nederlanders, onder meer omdat daar het zout vandaan kwam dat gebruikt werd voor het haringkaken, een van de belangrijkste pijlers van de economie van Holland en Zeeland.

Antwerpen werd in 1585 hard getroffen door plunderende Spaanse troepen, terwijl de personele unie van Portugal en Spanje de weg vrijmaakte voor de Spaanse inquisitie om jacht te maken op de Sefardische Joden, die een belangrijk deel van de suikerhandel beheersten en die tot dan toe in Portugal ongemoeid waren gelaten. In de periode 1580-1600 begon de handel in suiker zich te verleggen naar het noorden, met als resultaat dat Amsterdam zich in de 17de eeuw ontwikkelde tot de belangrijkste markt voor suiker in Noordwest-Europa. Vanaf het eind van de 16de eeuw groeide het aantal suikerraffinaderijen in de Republiek snel.[14]

De inval van de West-Indische Compagnie (WIC) in 1624 in de Braziliaanse stad São Salvador da Bahia was het antwoord van de Republiek op het Spaanse handelsembargo dat na het aflopen van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd ingesteld, waardoor de groeiende suikerindustrie hard getroffen was. Deze eerste aanval mislukte, maar een tweede onderneming leidde tot de langdurige bezetting van een groot deel van Noordoost-Brazilië tussen 1630 en 1654. De Nederlanders trokken zich na de overgave van de hoofdstad Recife in 1654 terug, maar hadden in de tussentijd een belangrijke bijdrage geleverd aan het ontstaan van een nieuw productiecentrum van rietsuiker in het Caribisch gebied.

De Caribische productie droeg bij aan de val van Nederlands Brazilië omdat zij mede de oorzaak was van de ineenstorting van de suikerprijs in de periode 1640-1642. Aan het eind van de 17de eeuw beheersten Frankrijk en Engeland de suikermarkt en werd suiker betaalbaar voor steeds grotere groepen Europeanen door de daling van de suikerprijs die het gevolg was van een explosief gestegen productie die zich zou voortzetten in de 18de eeuw.[15]

Suiker als medicijn

De eerste Europese berichten over suiker worden gevonden in boeken over geneeskunde. De Griekse artsen waren de eerste die kennismaakten met de toen hoogontwikkelde Arabische geneeskunde en Simeon Seth publiceerde in 1075 een werk waar-

---

13 Von Lippmann, *Geschichte des Zuckers*, p. 429.

14 Ibidem, p. 539- 540.

15 Een goed overzicht is te vinden in: Bosma, Colonial-Industrial taste.

in de eigenschappen van suiker (sachar) geroemd werden en ook het eten van rijst met suiker werd aanbevolen. Rozensuiker en suikerwater werden toen door artsen aan het Byzantijnse hof als geneesmiddel voorgeschreven.[16]
Von Lippman schrijft de verbreiding van suiker als medicijn in Europa echter niet toe aan de Byzantijnen, maar vooral aan de invloed van artsen in Zuid-Italië, waar Salerno een van de oudste Europese universiteiten herbergde. Constantinus Africanus had veel door het Midden-Oosten gereisd en trad in 1065 als hofarts in dienst van de Normandische hertog Robert Guiscard. In zijn geschriften wordt suiker in verschillende vormen aangeprezen als medicijn voor allerlei kwalen. Suikersiroop tegen de hoest, hoeveelheden tot drie pond tegen maagstoornissen en ook tegen depressie. Deze geschriften vormden lange tijd de basis voor de geneeskunde in Salerno, die op haar beurt weer de geneeskunde in Noord-Europa beïnvloedde.[17]
De Provence in het zuiden van het tegenwoordige Frankrijk vervulde, zoals eerder gesteld, vanaf het einde van de 12de eeuw een belangrijke rol in de verspreiding van suiker in Europa. In de 13de eeuw werd de universiteit van Montpellier een belangrijk centrum voor de toenmalige geneeskunde, waarbij veel van de kennis uit Salerno werd overgenomen.[18]
Arnaldus was tijdens de bloeiperiode van de school van Montpellier aan het einde van de 13de eeuw actief en beschreef de *blancmangier*, een gerecht dat ook genoemd werd in *Le grand cuisinier de toutes cuisines*, een kookboek uit de tijd van Filips de Schone. Dit gerecht van kippenborst, amandelmelk, witbrood, gember en suiker werd een geneeskrachtige werking toegedicht en zou tot in de 17de eeuw populair blijven. Een ander medicijn was het beroemde *aqua auri* van Arnaldus, dat bereid werd met o.a. goud, alcohol, rozemarijn, kaneel, zoethout, rozenwater en suiker en dat gebruikt werd als een universele levensdrank en gezondheidsmiddel.[19]
De suiker werd verhandeld door apothekers die vanaf de 14de eeuw steeds meer met overheidscontrole te maken kregen. Deze apothekers bereidden niet alleen poeders, dranken en siropen met suiker, maar maakten ook gekonfijte vruchten, confituren en andere producten met suiker. Zo was het bijvoorbeeld gewoon om wijnen met suiker te vermengen en in Hamburg werd de staatsapotheek in 1351 verplicht om te zorgen dat er genoeg suiker in voorraad was voor dit doel.[20]
Suiker bleef nog steeds in hoog aanzien als medicijn in de Nederlandse geneeskunde van de 17de eeuw. Toch waren er ook kritische geluiden te horen. Zo wees de Dordtse arts Van Beverwijck – die een medisch standaardwerk publiceerde dat werd opgeluisterd met gedichten van zijn goede vriend en toenmalige Dordtenaar Jacob Cats – op de zwarte tanden die het gevolg van het eten van suiker waren. Zwarte tanden kwamen vooral voor bij apothekers door het veelvuldig proeven van hun siropen en bij kinderen die het snoepen niet konden laten.[21]

---

16 Von Lippmann, *Geschichte des Zuckers*, p. 270.
17 Ibidem, p. 273-275.
18 Ibidem, p. 301.
19 Ibidem, p. 368-369.
20 Ibidem, p. 391-393.
21 Burema, *Voeding in Nederland*, p. 123. Van Beverwijck, *Schat der gesontheyt*. Zie ook: Van Gemert, U Kunst gelt over-al.

Portret van Johan van Beverwijck. Gravure door S. Savary naar een tekening van J.G. Cuyp (afb.: Beeldbank DiEP 551-10826).

De suiker kwam er nog slechter af in de geschriften van de Nederlandse geneeskundige Joan Baptista van Helmont (1578-1644), die zich een vijand verklaarde van alle buitenlandse en gekunstelde geneesmiddelen zoals de Arabische siroop en suiker: *my erbarmt het menschelijck geslacht, 't welck soo jammerlijcken, en dus lang met ellendige drancken en middelen gepijnight wort* (...)*; een koortsige maegh, swack van heve, wordt des te meer door 't suycker (want alle suycker wordt by levende kalck bereyt) verhindert; dus siet men alle koortsige bynae op suycker smaeck grouwelen. Ick geloove, soo sy kenden de scherpheyt der honighgeesten, en de vuyligheyt des bereyden suyckers, dat sy die min souden gebruyckt hebben*.[22]

Hiermee werd de discussie over de voor- en nadelen van suiker geopend die vanaf de 17de eeuw tot heden voortduurt. De suiker was echter inmiddels niet meer weg te denken uit het dagelijks leven van de Europeanen en dit kwam vooral omdat zij een onmisbaar ingrediënt in de keuken was geworden.

Suiker in de Nederlandse keuken

Vanaf de 13de eeuw werd suiker een symbool van tafelluxe die vooral diende om te wedijveren in het vertoon van rijkdom. Gekonfijte vruchten, met suiker vermengde wijnen en gerechten zoals het hierboven genoemde blanc-manger werden geleidelijk onmisbaar voor een vooraanstaande edelman. Opvallend waren de vaak met goud versierde kunstwerken van suiker. In de 14de eeuw vindt men in de boekhouding van de adellijke hofhouding regelmatig vermeldingen van tientallen ponden suiker.

De hoeveelheden namen toe in de 15de eeuw. Zo werd bij een bezoek van Filips van Bourgondië in 1453 de tafel gesierd met kunstwerken van suiker, zoals een kerk, een schip, een kasteel met een bron waaruit water in de slotgracht stroomde, een bos met dieren, een met sneeuw bedekte berg, een rozenhof waar een ridder en een dame rusten en op tafel stond een beeld van een vrouw waaruit zoete wijn stroomde met

22 Van Helmont, *Dageraed, ofte nieuwe opkomst der geneeskonst*, p. 192.

daarnaast een pilaar met het opschrift: *ne touche pas ma dame*.[23]
Volgens Burema begon het gebruik van suiker in de Nederlanden vanaf de 15de eeuw algemeen te worden. Het eerste *sukerbroet* wordt in 1440 vermeld en *knapkoeken* in 1446. De consumptie van amandelbrood of marsepein werd in deze periode algemeen in de Nederlanden. Deze lekkernij werd bereid uit suiker, amandelen en olie.[24]
Met de aanvoer van suiker uit het Atlantisch gebied in de 16de eeuw namen de hoeveelheden gebruikte suiker verder toe. Maria de' Medici bezocht in 1599 de stad Avignon en werd onthaald op een feestmaal waar vijftig standbeelden van suiker en driehonderd manden met gekonfijte vruchten en marsepein gepresenteerd werden.[25] Suiker werd ook steeds meer gebruikt om de vaak bittere wijnen te verzachten. Bij het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saksen in 1561 werd bijvoorbeeld bericht dat men op twee delen wijn een deel suiker moest toevoegen.[26] Een gerecht dat in deze periode algemeen ingang vond in de Nederlanden was de *rijstebrij met zuker*.[27] De Nederlanden waren door de aanvoer van de Atlantische suiker een gidsland geworden. De Duitse keizer Maximiliaan I liet in 1522 Nederlandse suikermakers en suikerblazers overkomen voor zijn hofsuikerbakkerij.[28]
De eerste Nederlandstalige kookboeken laten zien dat het gebruik van suiker in de keuken algemeen geworden was. Een voorbeeld is het kookboek van de geleerde arts Carel Baten of Carolus Battus die in Gent was geboren en die zich − na een medicijnenstudie in Rostock − in Dordrecht vestigde. Daar was hij van 1588 tot 1601 stadsgeneesheer, en daar gaf hij ook een Nederlandse vertaling uit van het *Artzney-Buch* van Christoph Wirsung of Wirtsung uit Augsburg. De eerste druk van het vertaalde *Medecyn-boec* verscheen in Dordrecht in 1589, de tweede al in 1593, en aan die tweede druk voegde hij voor het eerst een kookboek toe: *Eenen seer schoonen / ende excelenten Coc-boeck*.[29]
Het kookboek van Battus geeft een beeld van wat er op de tafels van gegoede Dordtenaren werd geserveerd. De keuken van de late Middeleeuwen kenmerkte zich door het ontbreken van de tegenstelling tussen zout (hartig) en zoet. In deze keuken was het vooral van belang dat zoet, zuur en scherp met elkaar in evenwicht moesten zijn. Zout speelde daarbij een ondergeschikte rol. Hoewel (of misschien juist omdat) suiker een tamelijk duur artikel was, werd het veel meer gebruikt dan de inheemse honing: in een ander kookboek uit dezelfde periode zijn er circa 150 recepten met suiker, tegen zes met honing. Van die zes zijn er vier medisch, een voor een kruidkoek en een om noten in te maken. Gewoon in het eten of in taarten werd honing dus niet gebruikt, en ook niet om confituren of siropen te maken van vruchten of bloemen, een nieuwe techniek in de 16de-eeuwse keuken.[30]

---

23 Von Lippmann, *Geschichte des Zuckers*, p. 369-371.
24 Burema, *Voeding in Nederland*, p. 49. Zie voor een etymologie van het woord marsepein ook Von Lippmann, *Geschichte des Zuckers*, p. 352-353, die het woord afleidt van een oude muntsoort.
25 Von Lippmann, *Geschichte des Zuckers*, p. 440.
26 Ibidem, p. 455.
27 Burema, *Voeding in Nederland*, p. 71.
28 Ibidem, p. 22-23.
29 Jansen-Sieben & Van Winter, *Keuken van de late Middeleeuwen*, p. 17.
30 Ibidem, p. 35.

Het werk van de arts Blankaard uit de school van Salerno werd geïllustreerd met deze prent van Jan Luyken (afb.: Collectie Universiteitsbibliotheek Amsterdam).[33]

Het kookboek van Baten bevat 192 receptenblokjes, met de aangegeven varianten komt dat totaal op 296 recepten. Volledigheidshalve moet hier vermeld worden dat Baten tal van confituurrecepten, samen met recepten voor het verbeteren en smaak geven van bier en wijn, publiceerde in zijn in 1594 gepubliceerde *Secreet-Boeck*.[31] Het kookboek van Baten geeft recepten voor gerechten die tegenwoordig onbekend zijn geworden, zoals de eerder genoemde blanc-manger:

Om te maken blau Mangier de Spaigne.

Neemt een oude Hinne, ofte Capoen, ende sletse ten halven. Neemt dan den spier daer uut ende pluckten wel cleyn. Neemt dan soetemelck ende sietse eerst ende doeter blom van Rijs in met plucksel ende latet t'samen sieden. Ende alsdan so doeter wel Suycker in ende latet T'samen staen confijten. Dienent dan in schotelen.[32]

Spaensche soppe, gunbraes, en gestoofde ossentong werden allemaal met suiker bereid. De historicus G.D.J. Schotel uit Dordrecht beschreef het dagelijks leven van een huisgezin in de 17de eeuw. Hij citeerde bijvoorbeeld Brederode, die schreef:

Kalckoenen en capoenen
Ick souse laten stoven, had iese met cyter en lemoen
En voort wou ick wyn, suycke.[34]

Schotel noemt verschillende soorten van gebak die in de 17de eeuw genuttigd werden zoals: *Rabauwen, rofloelen, St. Jakobsschelpen, ghecloven nonnen, wafelen tot een getralieden yser gemaeckt, gulde geback, boekende flensjes en(de) beniste koeck.*

Deventer koek was al in de 16de eeuw beroemd. Ook vermeldt Schotel: *fraai gecouleurd suycker-speck, tourtjes, pasca-de-Genua, melindes en soete pannedeeltjes.*[35]

---

31 Collen, Kock boek van Carolus Battum, p. 8.

32 Ibidem, p. 96.

33 Blankaard, *De Borgerlyke Tafel*. (met dank aan UBA)

34 Schotel, *Oud-Hollandsch huisgezin*, p. 315.

35 Ibidem, p. 315. Het recept voor *ghecloven nonnen* is bij Baten te vinden: *Neemt herde Eyeren ende doet de doyeren in eenen Mortier. Doeter dan by ghebraden Appelen, Caneel ende suycker. Stootet t'samen ende doet dese spijse inden witte van de Eyeren ende backet in bruyn boter. Stroyter dan Canneel ende suycker over ende dienet ter tafelen* (Collen, Kock boek van Carolus Battum, p. 98).

Suiker in de culturele context van Dordrecht

Het gebruik van suiker als middel om te pronken en om rijkdom te tonen had al eerder in de Middeleeuwen tot kritiek geleid. Ook in de Nederlanden werd het gebruik van suiker tijdens feesten door autoriteiten met lede ogen aangezien. Schotel beschreef bijvoorbeeld de gebruikelijke feestelijkheden in het Nederland van de 17de eeuw wanneer er een kind geboren was. Bij het zogenaamde doopmaal verzamelden zich grote aantallen gasten, die zich te goed deden aan allerlei versnaperingen. Ook op het platteland werd het doopmaal gevierd, de boeren gingen dan *op den suikerdenbol* en er werd *geruimschotteld*. Daarbij hoorde gekartelde jongens- en gladronde meisjessuiker.[36] De 'kandeelpot' was een vast onderdeel van het doopmaal. Het was een bokaal met Rijnse wijn en suiker, waarin in plaats van een lepel een lange versierde kaneelstok stond.

Stadsgezicht met verkoop van zoetwaren, uit: G.D.J. Schotel, Het Oud-Hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw, *Haarlem 1867.*

Daarbij werden allerlei liedjes gezongen zoals:

Kraamheer, komt de stock gegrepen
Sny de koeck in flincke reepen,
Koeck en sop syn beide eel
Leeve, leeve de kandeel![37]

Zoals eerder gezegd viel deze vrolijkheid niet in goede aarde bij de stedelijke autoriteiten. In Leiden mocht een vrouw bij het doopmaal naast de vroedvrouw slechts twee andere vrouwen uit haar naaste omgeving ontvangen op een boete van vijf schellingen. In Groningen stond er vijf mark boete op het ontvangen van meer dan twaalf

36 Schotel, *Oud-Hollandsch huisgezin*, p. 52.
37 Ibidem, p. 53.

gasten en in Zutphen een daalder op het ontvangen van meer dan acht gasten. Ook in Dordrecht, Delft, Amsterdam en andere plaatsen vindt men dergelijke keuren. Toen de keuren in onbruik raakten klaagden de kerkenraden over de *dartele en onbehoorlycke banketten. De ryckdom baerde overdaed, de overdaed brasserijen, de brasserijen 't eeuwigh verderf.*[38]
Dergelijk verzet was er ook tegen de feestelijkheden op Vastenavond. Voor de schotel met pannenkoeken en de pot met rijstebrij op tafel kwam werd er gefeest. In Dordrecht werden bijzondere dansen uitgevoerd en op verschillende plaatsen werden liederen gezongen die de woede van de predikanten opwekte. Borstius schreef dat *vloecken en sweeren, sabbatschenden ende dobbelen, vasteavonden en kermissen de gewoonte was van t'geheele land.*[39]
Ook het sinterklaasfeest dat tegenwoordig als een van de typische Nederlandse feesten gevierd wordt, leidde tot controverse. Schotel berichtte het volgende over deze Nederlandse traditie: *Er was geen feest dat door jongelieden van allerlei standen met meer verlangen werd te gemoet gezien dan dat van St. Nicolaas. Reeds in de XIVe en XVe eeuw werd het hier te lande gevierd; het eerste berigt er van vinden wij in een oude Dortsche rekening van 1360. "Op St. her Nyclaesdach 1 L. gr. aen die scholers voer her oerlof." Uit deze woorden blijkt dat de kinderen der groote school op St. Nicolaas-dag, oerlof* (verlof) *kregen om uit de school te blijven en daarenboven geld van de stad ontvingen om zich vrolijk te maken. Zoo hadden zij ook oerlof bij eerste missen, bruiloften, kermissen, heeren inkomsten, enz. doch zulks werd bij publicatie van 21 October 1450 verboden.*[40] Reeds in de 16de eeuw was het gebruikelijk dat kinderen 's avonds hun schoen zetten om *peper-huysjes, suyker-erretten, kabeljaus-oogen en kapittelstokken* te krijgen van de goedheiligman.[41]
In de 17de eeuw was het St.-Nicolaasfeest veel 'wilder' dan tegenwoordig. Zo wild zelfs dat de stedelijke regering het – ook op aansporing van de kerkenraden die het *superstitieus* en een *restant der paperijen* noemden – ten strengste verbood, zoals dat in 1657 te Dordrecht gebeurde. Ook de autoriteiten in Delft verboden het feest door middel van een keur uit 1600, die in 1607 werd hernieuwd: *op den 5e December 't welk genaemt wort Nicolaes avondt kramen op het marktveld op te slaan, in welcke cramen vercoft worden verscheyden goederen, die men den cleynen kinderen dyets maeckt dat den zelfden Nicolaes hemluyden geeft, 't welck eene saecke is nyet alleen strijdend ende teghens alle goede orde ende politye, maer oock de luyden affleydende van de ware Godesdyenst ende streekende tot waengelooff, superstitie ende afgoderije, de welcke in een gepolitierde christelicke gereformeerde stadt nyet en behoort getolereert te werden*. In de keur van 1607 werd ook verboden: *gheen broot , coeck , suycker , ofte andere eetwaer te vercopen, hebbende 't facoen van eenige beelden ofte daer-waren eenich beelt ofte beelden in ofte opgebacken ofte gestelt sijn*. Zo werden juist die dingen die tegenwoordig als typisch Nederlandse cultuur worden gezien zoals

38 Schotel, *Oud-Hollandsch huisgezin*, p. 50.
39 Ibidem, p. 368.
40 Ibidem, p. 193.
41 Ibidem, p. 195.

Suikergoed, detail uit het schilderij Het Sint-Nicolaasfeest *door Jan Steen, 1665 (afb.: Collectie Rijksmuseum Amsterdam).*

suikerbeesten, marsepeinen dieren, enzovoorts, in de 17de eeuw verboden door verordeningen die werden uitgevaardigd door de stedelijke autoriteiten.[42]
Schotel schreef in zijn studie over het dagelijks leven van de Nederlanders in de 17de eeuw dat onze voorouders uit deze periode er zoveel sterker en krachtiger uitzagen dan hun tegenwoordige nakomelingen. Hij schreef dit toe aan hun drinkgedrag. *Geen koffie, thee of chocolade, maar hartig, krachtig, voedend, versterkend bier of een dronk sterke meede werd bij het ontbijt, het noenmaal en het avondeten genuttigd*.[43]
De belangrijkste omwenteling die door het gebruik van suiker werd veroorzaakt was waarschijnlijk de introductie van niet-alcoholische dranken zoals koffie, thee en chocolade die aan het einde van de 17de eeuw hun intrede deden.[44] De eerdergenoemde arts Van Helmont was een groot voorstander van thee.[45] Aan het eind van de 17de eeuw deed de theetafel zijn intrede in het Nederlandse interieur: bij het theeservies hoorden ook suikerdozen, want de thee werd met suiker gezoet.[46] De koffie volgde de thee en de eerste koffiehuizen verschenen aan het einde van de 17de eeuw.[47]

---

42 Schotel, *Oud-Hollandsch huisgezin*, p. 195-197.
43 Ibidem, p. 369.
44 Mintz, *Sweetness and Power*, beschrijft hoe suiker een onmisbaar voedingsmiddel werd voor de ondervoede arbeiders tijdens de industrïele revolutie in de 19de eeuw. Zie ook Bosma, Colonial-industrial taste.
45 Schotel, *Oud-Hollandsch huisgezin*, p. 371.
46 Ibidem, p. 380.
47 Burema, *Voeding in Nederland*, p. 95.

In Dordrecht was de Gouden Molen van Mathijs Paradijs op de Hoge Nieuwstraat een van de eerste koffiehuizen.[48] De introductie van deze warme en bittere dranken, die met suiker gezoet werden, leidde er toe dat in de 18de eeuw het aantal bierbrouwerijen in Nederland sterk afnam.[49] Het verdwijnen van alcoholhoudende dranken uit de openbare ruimte is misschien wel de meest ingrijpende verandering die suiker heeft bewerkstelligd in de Nederlandse samenleving.

Conclusie

De introductie van suiker in het Europese levenspatroon en de gevolgen van deze veranderingen in Nederland − en Dordrecht in het bijzonder − zijn onderwerpen die in dit artikel slechts in vogelvlucht behandeld konden worden. Suikerconsumptie is een actueel onderwerp, onder meer door de groeiende zorg over het verschijnsel van zwaarlijvigheid en diabetes. De aandacht van historici voor dit onderwerp is vooral in de laatste decennia toegenomen, maar er blijven nog veel vragen onbeantwoord ondanks een aantal recente studies.

Sommige van deze vragen worden gedeeltelijk beantwoord door de studie in dit jaarboek. Het belang van de suikerverwerkende bedrijven voor de Nederlandse economie in de 18de eeuw die door De Vries en Van der Woude werd vermeld in hun standaardwerk *The first Modern Economy*, wordt ondersteund door het onderzoek naar suikerbakkers in Dordrecht, dat in dit jaarboek gepubliceerd wordt.[50]

Het huidige onderzoek laat echter ook verschillende vragen onbeantwoord. Zo moet het suikergebruik in de 16de eeuw aanzienlijk geweest zijn. Hoe kwamen de burgers van Dordrecht aan deze suiker; waarom worden er geen vermeldingen van suikerraffinage gevonden in deze periode? Het onderzoek naar dit onderwerp is nog verre van afgerond en hopelijk zal deze speciaal aan suiker gewijde uitgave van de Vereniging Oud-Dordrecht een stimulans zijn voor verder onderzoek.

---

48 SAD 9, ORA 802, fol. 53, d.d. 25-5-1700.

49 Burema, *Voeding in Nederland*, p. 176.

50 De Vries & Van der Woude, *The first modern economy.*

2. De suikerrietaanplant en de suikerraffinage in de 18de eeuw

door: *Louis van Empelen*[1]

Inleiding

De raffinage van rietsuiker in Dordrecht was vooral van belang tussen het einde van de 17de eeuw en de eerste helft van de 19de eeuw. De Dordtse raffinadeurs waren vanaf 1812 enige jaren gedwongen om suikerbieten als grondstof te gebruiken. Zodra de invoerbeperkingen als gevolg van het Continentaal Stelsel door de nederlaag van Napoleon vervielen, gingen zij echter weer over op de raffinage van ruwe rietsuiker. De suikerbakkerijen leidden de volgende decennia een kwijnend bestaan zodat de meeste rond 1850 waren opgeheven.[2] Het proces dat uiteindelijk leidde tot het product suiker, begon al op de suikerrietplantages. Daar vonden de eerste bewerkingen plaats, om het ruwe product te kunnen vervoeren naar Europa. Daarna volgde een tamelijk gecompliceerd proces in de suikerraffinaderijen, waarvan er in Dordrecht zestien zijn geweest.

Suikerriet

Suikerriet behoort tot de grassenfamilie van de *Graminae*-soort. Van de zes bekende soorten is de *Saccharum officinarum* door de geschiedenis heen de belangrijkste geweest. De getande bladeren zijn lang en spits. De gegroefde stengels hebben dikke knoesten en kunnen wel vijf meter lang en vijf centimeter in doorsnee worden, maar volgens een 18de-eeuwse zegsman werden ze in zijn tijd meestal niet langer dan zeven tot acht voet (ongeveer 2,50 m).[3] De plant kon afhankelijk van de ouderdom en de grondsoort waarop hij werd gekweekt een groot aantal jonge scheuten voortbrengen. De productie van de in Nederland geraffineerde ruwe rietsuiker vond voornamelijk plaats op de Caribische eilanden, in Suriname en de omliggende gebieden, Brazilië en verder op Java. Aan het einde van de 18de eeuw werd het Surinaamse suikerriet vervangen door een beter aardende soort die ingevoerd was uit de Molukken.

De bronnen

We beschikken over gedetailleerde 18de-eeuwse beschrijvingen van de manier waarop de teelt en bewerking van de rietsuiker op de plantages plaatsvond. J.D Herlein, over wie geen gegevens bekend zijn, is de auteur van de *Beschryvinge van de volk-plantinge Zuriname* uit 1718. Dit vroege werk ontstond nadat de auteur de kolonie zelf had bezocht. Dit geldt ook voor Thomas Pistorius, lid van de *Edele Achtbaare Raad van Policie en Crimineele Justitie op de Colonie van Zuriname*, die in 1763 de *Korte en zakelijke beschrijvinge van de Colonie van Zuriname* uitbracht. Verreweg de meest gedetailleerde en uitgebreide verhandelingen over zowel de suikerrietplantages als de raffinage in Nederland in de 18de eeuw zijn afkomstig van Jan Hendrik Reisig (1749-

---

1 Historicus en kunsthistoricus.
2 Lothes, Nijverheid, p. 134-141, ald. p. 136-137.
3 Pistorius, *Beschrijvinge van de Colonie van Zuriname*, p. 42.

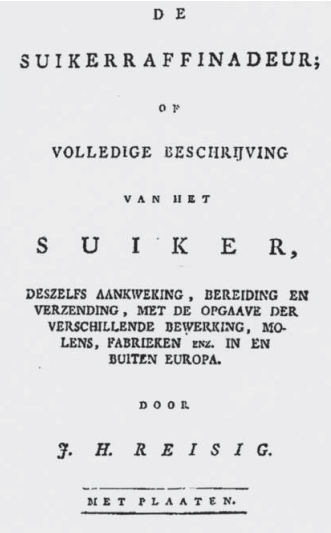
DE
SUIKERRAFFINADEUR;
OF
VOLLEDIGE BESCHRIJVING
VAN HET
SUIKER,
DESZELFS AANKWEKING, BEREIDING EN VERZENDING, MET DE OPGAAVE DER VERSCHILLENDE BEWERKING, MOLENS, FABRIEKEN ENZ. IN EN BUITEN EUROPA.
DOOR
J. H. REISIG.
MET PLAATEN.

VOLLEDIGE
BESCHRIJVING
VAN ALLE
KONSTEN, AMBACHTEN, HANDWERKEN, FABRIEKEN, TRAFIEKEN, DERZELVER WERKHUIZEN, GEREEDSCHAPPEN, ENZ.
TEN DEELE OVERGENOMEN
UIT DE BEROEMDSTE BUITENLANDSCHE
WERKEN;
En vermeerderd met de Theorie en Praktijk der beste Inlandsche Konstenaaren en Handwerkslieden.
ELFDE STUK.
DE
SUIKERRAFFINADEUR.
MET PLAATEN.
Te DORDRECHT,
bij A. BLUSSÉ EN ZOON.
MDCCXCIII.

1794). Deze auteur van *De Suikerraffinadeur* (1793) moet zijn informatie over de plantages aan andere bronnen hebben ontleend, want hij heeft Suriname of de andere productiegebieden nooit bezocht. Hij noemt als bron een zekere heer Miller, over wie hij geen nadere gegevens verstrekt. Reisig was echter bijzonder goed op de hoogte van de raffinage omdat hij zelf eigenaar was van een suikerfabriek in Amsterdam. Naast zijn werk als fabrikant hield hij zich bezig met de schone letteren. Reisig vervaardigde een prozavertaling van Miltons *Paradise Lost* en liet een bundel met gedichten in de trant van Rhijnvis Feith verschijnen.[4] Een beschrijving van de suikerrietteelt in Suriname uit de 19de eeuw is afkomstig van Marten Douwes Teenstra (1795-1864) in zijn *De landbouw in de kolonie Suriname* (1835).[5] Teenstra verbleef van 1828 tot 1834 in Suriname, eerst als landbouwkundig ambtenaar en later als inspecteur van bruggen, wegen en waterwerken in Paramaribo en omgeving. Hij nam onder meer het initiatief tot de oprichting van het Surinaamsch Landbouwkundig Genootschap.

De plantages

Zowel Pistorius als Reisig en Teenstra gaan tamelijk uitgebreid in op de soort grond die het meest geschikt is voor de aanplant. Volgens Pistorius was dit een lichte, losse grond die goed voorbereid moest zijn. Weliswaar gaven vette gronden volgens hem een lange en dikke stengel, maar deze bevatte teveel water en werd niet goed rijp, waardoor het moeilijk was om het sap uit de stengels te persen. Droge gronden gaven veel, maar dun riet; de persing hiervan was weliswaar eenvoudig maar de opbrengst viel tegen.[6]
De plantage kon niet in zijn geheel bebouwd worden met suikerriet; een deel van het areaal moest beschikbaar blijven voor de aanplant van levensmiddelen en een ander deel was bestemd voor houtkap. Het hout diende vooral voor de brandstofvoorziening van de ovens waarin het riet een eerste raffinage onderging. Het veldwerk en de bediening van de suikermolens en de ovens werd vrijwel uitsluitend door zwarte slaven verricht.
Om de grond geschikt te maken voor suikerriet verdiende het aanbeveling om er eerst

4 Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, p. 222-223.
5 Teenstra, *Landbouw in de kolonie Suriname*.
6 Pistorius, *Beschrijvinge van de Colonie van Zuriname*; Teenstra, *Landbouw in de kolonie Suriname*, p. 195.

twee á drie oogsten indigo op te kweken. Bomen en struiken moesten grondig met wortel en tak verwijderd worden. Na het omspitten was de grond klaar om de suikerrietstekken te planten. Hiertoe werd de plantage ingedeeld in percelen met een oppervlakte tussen de 3.000 en 6.000 m^2 die door wegen met een breedte van 5 m werden gescheiden. Via deze wegen kon het gekapte riet met een kruiwagen of ossenkar naar de suikermolen worden vervoerd. Nadat het suikerriet was gepoot, kweekte men langs

Brasilise suyker werken (uit: De Vries, Curieuse aenmerckingen*, p. 168).*

deze wegen gewoonlijk groenten en aardappelen.
Door het spannen van touwtjes met een tussenruimte van 60 cm tot 1 m konden de stekken in een rechte lijn geplant worden. De onderlinge afstand werd bepaald door de grondsoort: hoe magerder, hoe dichter bij elkaar. Langs de lijn groeven de slaven kuiltjes waarin de stekken gepoot werden. Dit gebeurde bij voorkeur in de regentijd omdat de planten dan snel wortel konden schieten. De jonge spruiten kwamen al na zes dagen op maar waren nog erg kwetsbaar. De slaven moesten dan ook zo gauw mogelijk onkruid wieden en ongedierte zoals mieren en ratten verdelgen.[7]
Na ongeveer veertien tot zestien maanden was het riet rijp en klaar om gesneden te worden. Dit diende bij voorkeur vóór de regentijd te gebeuren om te voorkomen dat het riet waterig werd, waardoor hogere brandstofkosten ontstonden bij het raffineren. Bij het snijden van het riet gebruikten de volwassen, krachtige slaven een sikkel. Minder krachtige jonge slaven verzamelden de in stukken gesneden rietstengels en bonden ze tot bosjes. Zij brachten die direct naar de suikermolen of – bij wat grotere afstanden

7 Reisig, *De suikerraffinadeur*, p. 11-13, 19; Pistorius, *Beschrijvinge van de Colonie van Zuriname*, p. 43-44.

– naar een schuit die het riet naar de molen vervoerde. Snelheid was bij het vervoer noodzakelijk, want als het riet ongeperst bleef liggen begon het te drogen en zuur te worden. Er werd dan ook nooit meer suikerriet gesneden dan de suikermolen binnen ongeveer zes dagen kon persen. Om kwaliteitsvermindering te voorkomen werd de molen zo dicht mogelijk bij de velden gebouwd.[8]

Het gehele proces van aanplant, oogst en verdere verwerking is goed te volgen aan de hand van een prent van Simon de Vries uit 1682 (*afbeelding linkerpagina*). Zowel watermolens als door ossen aangedreven molens waren in gebruik om het sap uit het suikerriet te persen. Reisig beperkte zich tot de beschrijving van de laatstgenoemde soort, omdat die volgens hem het meeste voorkwam in West-Indië. De opbouw is te zien in het midden van de prent. Een houten gestel diende voor de ondersteuning van het eigenlijke molenwerk. Dit gestel bestond uit drie ijzeren cilinders die verticaal waren opgesteld en waarvan de assen aan de onderzijde in een metalen plaat gelagerd waren. De middelste cilinder werd via een verticale boom met vier armen rondgedraaid door acht ossen of paarden. De cilinders waren voorzien van vertandingen die in elkaar grepen waardoor de centrale cilinder de beide andere aandreef. Negerslaven voerden de gekapte rietstengels tussen de rollen van het maalwerk.

Herlein gaf een wat andere schets van de apparatuur. Volgens hem kwamen er in zijn tijd ook molens voor die slechts waren opgebouwd uit twee op elkaar liggende rollen. Bovendien meldde hij dat watermolens, die door het stromende water in kreken en vlieten werden aangedreven, het meeste voorkwamen in Suriname. Pistorius gaf in 1763 een beschrijving van een dergelijk type, dat alleen in de aandrijving verschilde met de door ossen voortbewogen molen. Deze constructie is afgebeeld aan de linkerzijde van de prent van De Vries. De centrale as werd nu rondgedraaid door een kam- en tandradconstructie die aan het waterrad was gekoppeld. Volgens Herlein waren dergelijke molens efficiënter dan de andere typen.[9] Teenstra deelde Herleins mening en kwam in 1835 tot een aantal van 70 watermolens en 8 beestenmolens op een totaal van 108 plantages in heel Suriname. Beestenmolens kwamen vooral voor bij plantages aan het bovengedeelte van rivieren en kreken. Het verschil tussen eb en vloed was daar te gering om een watermolen aan te drijven.[10] In het begin van de 19de eeuw begon ook de technische ontwikkeling invloed uit te oefenen. Teenstra maakte melding van 35 molens die aangedreven werden door een stoommachine. Weliswaar was die erg kostbaar en moeilijk te onderhouden, maar daartegenover stond een hogere opbrengst. Bovendien was de productie niet meer afhankelijk van de getijdenwerking waardoor de noodzaak om de slaven ook 's nachts te laten werken verviel.[11]

Na de persing werd het sap, de zogenaamde *lika*, in een metalen bak onder het molenwerk opgevangen. Vervolgens stroomde de lika via een leiding naar de grootste van

8 Pistorius, *Beschrijvinge van de Colonie van Zuriname*, p. 44-45; Reisig, *De suikerraffinadeur*, p. 14-15; Teenstra, *Landbouw in de kolonie Suriname*, p. 212.

9 Pistorius, *Beschrijvinge van de Colonie van Zuriname*, p. 46; Reisig, *De suikerraffinadeur*, p. 16-17; Herlein, *Beschryvinge van de volk-plantinge Zuriname*, p. 72-73; Tutein Nolthenius, Getijmolens in Suriname, p. 219-225.

10 Teenstra, *Landbouw in de kolonie Suriname*, p. 214; Van Weerden, *Marten Douwes Teenstra in Suriname*, p. 164-175.

11 Teenstra, *Landbouw in de kolonie Suriname*, p. 222-224; Van Weerden, *Marten Douwes Teenstra in Suriname*, p. 168.

een vijftal koperen ketels. Deze ketels stonden bovenop gemetselde ovens in een naastgelegen gebouw. De eerste zuivering van het sap vond in de grootste ketel plaats boven een getemperd vuur. De verontreinigingen kwamen hierbij naar boven en konden daardoor van het oppervlak worden afgeschept. Het sap, dat nu ontdaan was van grove vuiligheid, werd via een mand met daarin een lap grove stof naar de tweede ketel geleid. Een heter vuur reinigde het sap in deze ketel. Om de suikerbrij effectiever te kunnen behandelen voegde men een waterige oplossing van kalk en aluin toe waardoor een schuimige massa opkookte die een deel van de verontreinigingen bevatte. De zuivering werd op dezelfde wijze voortgezet in de daaropvolgende ketels door opkoken en schuimen. In de laatste ketel moest het ingedikte en gereinigde sap flink geroerd worden om aanbranden te verhinderen. Om te voorkomen dat het brouwsel overkookte, voegde de meesterknecht wat olijfolie of een klontje boter toe. Het gezuiverde en ingedikte sap, dat er uitzag als een dikke siroop, werd naar een ronde koperen koelpan en daarna naar een grote houten bak gebracht om af te koelen. De slaven goten de nog warme siroop met behulp van een lepel in kegelvormige aarden vormen die aan de onderkant voorzien waren van gaatjes waardoor de laatste verontreiniging kon weglekken.
Als de ruwe suiker voldoende hard geworden was, werd deze volgens Pistorius uit de vorm geklopt, in stukken gebroken en in de zon verder gedroogd. Het eindproduct werd daarna in vaten verpakt en naar Nederland verzonden. Reisig vermeldt een wat andere werkwijze. Volgens hem werden de vaten gekuipt en in deze vorm naar Europa verzonden. Afhankelijk van de herkomst van de suiker waren deze vaten tussen 200 en 1600 pond zwaar.[12]
De Franse, Spaanse en Portugese koloniën leverden tweemaal geraffineerde suiker in de vorm van broden die al naar gelang de kwaliteit werd onderscheiden in *poedersuiker, communes* en *tetes*. Poedersuiker was de witste suiker uit de voet van het suikerbrood en had daardoor de hoogste kwaliteit. De communes kwam uit het middenstuk van het suikerbrood en de tetes uit de kop. De ruwe of gedeeltelijk verder geraffineerde suiker werd als halffabricaat naar Europa gezonden waar de verdere raffinage plaatsvond. Gedeeltelijke bewerking in de productielanden was noodzakelijk omdat gekapt suikerriet maar gedurende korte tijd houdbaar is. Volledige verwerking in deze gebieden leidde bovendien niet tot een optimale situatie. De scheepsruimen van de houten zeeschepen waren niet helemaal waterdicht waardoor de kwaliteit van de suiker tijdens het vervoer kon worden aangetast. Verder moest rekening gehouden worden met de risico's van schipbreuk, inbeslagname en dergelijke. De goed ontwikkelde stapelmarkten in Noordwest-Europa en de financiering van de voorraden door het aanwezige kapitaal in deze gebieden vormen twee andere factoren die verklaren waarom de suiker in ruwe vorm werd vervoerd.[13]
De afvalstoffen die tijdens het zuiveringsproces ontstonden, werden op nuttige manier gebruikt. Het uitgeperste riet, *bagasse*, kon gebruikt worden als veevoer, brandstof of als mest voor de rietplantage. Het opkooksel van de eerste twee kookketels was eveneens bestemd voor de dieren, maar het schuim dat van de overige ketels stroomde,

12 Pistorius, *Beschrijvinge van de Colonie van Zuriname*, p. 46-49; Reisig, *De suikerraffinadeur*, p. 18-19, 25-30.
13 Galloway, *Sugar cane industry*, p. 17, 40; Poelwijk, *Suyckerbacken*, p. 64.

liep via een aflopende goot naar vaten in een destilleerhuis. Nadat het brouwsel in het vaatwerk was afgedekt, begon het te gisten en na verloop van acht à negen dagen kon het gescheiden worden van de *draf* die zich aan de bovenzijde had verzameld. Het gedeeltelijk gezuiverde product werd overgeheveld naar de destilleerketel waar het opnieuw werd gekookt en geschuimd. Na deze behandeling vond het eigenlijke destilleren plaats, wat een sterke drank met de naam *garappa* opleverde. Dit was een soort rum die volgens Pistorius door de slaven werd gedronken.[14]

Dezelfde zegsman geeft ook een overzicht van de productie en de kosten van de bedrijfsvoering van een plantage. Een redelijk groot bedrijf leverde 200 à 300 okshoofden suiker per jaar, wat na omrekening neerkomt op een productie van ongeveer 100 à 150 ton suiker per jaar.[15] Voor de bedrijfsvoering was volgens hem een bezetting van ongeveer 125 personen nodig. Het grootste deel hiervan bestond uit slaven, van wie er 25 nodig waren om het suikerriet te planten en 32 voor het overige productiewerk zoals het bemannen van de schuit voor het vervoer van het riet, het kappen van brandhout voor de ovens en de bediening van de ovens, de molen en de destilleerketel. Daarnaast maakten verrassend veel personeelsleden deel uit van ondersteunende diensten, zoals de kuipers, smeden, timmerlieden en houtzagers, een schrijnwerker, een metselaar en een veehoeder. De overige 46 bewoners waren zieken, kinderen, ouderen en huispersoneel. Teenstra kwam na een nauwkeurig onderzoek van een aantal in werking zijnde plantages op een aanmerkelijk hogere bezetting dan Pistorius. Herlein vermeldde dat de boekhouder, de toezichthouder op de slaven, de molenmaker, schrijnwerker en kuiper meestal blanken waren. Volgens Reisig en Teenstra werd echter ook de gespecialiseerde arbeid door slaven verricht.[16]

Pistorius becijfert de investering in de slaven op fl. 32.000 en die in een watermolen en koperen ketels op fl. 45.000. Daar moesten het plantershuis, de loodsen, magazijnen, negerhuizen, keukenhuizen, stallen en vaartuigen bij worden opgeteld. De totale investering beliep aldus meer dan fl. 100.000. Herlein kwam in 1718 tot een bedrag van fl. 23.000 voor een kleinere en bescheidener ingerichte plantage. In vergelijking met de investeringen waren de loonkosten en de kosten voor de voeding van de slaven niet erg hoog. De blanke toezichthouder verdiende bijvoorbeeld maar ongeveer fl. 100 en de molenmaker en kuiper tussen de fl. 200 en fl. 300 per jaar. Dezelfde auteur geeft ook een opmerkelijk beeld van de manier waarop de plantage in zijn tijd gefinancierd werd. Volgens hem werd het land gratis ter beschikking gesteld aan de planters en was de West-Indische Compagnie behulpzaam bij het verstrekken van krediet. Zelfs degene die maar over een gering eigen kapitaal beschikte, kon daardoor in korte tijd een aanmerkelijke rijkdom vergaren.[17]

---

14 Pistorius, *Beschrijvinge van de Colonie van Zuriname*, p. 47.

15 Teenstra, *Landbouw in de kolonie Suriname*, p. 209-210: Voor zijn tijd (1835) woog een vat of okshoofd suiker 1.000 ponden. In zijn eigen tijd rekende men gewoonlijk met 1.100 ponden. De ponden waren Amsterdamse ponden die overeenstemmen met 494 gram.

16 Pistorius, *Beschrijvinge van de Colonie van Zuriname*, p. 49-50; Reisig, *De suikerraffinadeur*, p. 22-23; Teenstra, *Landbouw in de kolonie Suriname*, p. 181-191.

17 Pistorius, *Beschrijvinge van de Colonie van Zuriname*, p. 49; Herlein, *Beschryvinge van de volkplantinge Zuriname*, p. 83-84.

De suikerproductie was van groot belang voor de Surinaamse economie. In 1835 waren er, zoals al vermeld, niet minder dan 108 plantages die een gezamenlijke productie hadden van 14.000 ton suiker. De hoeveelheid verbouwde suikerriet nam echter in de loop van de eeuw sterk af door gebrek aan arbeidskrachten. Door de grotere efficiency van de suikerextractie, die met een factor twee toenam, had dit echter slechts een beperkte invloed op de productie. Deze bedroeg in 1902 altijd nog 9.000 ton.[18]

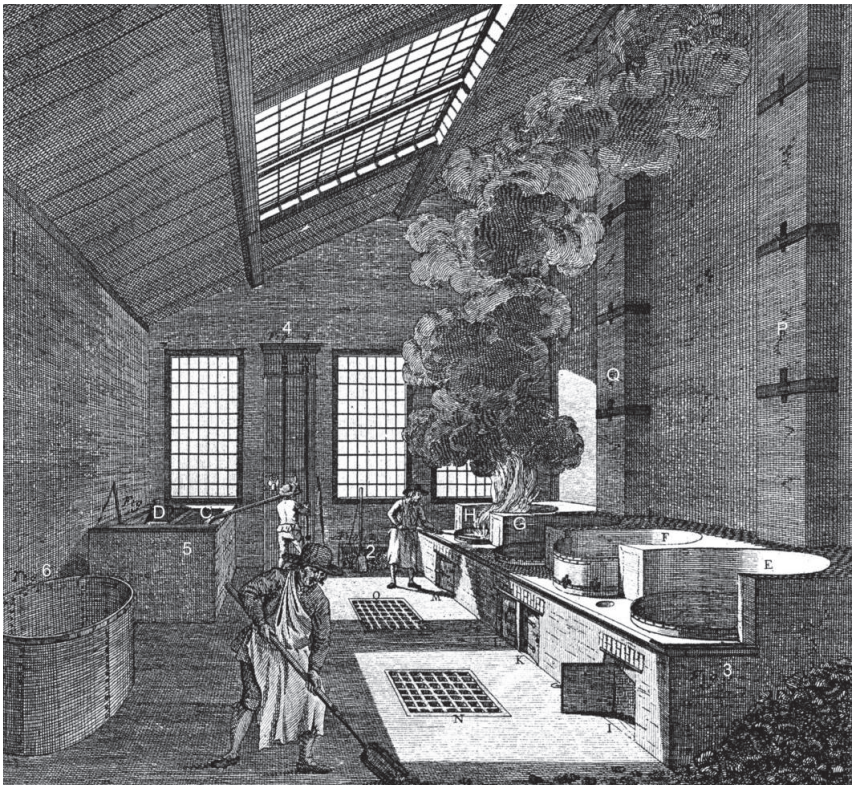

Een gedeelte eener Inlandsche Raffinaderij. (uit: Reisig, De suikerraffinadeur*)*
Fig. 2 Een gat in den muur, agter welke het Koolenhok is, om de agterste pannen te gemakkelijker te kunnen stoken.
Fig. 3 Wijst aan eene ruimte tusschen de Stooven en Pannen, waarin men koolen bergt om de voorste Pannen aan den gang te houden.
Fig. 4 Eene Pomp met twee Slingers, waarvan die met A het versch water, en die met B het brakwater opgeeft.
Fig. 5 De Kalkbak, met een tusschenmuur. In het gedeelte C laat men het versch water; in het gedeelte D het brak water.
Fig. 6 De klaarselketel.
EFGH. De Zied-pannen. IKLM. Zijn de vier Stookgaten.
NO. Zijn de houte Roosters, waarmede men onder de Fournuizen komt.
PQ. Zijn de twee Schoorstenen van de Fournuizen.

18 Teenstra, *Landbouw in de kolonie Suriname*, p. 209; Welle, Suiker, p. 123-124.

Suikerverwerking in Nederland in de 18de eeuw

Nederland had in de 18de eeuw op het vasteland van Europa een leidende positie op het gebied van de suikerraffinage. Amsterdam was de grootste aanvoerhaven van ruwe suiker uit de Oost- en West-Indische en Caribische gebieden. In die stad, maar daarnaast ook in Rotterdam en Dordrecht, werd de ruwe suiker geraffineerd tot zuiverder producten. Dordrecht was in het nadeel ten opzichte van de havens van de beide eerste steden, want daar konden de raffinadeurs de ruwe suiker kopen zodra die was aangekomen.[19]

Zoals al vermeld, zijn we van het raffinageproces in Nederland goed op de hoogte door de uitgebreide beschrijving van de hand van Jan Hendrik Reisig. In *De suikerraffinadeur* legde hij zijn ervaring als fabrikant van suiker gedetailleerd vast. Reisigs beschrijving van de gewenste inrichting van een suikerfabriek en de erbij behorende logistiek en organisatie doet modern aan. Hij gaat bijvoorbeeld in op de eigenschappen van de vestigingsplaats en de relatie met de omgeving. Door de dure grond in de Nederlandse steden was het noodzakelijk om in hoogte te bouwen, waardoor de planning van het interne vervoer en de opslag extra aandacht vergde. Voor de aanvoer van de ruwe suiker en de afvoer van de producten was een vestigingsplaats aan water van belang. Er mochten geen hoge gebouwen in de nabijheid staan omdat die de noodzakelijke luchtverversing in de fabriek en de trek van de schoorstenen zouden belemmeren. Deze schoorstenen voerden de rook van de kachels af die op iedere verdieping stonden voor het drogen van de suikerbroden. De vrijstaande ligging waarborgde bovendien de toetreding van licht, waardoor er overdag geen olielampen of kaarsen nodig waren.[20]

Het fabrieksgebouw, dat veelal vier of vijf verdiepingen telde, moest voorzien zijn van een zware fundering en vloeren die het aanzienlijke gewicht van de suikeropslag konden dragen. Voor de aanvoer en de opslag van de ruwe suiker was het gebouw aan de voorzijde voorzien van een ruime toegang die naar het pakhuis op de begane grond leidde. In dit pakhuis was een zware weeginstallatie aangebracht om de omvang van de leverantie te kunnen meten. Achter het pakhuis bevond zich het stookhuis waarin een aantal koperen zied- of kookpannen stond met stortbakken die doorliepen tot de eerste verdieping. Vanuit deze etage konden de verschillende soorten ruwe suiker in de pannen worden geleid. Het transport tussen de verschillende verdiepingen werd gewaarborgd door een hijsinstallatie die bestond uit een hijsblok op de bovenste etage en een touw dat op iedere verdieping door een groot hijsgat liep.[21]

De zuivering

Reisig merkte over de suikerraffinage het volgende op: *Het raffineren der Suikeren is eigentlijk, hare waarde door reinigen en koken tot eene grotere trap van volmaakt-*

---

19 Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, p. 393.

20 Reisig, *De suikerraffinadeur,* p. 31-33.

21 Ibidem, p. 34-41. Reisig noemt een aantal van drie of vier pannen. In de inventarissen van Dordtse suikerraffinaderijen aan het einde van de 17de eeuw en in de 18de eeuw komen vrijwel uitsluitend drie pannen voor.

heid brengen.[22] In dit geval heeft hij de term raffineren ruim genomen: ook de zuivering valt daaronder. Volgens hem stond het proces voor zijn tijd ten onrechte bekend als *suikerbakken*.
Reisig maakt onderscheid tussen de in West-Indië al tweemaal geraffineerde suiker die hij *Poeijer* noemt en de grovere suiker die een wat andere behandeling vereiste. De poeijer moest gereinigd worden voordat verdere raffinage tot kandij en broodsuiker plaats kon vinden. Dit proces ving in het stookhuis aan. Deze ruimte vormde het hart van de suikerfabricage. De zuivering begon met de bereiding van een mengsel van vers water en kalk in de kookpannen. Het kalkwater werd bereid in de *kalkbak*. De hoeveelheid kalk hing sterk af van de kwaliteit van de te reinigen ruwe suiker; bij grove suiker moest er veel meer kalk toegevoegd worden dan bij fijnere soorten. Aan het watermengsel werd de poeijer en, als de pannen half vol waren, het tot schuim geslagen wit van twintig tot dertig eieren toegevoegd. Dit mengsel liet men vervolgens de hele avond zonder verdere verwerking staan. De pannenknecht ontstak rond middernacht een getemperd vuur onder de ziedpannen. Hij en twee helpers hadden tot taak om gedurende de nacht al roerend een suikeroplossing te maken zonder dat het mengsel aanbrandde. Als de suiker gesmolten was, kwam deze uit de pannen omhoog en zou samen met het gevormde schuim over het fornuis gelopen zijn als er intussen geen opzetstukken op de pannen geplaatst waren. Het schuim was samengesteld uit verontreinigingen die in de oplossing aan het toegevoegde eiwit en aan de kalk gebonden waren.[23]
Zodra het koken begon, werd het kolenvuur onder de pannen met de zogenaamde *spits krabber* zover mogelijk naar achteren geduwd. Door deze werkwijze schoof het schuim naar voren, waardoor het gemakkelijker verwijderd kon worden. Te beginnen aan de voorzijde werd het vuur met een schop natte kolen geblust. Na enige tijd verdikte de schuimlaag zich tot een dikke korst, die met een schuimspaan van het *klaarsel* werd geschept en in de *schuimbak* gedeponeerd. In een tijdsbestek van ongeveer vier uur werd het proces vijf tot zes keer herhaald waarbij telkens minder eiwit nodig was. Als zich aan de oppervlakte alleen nog een witachtig slijm vormde, was de eerste reinigingsstap gereed. De pannenknecht verdunde het klaarsel nu zodanig dat het door het *stremijnlaken* kon lopen om gezeefd te worden. Dit laken bestond uit grof geweven linnen waarmee de *klaarselmand* werd bekleed. Het klaarsel werd met behulp van een holle buis met mondstuk vanuit de ziedpannen via de klaarselmand in de klaarselketel geleid, waarmee de tweede reinigingsstap voltooid was. Bij de zuivering van ruwe suiker in plaats van poeijer werd hetzelfde proces gevolgd, maar er waren in dat geval meer kalkwater en een groter aantal eieren nodig.[24]

---

22 Reisig, *De suikerraffinadeur*, p. 78.
23 Ibidem, p. 78-80.
24 Ibidem, p. 82-93.

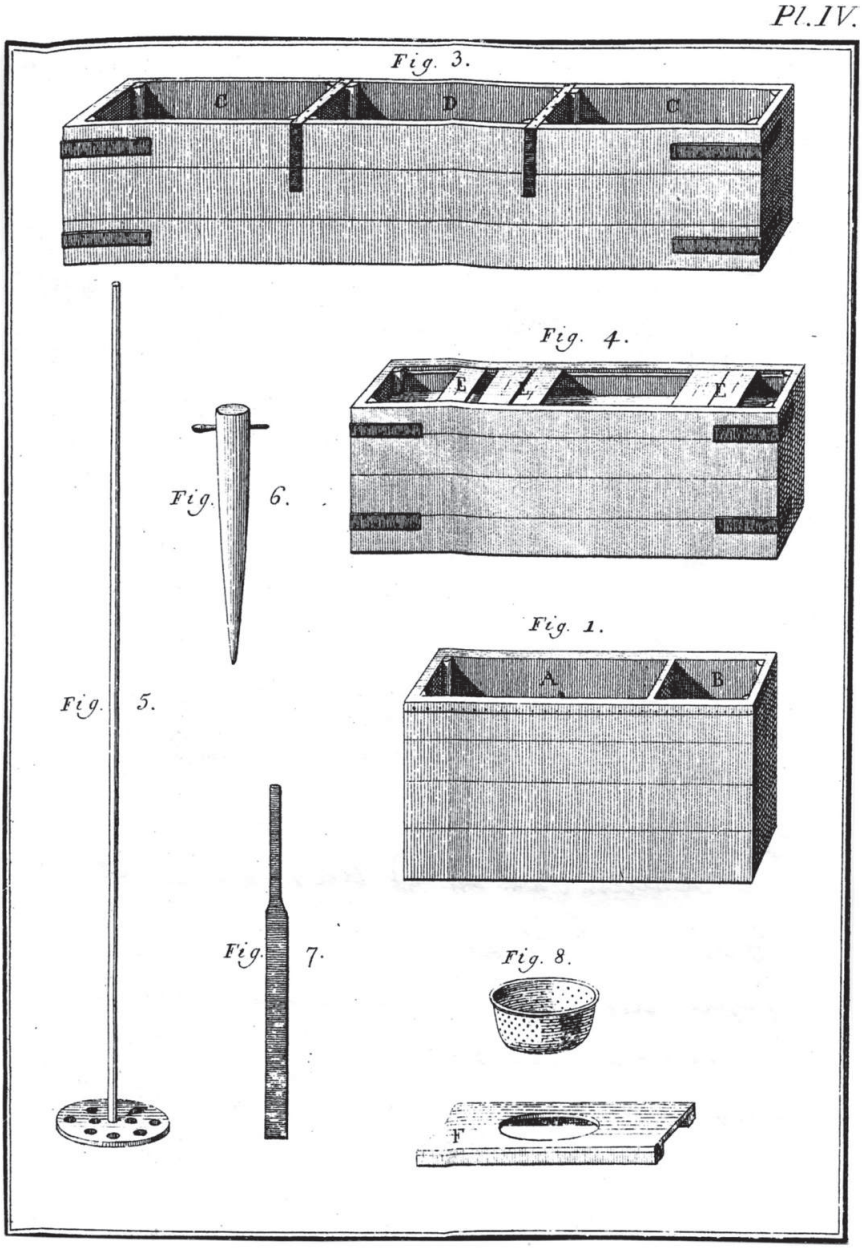

Verbeeldende eenige Bakken en Gereedschappen. (uit: Reisig, De suikerraffinadeur*)*
Fig. 1. De Schuimbak met zijn middenschot. In A word geworpen den groven schuim of drek. In B word geworpen den fijnen dito.
Fig. 3. Den Aardbak in drie Afdeelingen; van welke CC die zijn, om aarde in te zuiveren en om te roeren en D de middelste om de geroerde aarde door te slaan.
Fig. 4 De Vormbak en op denzelven EEE eenige losse planken die men er af kan neemen.
Fig. 5 Een kalkbak ophaalder. Fig. 6 Een Doorsteker. Fig. 7 Een Roerhout voor den Aardbak.
Fig. 8 Het Treseerbekken, en daaronder bij F de plank, waarin het Bekken vastligt.

De raffinage

Na het reinigen van de suiker kon overgegaan worden tot de eigenlijke raffinage. Volgens Reisig trad daarbij een zekere mate van specialisatie op. Sommige raffinadeurs richtten zich voornamelijk op kandij, anderen – de fijnwerkers – produceerden voornamelijk broodsuiker. Zij namen hun grondstof af van de grofwerkers die de ruwste suikersoorten verwerkten. Het aantal verschillende producten was tamelijk groot. Kandijsuiker was de fijnste en duurste kwaliteit in het assortiment, geleverd als witte, blanke, gele, bruine en bijna zwarte *Boerhaave-kandij.* Poedersuiker of *broodsuiker* kwam voor in de vorm van twee- of drieponds broden. Witte of *raffinadesuiker* en licht bruine suiker of *melissesuiker* werden in dezelfde vormen geproduceerd. Bruine suiker, ook wel *lompensuiker* genoemd, kwam voor in grote suikerbroden van meer dan 3 pond en broden van basterdsuiker wogen zelfs tussen 25 en 45 pond. Deze laatste kwaliteit was weer onderverdeeld in witte, lichtbruine en bruine basterdsuiker. Reisig betreurde de specialisatie naar soort product waardoor een suikerraffinadeur niet altijd in staat was om een bestelling uit te voeren. Volgens hem waren er in Amsterdam slechts weinig fabrieken die alle soorten konden leveren. Of deze situatie ook voor Dordrecht gold, is niet geheel duidelijk. Vrijwel alle genoemde producten waren voorradig bij een taxatie in 1784 van de voorraad van de suikerraffinaderij Den Toelast.[25]

De raffinage tot kandij ving aan nadat de ziedpannen grondig schoon waren gemaakt. De reiniging vond plaats in de *vormbakken*. Het klaarsel werd weer in de ziedpannen geleid en de pannenknecht stookte het vuur eronder hoog op. Als het gesmolten suikermengsel dreigde over te koken gooide de knecht een beetje kaarsvet of een klontje *boter ter grootte van een ert*[26] in de pan. Door de toevoer van warmte verdampte een deel van het vocht van het klaarsel dat daardoor steeds dikker en stroperiger werd. Het gevaar van aanbranden nam hierdoor echter toe, wat alleen door intensief roeren kon worden voorkomen. Het indikken werd zo lang voortgezet tot er een oververzadigde oplossing was gevormd die in een later stadium gemakkelijk kon kristalliseren. Door het aanbrandgevaar was dit een bijzonder kritiek stadium in de productie. Om het tijdstip vast te stellen waarop het vuur gedoofd moest worden maakte de raffinadeur gebruik van een proef. Hij doopte met zijn ene hand een proefstok in het ziedende mengsel en bracht daarmee wat gesmolten suiker op de duim van zijn andere hand. Door tussen duim en wijsvinger een suikerdraad te trekken kon de vakman vaststellen of de suiker *gaar* was. Deze proef lijkt eenvoudig maar voor een goede uitvoering was veel ervaring nodig. Als de test voor de zekerheid te vaak achter elkaar werd herhaald, raakten duim en wijsvinger bezweet waardoor de uitvoering onmogelijk werd. Ook de damp die van het kokende mengsel afsloeg, kon de proef bederven, evenals tocht in het stookhuis. Een laatste factor was de angst om een verkeerde conclusie te trekken als de suiker zich ongewoon gedroeg.[27]

---

25 Zie hoofdstuk 6, p. 185-186.
26 Reisig, *De suikerraffinadeur*, p. 103.
27 Ibidem, p. 101-123.

Nadat het vuur onder de pannen gedoofd was, werd de gevormde stroperige massa in koperen kandijpotten gegoten. In deze potten waren katoenen draden gespannen om de kristallisatie tot kandij te bevorderen. Dit proces vond plaats in de *kandijstoven*: hoge verwarmde kasten waar de potten laagsgewijs in werden gezet. Na ongeveer een week plaatsten de knechten de potten omgekeerd boven de in werking zijnde ziedpannen. Het gedeelte van de siroop dat niet kristalliseerde, kon daardoor afdruipen in de ziedpannen en de wasem verwarmde de overblijvende massa door en door. Nadat de kandijpotten weer in de stoven waren geplaatst werd het proces afgerond door de kandij gloeiend heet te stoken. Het eindproduct werd hierna uit de potten gestoten en een halve dag met een matig vuur drooggestookt waarna het gereed was om verpakt te worden.

Bij de productie van een goede kwaliteit kandij kwam veel ervaring kijken. Het kristallisatieproces kon verstoord worden door het stoten tegen de potten waarin de kandij na het indikproces was gegoten. Het proces was ook afhankelijk van de kwaliteit van het benodigde verse water. Door de watervervuiling in de Amsterdamse grachten moest dat met schuiten uit de Vecht *boven Weesp* gehaald worden, wat extra kosten met zich bracht. Dit probleem deed zich in Dordrecht waarschijnlijk niet voor door de beschikbaarheid van redelijk zuiver rivierwater. De grondstof telde ook zwaar mee; de beste kwaliteit suiker was het witte kandijbrood, waarvoor als basis alleen in Europa al voorgeraffineerde suiker in aanmerking kwam. Veel poedersuiker uit Amerika was door het vervoer in schepen vochtig geworden. De hierdoor ontstane *randigheid* was funest voor de kwaliteit van kandij, maar vormde geen bezwaar bij de raffinage tot broodsuiker.[28]

De suikerraffinadeur moest bij het raffineren al rekening houden met de verschillende voorkomende vormen van suikerbroden. Tweeponds- en driepondsbroden reageerden namelijk anders bij de verwerking na het zieden en dat beïnvloedde de suikerproef. Het zieden moest ook kritisch begeleid worden omdat er rekening gehouden moest worden met de koeling die verschilde per soort ruwe suiker. Nadat de siroop in een *koelpan* gegoten was, werd er al roerend wat suiker aan toegevoegd om de kristallisatie te bevorderen. Na een kwartier vond de beoordeling van de kwaliteit plaats aan de hand van de gevormde korst en de zogenaamde *grijn* die zich op de bodem van de koelpan vormde. Als het tussenproduct goedgekeurd was, werd de kristalliserende suiker in kogelvormige broodpotten gegoten. Deze broodvormen waren aan de punt voorzien van een gaatje waarin het *stolpsel*, een klein lapje, werd vastgeslagen. De knechten keerden de broodpotten daarna om en stelden ze volgens een vaste procedure zodanig op de punt op dat ze elkaar ondersteunden. Ze werden vervolgens in twee rondgangen voorzichtig vol geschept. Als dit gebeurd was en de suiker zich in de punt begon te zetten, trommelde de raffinadeur alle knechten op die gemist konden worden. Zij moesten de stollende suiker roeren met een houten roermes om te voorkomen dat er luchtgaten zouden vallen in de suikerbroden. Bij de productie van de *suikerlompen* en *basterden* was het niet nodig om op een dergelijk zorgvuldige manier tewerk te gaan.[29]

---

28 Reisig, *De suikerraffinadeur*, p. 107-108.
29 Ibidem, p. 148-156.

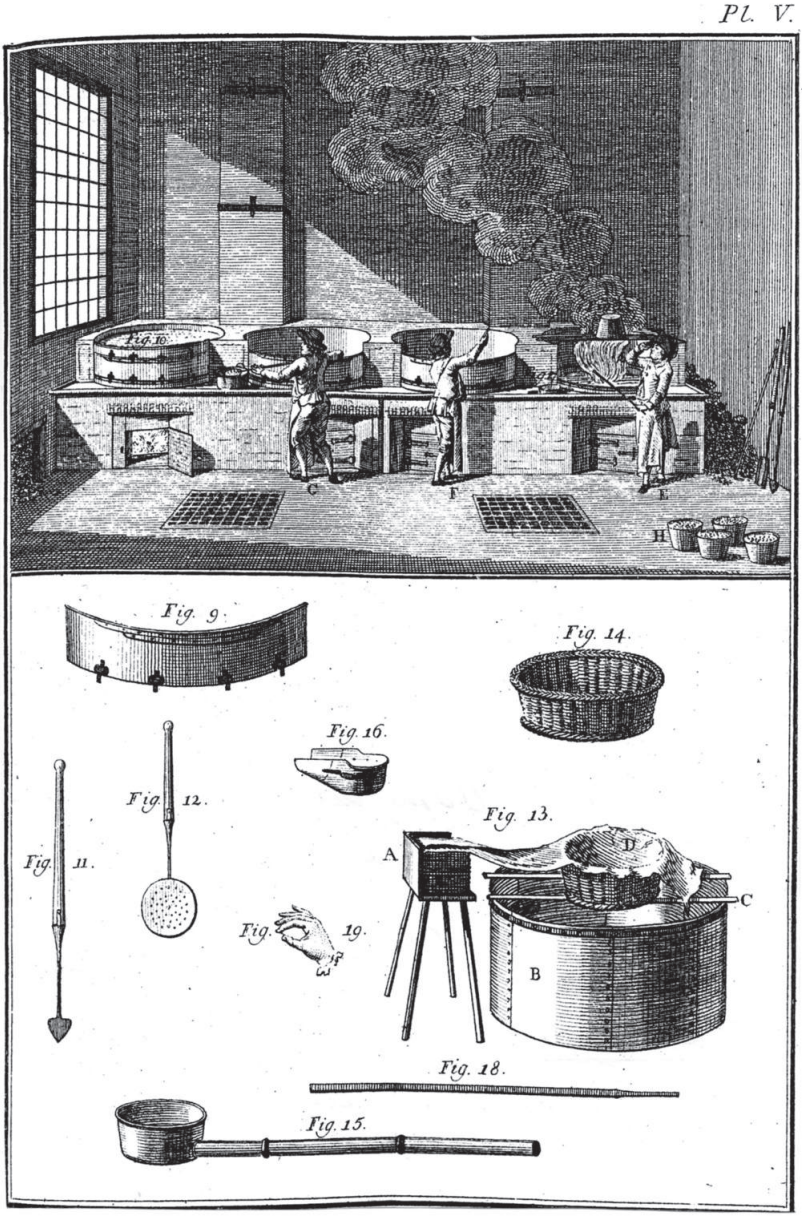

Afbeelding van eenige voornaame verrichtingen en gereedschappen in de Raffinaderij. (uit: Reisig, De suikerraffinadeur*) Fig. 9 Een groot Voorzetsel. Fig. 10 Een klein Voorzetsel op het groote voor de pan geplaatst. Fig. 11 Een spitskrabber. Fig. 12 Een Schuimspaan. Fig. 13 Een Stremijnlaken. A is de Bak of Stoel van het Laken. B De Klaarselketel. C De ijzeren Burrie. D De Klaarselmand met het Laken bekleed. Fig. 14 De Klaarselmand. Fig. 15 Een koperen Buis, door welke men het klaarsel uit den ketel in den mand laat lopen. Fig. 16 Een Afdraagbekken. Fig. 17 Een Candybekken met water op den Fournuis der pannen. E De Meester die beezig is de Zeede aanteproeven. F Een Werkman, die met een roerhout in de pan roert. G Een ander, die schuimt. Fig. 18 Een proefstok. Fig. 19 Eene hand, welke de proef neemt. Fig. 22 Een omgekeerde Candijpot op de pannen. H Eenige afgedompte Candijpotten.*

Afbeelding van het Vulhuis in eene Raffinaderij, en van eenige verschillende verrichtingen in hetzelve. (uit: Reisig, De suikerraffinadeur*). Fig. 32. Een Werkman, die de vormen zet om gevuld te worden. Fig. 33. Een ander, die de vormen vult. Fig. 35. Een ander die de brooden roert. A. Een ander, die het afdraagbekken vult.*

Suikerbroden, lompen en basterden vereisten veel meer tijd en aandacht voor de bovengenoemde verwerking dan kandij. De gevulde potten werden met een mand naar de zolder gehesen en daar met de neus naar beneden bovenop de *vergaarpotten* geplaatst. De nog aanwezige siroop kon daar enige dagen door het *spongat* uit de kristalliserende suiker lekken. Dit restproduct werd als *ongedekte* siroop verder verwerkt. De knechten plaatsten het suikerbrood daarna op een holle bak, de zogenaamde *krebkast*, waar zij de overtollige suiker verwijderden en toevoegden aan de ongedekte siroop. De volgende bewerking was het zogenaamde *dekken* met een zorgvuldig in de *aardbak* voorbereide vochtige kleilaag uit de omgeving van het Franse Rouen. Deze *aarde* was zorgvuldig voorbewerkt in de *aardbak* en gezeefd door het *treseerbekken*. Het vocht uit deze *groene laag* trok langzaam door het suikerbrood heen en nam daarbij de laatste ongerechtigheden mee. Deze eerste kleilaag werd na een aantal dagen verwijderd en de broden werden aan de lucht gedroogd. Ze klonken bij deze bewerking aan de onderkant enigszins in en de daardoor ontstane holten werden opgevuld met losgesneden suiker uit de rand. Afhankelijk van de geconstateerde kwaliteit van de koppen van de broden kon het dekken een aantal keren met een andere soort aarde, de *deklaag*, herhaald worden. De uitgelopen massa werd verzameld en als *gedekte* siroop verder verwerkt.[30]

30 Reisig, *De suikerraffinadeur*, p. 157-166.

Om de voortgang van de reiniging te beoordelen, verwijderde de zolderknecht de aarde van het suikerbrood en nam het voorzichtig uit de vorm. De nog overgebleven onzuiverheid had zich aan de kop verzameld en daar kon de kwaliteit het beste beoordeeld worden door het zogenaamde *plomooijen*. Als de knecht bij deze keuring op kleur tevreden was, dan noemde hij het suikerbrood *net*. Hij zette het brood weer terug en wachtte tot de deklaag volledig droog was. Hierna kon de klei verwijderd worden en werd de voet enige dagen gedroogd om hard te worden. Het brood werd dan omgekeerd op de pot gezet waaruit het afkomstig was, waardoor het nog aanwezige vocht zich over de hele inhoud kon verspreiden. De laatste bewerking vond plaats in een speciaal daarvoor bestemde stoof. De broden werden daar onderworpen aan een ingewikkelde hittebehandeling die zes dagen in beslag nam. Dan waren er nog twee dagen nodig voor de afkoeling, waarna de broden klaar waren om verpakt te worden. De kenmerkende kegelvorm en het gebruikte blauwe pakpapier zorgden ervoor dat het product onmiddellijk als suikerbrood herkend werd.[31]

De suikerraffinadeur trachtte zoveel mogelijk van de afvalproducten van de suikerreiniging en raffinage opnieuw te gebruiken. Een goed voorbeeld hiervan vormt de productie van *basterden* die waren samengesteld uit schuim, melissen, en zowel gedekte als ongedekte lompsiropen. Reisig was van mening dat een succesvol raffinadeur zich deed kennen aan het maken van basterden. Het verzamelde schuim moest met kalkwater behandeld worden en vervolgens door zakken geperst. De laatste bewerking geschiedde onder aanmerkelijke druk en werd *vertrekken* genoemd.[32] Nadat het eindproduct gedroogd was, werd het uit de zakken geleegd en gebruikt voor de fabricage van de basterden. Het vuil dat in de zakken was achtergebleven, werd weggegeven aan de *schuimmakers*. Deze lieden vervaardigden hiermee het laagwaardige *schuimmakers siroop*.[33]

Helaas heeft Reisig geen calculaties overgeleverd van de bedrijfsresultaten van de suikerraffinage. Dit is jammer, omdat hij wilde aantonen dat de suikerindustrie van groot belang was voor de Nederlandse economie. Reisig volstond met de mededeling dat een raffinadeur tenminste een winst moest kunnen bedingen van twee stuivers per pond. Zijn kosten waren zo hoog dat hij in sommige jaren met fl. 25.000 nog tekort schoot. Bovendien liep hij veel risico door het krediet dat hij moest verschaffen.[34]

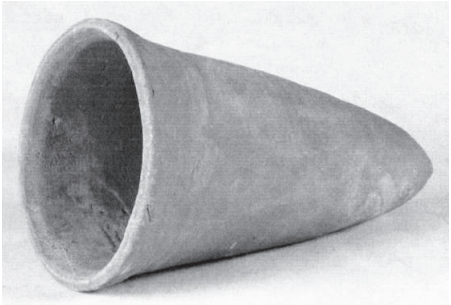

31 Reisig, *De suikerraffinadeur*, p. 167-179.
32 Ibidem, p. 131-135.
33 Ibidem, p. 134, 136.
34 Ibidem, p. 201.

3. Dordtenaren overzee

door: *Sjoerd de Meer*[1]

Inleiding: oprichting en organisatie van de West-Indische Compagnie

De suikernijverheid in Dordrecht is nauw verbonden met de West-Indische Compagnie (WIC). De WIC werd opgericht in 1621 en kreeg het monopolie ('octrooi') van de handel op de westkust van zuidelijk Afrika en op Amerika. De WIC was georganiseerd in 'Kamers', verdeeld over het gehele land, waarin participanten (investeerders) zich verenigden om een deel van de totale compagnie te financieren. Na veel moeite lukte het om de ruim een miljoen gulden bij elkaar te brengen voor een 'Kamer op de Maze', die voor 1/9 deelnam in de (landelijke) WIC. In deze Kamer op de Maze waren Dordrecht, Delft en Rotterdam in gelijke mate vertegenwoordigd.[2] Er waren in totaal vijf Kamers: Amsterdam (20 bewindhebbers), de Maze (14), Zeeland (12), Noorderkwartier[3] (14) en Stad en Lande (14).[4]

Een belangrijk onderdeel van de activiteiten van de WIC was de handel in suiker. Deze werd vanaf ca. 1630 in Brazilië, Guyana en (later) het Caribisch gebied op speciaal daarvoor ingerichte plantages gewonnen uit suikerriet en als halffabricaat vervoerd naar Nederland. In de eerste jaren na het verlies van de suikerproducerende gebieden in Brazilië (1654) produceerde het Caribisch gebied nog geen suiker van betekenis, zodat de suikerprijzen op de Amsterdamse stapelmarkt omhoogschoten.[5] Daarna werd suiker ondermeer aangevoerd uit Suriname, Virginia, Barbados en Sint-Christoffel.

In 1674 ging de 'oude' WIC failliet en werd overgegaan tot de Tweede of 'nieuwe' WIC. Hiermee werden de schulden van de WIC gesaneerd, maar werd tevens een andere koers ingeslagen. De nadruk kwam meer te liggen op handeldrijven en minder op oorlogsvoering. Er was hiervoor een nieuw 'octrooi' nodig, dat werd uitgegeven voor een periode van 26 jaar (tot 1700), waarna het door de Staten-Generaal telkens voor een periode van 30 jaar kon worden verlengd. Onderdeel van de nieuwe opzet van de WIC was, dat het aantal Kamers zou worden beperkt, maar hiervan kwam weinig terecht. Opnieuw was Amsterdam verreweg de grootste participant met bijna 60 % van het aandelenkapitaal en had de Kamer van Amsterdam 4/9 van de stemmen. De overige Kamers waren: Zeeland (2/9), de Maze (1/9), Noorderkwartier (1/9) en Stad en Lande (1/9). De Kamer op de Maze, waarin Dordrecht participeerde met Delft en Rotterdam, moest het voortaan doen met zeven bewindhebbers.[6] In de 18de eeuw werd

1 Conservator Maritiem Museum Rotterdam.
2 Van der Schoor, *Stad in aanwas*, p. 211-212.
3 Enkhuizen en Hoorn.
4 Den Heijer, *Geschiedenis van de WIC*, p. 31.
5 Ibidem, p. 53-54.
6 Ibidem, p. 111-114.

het monopolie van de WIC uitgehold: zware financiële verliezen leidden uiteindelijk in 1791 tot opheffing.[7]

Schepen en slaven

Al voordat in 1621 de WIC werd opgericht, was Dordrecht betrokken bij de Atlantische handel. Vooral de Dordtse (later Amsterdamse) koopman Elias Trip (ca. 1570-1636) speelde daarbij een grote rol. Zo voer een mogelijk door hem uitgerust schip al in 1600 vanuit Dordrecht naar Guinea. In elk geval bezat hij samen met twee anderen een schip voor de vaart op Afrika. In 1607 werd door hem een schip naar Angola uitgerust en in 1609 was hij mede-eigenaar van een vloot van drie schepen met als bestemming Guinea.[8] Van slavenhandel was in deze vroege periode nog nauwelijks sprake. Veelzeggend is bijvoorbeeld de kaping in 1606 van een in Portugese dienst varend Lübecks schip door een schip van Elias Trip. Er waren negentig slaven aan boord die voor weinig geld werden doorverkocht aan een Engelse schipper.[9] Pas na 1635 begonnen Nederlanders aan de slavenhandel deel te nemen. Voor de plantages in het veroverde Brazilië waren slaven nodig. De beruchte driehoekshandel ontstond die tot het einde van de 18de eeuw in stand bleef. Handelsproducten werden vanuit Nederland naar Afrika geëxporteerd en daar geruild tegen slaven. Deze werden vervolgens naar (Zuid-)Amerika vervoerd waar ze aan plantage-eigenaren werden verkocht. Met een lading suiker, tabak en koffie keerden de schepen terug naar Nederland. Binnen de 'Kamer op de Maze' vervulde Dordrecht lang een eigen, zelfstandige rol (zie hoofdstuk 4). Eén daarvan was de uitrusting van de schepen.

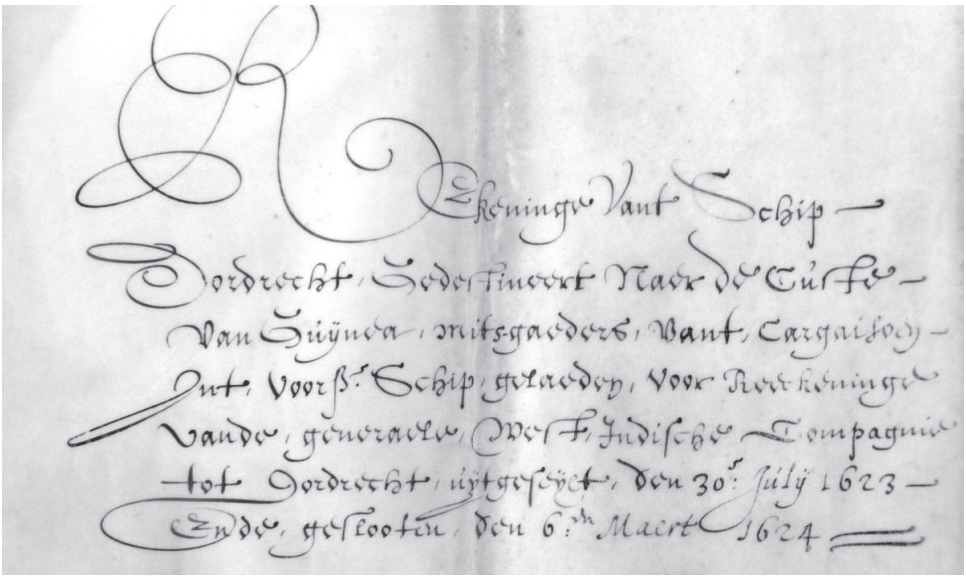
Rekeninge Vant Schip
Dordrecht, Sedert Tincort Naer de Curse
van Guynea, mitsgaders, Vant, Cargaison
Int, Voorß.t Schip, gelaeden, voor Rekeninge
Vande, generale, West, Indische, Compagnie
tot Dordrecht, uytgeseijlt, den 30.e July 1623
Ende, gesloten, den 6.en Maert 1624

Rekening van het WIC-schip Dordrecht, 1623-1624 (Collectie Nationaal Archief).

7 Den Heijer, *Geschiedenis van de WIC*, p. 167-187.
8 Klein, *De Trippen in de 17e eeuw*, p. 138-144.
9 Ibidem, p. 139; zie ook: Balai, *Slavenschip Leusden*, p. 30-31.

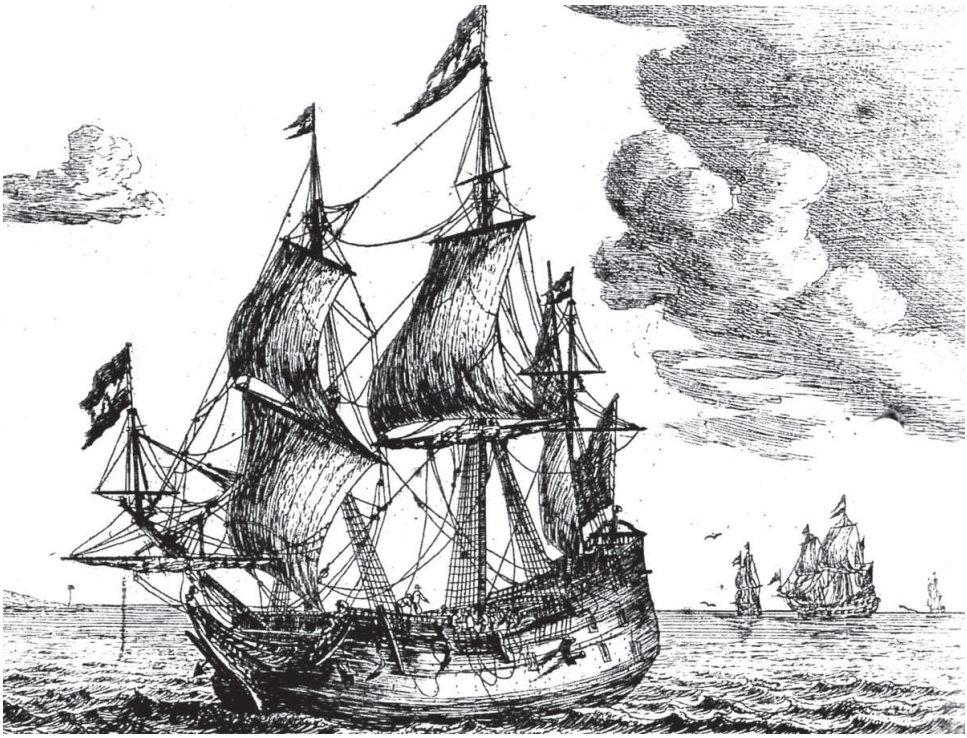

Een West-Indiëvaarder, door Reinier Nooms (ca. 1623-1664) (Collectie Gallery Rob Kattenburg, Bergen).

Vermoedelijk het eerste schip dat de Dordtse Kamer uitrustte was de Dordrecht, die op 30 juli 1623 uitzeilde naar Guinea.[10] De lading bestond ondermeer uit textiel, schaapssmeer, koper, ijzer en de spreekwoordelijke kralen en spiegels. Ongetwijfeld diende de lading om geruild te worden tegen de Afrikaanse producten ivoor, huiden, gom en goud. Ook aan boord waren 1.200 ijzeren *ronde sloten* en 672 *ballen*, bestemd voor slaven.
In september 1623 beloofde de stad Dordrecht, dat ieder schip dat zou worden uitgerust door de Dordtse Kamer van de WIC, *geaccomodeert sal werden bij leeninge met twee halve ofte middele metale canons voorden tijt van ses Jaren*.[11] In april 1628 leende Dordrecht op verzoek van de Dordtse Kamer van de WIC opnieuw twee kanonnen uit: *twee halve cartouwen wegen*(de) *t'samen negen duysent vijff hondert ponden*.[12] Zij moesten nadat de reis was volbracht weer worden teruggeven. Bij het verlies van de twee stukken werd afgesproken dat de WIC op haar rekening twee andere kanonnen *van gelijcke geruste, groote ende deuchde* moest laten gieten. De kanonnen waren

10 Archief Staten-Generaal, NA 1.01.02, inv.nr. 12564.2: Rekening van het schip Dordrecht, met als opperkoopman Pompee de la Salle en als schipper Jean Lourijsz. Pruys, voor rekening van de WIC te Dordrecht uitgevaren op 30 juli 1623 naar de kust van Guinea. Met opgave van de lading, gesloten door de bewindhebbers van de WIC op 6 maart 1624.

11 Resolutieboek, SAD 3, inv.nr. 46, 1ste katern, fol. 5, d.d. september 1623.

12 Ibidem, fol. 122v-123, d.d. 10-4-1628.

bestemd voor het schip Dordrecht,[13] dat onderdeel uitmaakte van de vloot onder commando van Piet Hein. Begin september 1628 arriveerde Piet Hein met zijn schepen in de Baai van Matanzas bij Cuba en veroverde daar de Spaanse zilvervloot. Nogmaals komen we in 1632 een voorbeeld tegen van het uitlenen van kanonnen. In dat jaar werd de Bontte Koe van schipper Cornelis Brouwer bevracht *van wegen de Camer van*(de) *Maes*. Te Recife in Brazilië tekende hij voor ontvangst van twee ijzeren kanonnen met vijftig kogels, *tot behoeff ende verseeckeringe van mijn Schip*. Hij beloofde deze kanonnen bij aankomst in Holland weer in te leveren bij de heren bewindhebbers van de Kamer van Dordrecht.[14] Ook functioneerde de Kamer te Dordrecht als betaalkantoor. Zo machtigde een zekere Gerrit Roelen van Schoot, kwartiermeester op het schip de Eendracht, Catelijntge Lamberts om honderd gulden van zijn verdiende gage te innen bij de WIC te Dordrecht.[15]

In 1675 werd opnieuw vastgesteld dat de Kamer van Dordrecht verplicht was tot het uitrusten van de schepen in de leverantie van de *behouften ende eetwaren tot de resp. equipagien gerequireert*.[16] De Dordtse WIC-bewindhebber Hoeuft verzocht in een vergadering van de Compagnie om het schip de Eendracht van Rotterdam naar Dordrecht te laten brengen om aldaar uit te rusten.[17] Dit stuitte op felle bezwaren van zijn medebewindhebbers. Ze vonden het te kostbaar en te omslachtig. Het zou de reis beginnen *met 10 à 12 dagen te tarderen* zodat de schepen *eenige weijnige dagen aende Custe van Guinea later comende als anders, 3 à 4 maenden moesten tarderen* in plaats dat zij hun reis *in 3 à 4 weecken vol slaven hadde voortgeset*. Bovendien bracht het uitrusten van de Eendracht te Dordrecht nog extra kosten met zich mee. Er moesten lichters worden gehuurd om de goederen aan boord te brengen en ambtenaren van de Compagnie zouden van Rotterdam naar Dordrecht moeten reizen. De Kamer op de Maze verzocht uiteindelijk aan het stadsbestuur van Dordrecht van het equiperen van het schip te Dordrecht te willen afzien. Hoe het afliep, is niet bekend.

Op het einde van de 17de eeuw werd het monopolie van de WIC uitgehold. Zeeuwse 'lorredraaiers' (smokkelaars) ontdoken op grote schaal het monopolie, waarbij overigens sommige reders ook bewindhebber van de WIC waren. Vanaf 1682 ondervond de WIC ook concurrentie van de Brandenburgse Afrikaanse Compagnie: feitelijk een Nederlandse onderneming onder Brandenburgse vlag. In 1688 werd de WIC om politieke redenen gedwongen tot een handelscontract met deze Compagnie.[18] In 1734 kwam een gedeeltelijk einde aan het handelsmonopolie van de WIC toen de vaart op Afrika voor iedereen werd vrijgesteld. Enkele jaren daarna werd ook het alleenrecht van de vaart op de Amerikaanse koloniën door de WIC losgelaten.[19] Dat bood kansen

---

13 Het is niet zeker of dit hetzelfde schip is als in 1623 werd uitgerust.

14 Archief WIC 1621-74, NA 1.05.01.01, inv.nr. 49, brief nr. 192, fol. 417, d.d. 29-4-1632.

15 GAR, ONA 199, akte 191, d.d. 22-11-1639.

16 Resolutieboek, SAD 3, inv.nr. 54, fol. 55, d.d. 2-3-1675.

17 Ibidem, fol. 69, d.d. 15-10-1675.

18 Paesie, *Lorrendrayen op Africa*, p. 43-44. Zie ook Resolutieboek, SAD 3, inv.nr. 59, fol. 24, d.d. 25-10-1688.

19 Kopie gedrukte verslagen in: SAD 3, inv.nr. 104, na fol. 30, d.d. 16-6-1739, en na fol. 90v, d.d. 12-7-1739.

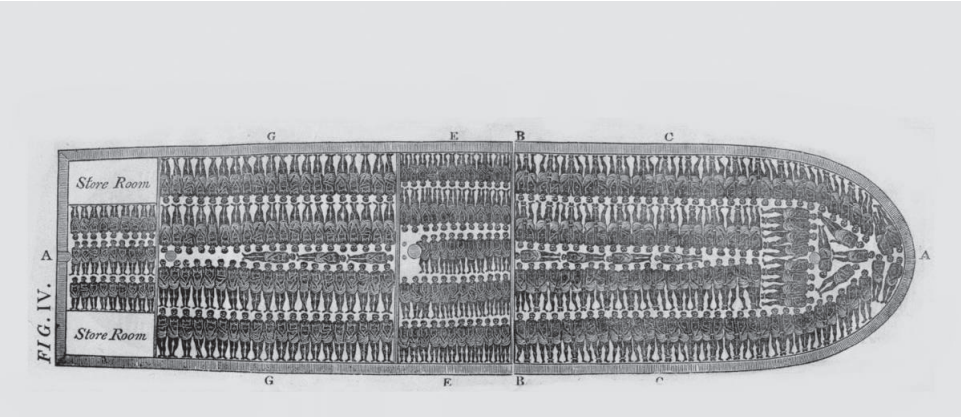

Indeling van een slavenschip, eind 18de eeuw (Collectie Maritiem Museum Rotterdam).

aan particuliere reders. De meesten daarvan kwamen uit Zeeland. De Middelburgse Commercie Compagnie (opgericht in 1720) was de grootste, gevolgd door de Rotterdamse rederij Coopstad en Rochussen. Ook in Dordrecht ontplooiden reders activiteiten. In 1715 was daar al in Zeeuwse opdracht de lorrendraaijer Koning van Pruissen gebouwd en uitgerust.[20]

In de tweede helft van de 18de eeuw had de Dordtse koopman/reder Frank van der Schoor belangen in de vaart op Suriname en was hij ook mede-eigenaar van een plantage.[21] Omstreeks 1789 was hij samen met de Dordtse firma Gerrit van Hoogstraten (mede-)eigenaar van het schip Vrouwe Elisabeth.[22] De kapitein van dit schip was ook een Dordtenaar, Daniël Muller geheten. In 1791 voer de Vrouwe Elisabeth met 289 slaven naar Suriname waarvan er 250 levend aankwamen.[23] Daarnaast was Van der Schoor ook (mede-)eigenaar van het schip Mariënbosch. Vermoedelijk was dit geen slavenhaler, maar was het schip wel actief in de vaart op Zuid-Amerika.[24]

Dordtenaren hadden soms ook 'parten' (aandelen) in schepen die actief waren in de driehoekshandel. Zo bezaten in 1771 de kinderen van de rijke Dordtse binnenvaartschipper Willem Kouwens 1/32 parten in de slavenschepen Vlissingen, Wijtvliet en de Jonge Buiter van de Vlissingse reder en burgemeester Adrianus de Kroef.[25] Ook de

---

20 Paesie, *Lorrendrayen op Africa*, p. 186, 188.

21 Frank van der Schoor had ook belangen in de walvisvaart en verhuurde zijn schepen aan de VOC; zie De Gruyl, *Dordtse Jonas in Olie*, p. 72-73, en Dillo, *De nadagen van de Verenigde Oostindische Compagnie*, p. 53.

22 SAD 20, ONA 1071, akte 107, d.d. 30-11-1789, en akte 108, d.d. 2-12-1789. Mogelijkerwijs waren er meer eigenaren van dit schip: zie ook Balm-Kok & Boezeman, *Het Veerhuis*, p. 51-52.

23 Zie www.slavevoyages.org, nr. 105556. De boekhouder was toen de Vlissingse rederij Cateau & Rietveld. Het is niet bekend of Van der Schoor en Van Hoogstraten toen nog (mede-)eigenaren van het schip waren. De schipper Daniël Muller overleed in 1796/1797 als schipper van de Vrouwe Elisabeth in Suriname (*Opregte Haarlemsche Courant*, d.d. 3-9-1808).

24 SAD 20, ONA 1071, akte 55, d.d. 5-7-1788; zie Balm-Kok & Boezeman, *Het Veerhuis*, p. 16.

25 SAD 20, ONA 1066, akte 110, d.d. 30-10-1771.

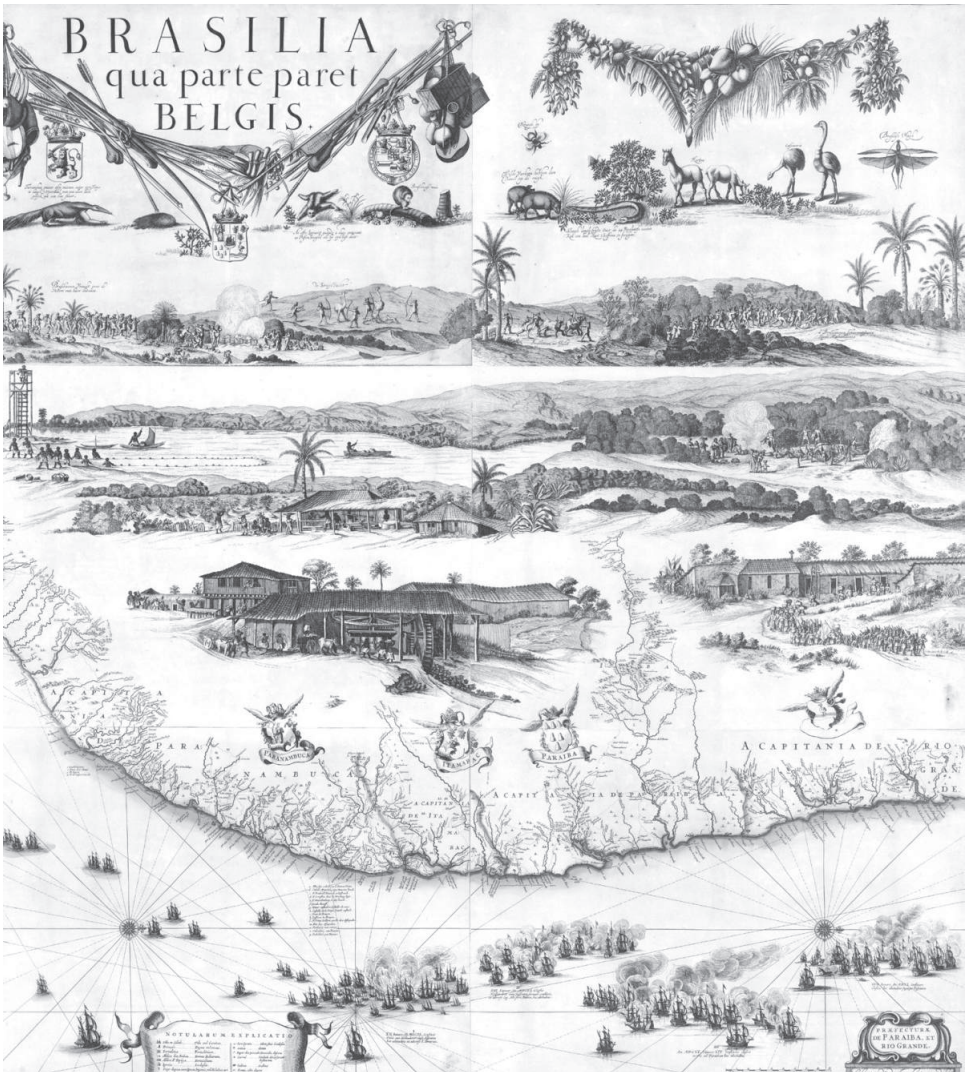

Wandkaart van Nederlands Brazilië door Georg Marcgraf (1610-1644), uitgegeven door Clement de Jonghe, 1664 (Collectie Maritiem Museum Rotterdam).

ijzerkoopman Pieter Spruijt Willemsz. had in 1768 een 1/64 aandeel in de Twee Jonge Joachims van de Vlissingse reder/boekhouder Michiel Pieters Bovel. Op 6 maart 1768 vertrok het schip naar de kust van Guinea om slaven te halen. Een paar weken later stierf Pieter Spruijt Willemsz. en verviel het aandeel aan zijn erfgenamen. Tussen 1768 en 1774 maakte het schip vier reizen met gemiddeld ruim driehonderd slaven aan boord.[26]

Het Braziliaanse avontuur

De WIC-schepen en later de particuliere schepen voeren op Zuid-Amerika om daar suiker, tabak en koffie te halen. Al in het begin van haar bestaan had de WIC haar oog laten vallen op Brazilië. De Portugezen hadden hier in de 16de eeuw de verbouw van

suikerriet geïntroduceerd en Brazilië was uitgegroeid tot de belangrijkste suikerproducent ter wereld. In 1623 waren er in Brazilië 350 suikermolens of *engenhos* te vinden, waar de suiker van de plantages werd verwerkt. Om Brazilië te veroveren, was de WIC bereid flinke investeringen te doen, zowel in geld als in materieel: de hoop was dat de suiker veel winst zou opleveren. Eind 1623 voer een vloot van 26 WIC-schepen onder leiding van Jacob Willekens als admiraal en Piet Hein als vice-admiraal naar Brazilië. Zonder problemen werd in mei 1624 de hoofdstad Bahia (San Salvador) aan de Allerheiligenbaai ingenomen. Een jaar later heroverden de Spanjaarden Bahia weer en werden de Nederlanders uit Brazilië verdreven. In 1630 werd opnieuw een poging ondernomen om in Brazilië vaste voet aan de grond te krijgen. In 1631 werd Olinda ingenomen en in de loop van de volgende jaren kreeg de WIC in Brazilië de belangrijkste suikergebieden in handen. Het was echter wel een kostbaar avontuur. In 1636 bedroeg de schuld van de WIC al achttien miljoen gulden. De WIC ging ervan uit dat Brazilië door een krachtig koloniaal bestuur uiteindelijk winstgevend zou worden. De hoop werd gevestigd op de militair Johan Maurits van Nassau (1604-1679), een achterneef van de stadhouder Frederik Hendrik, die in 1637 als gouverneur in Brazilië arriveerde. Hij betekende veel voor de WIC, maar na zijn vertrek in 1644, verloor de WIC snel ieder gezag in Brazilië. In 1645 kwamen de aldaar nog gevestigde Portugezen in verzet en in 1654 ging Brazilië geheel verloren.

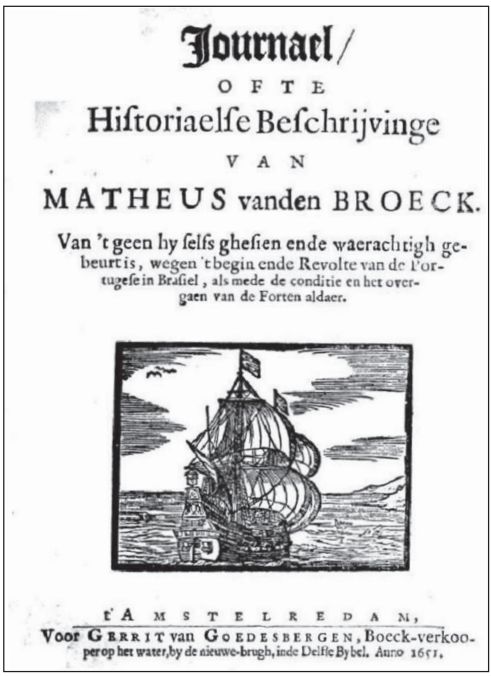
Journael/
OFTE
Historiaelse Beschrijvinge
VAN
MATHEUS vanden BROECK.
Van 't geen hy selfs ghesien ende waerachtigh gebeurt is, wegen 't begin ende Revolte van de Portugese in Brasiel, als mede de conditie en het overgaen van de Forten aldaer.
t'AMSTELREDAM,
Voor GERRIT van GOEDESBERGEN, Boeck-verkooper op het water, by de nieuwe-brugh, inde Delfse Bybel. Anno 1651.

Titelpagina van het journaal van Matheus van den Broecke, 1651.

In de periode tussen 1631 en 1654 charterde de Dordtse Kamer op de Maze in combinatie met Rotterdam regelmatig particuliere schepen om soldaten of levensmiddelen naar Brazilië te brengen. Een voorbeeld is het schip de Swaen van de Delfshavense schipper Adriaen Heynricksen, dat in 1644 in opdracht van de Dordtse en Rotterdamse WIC-kamers naar Luanda en Pernambuco moest varen om met suiker terug te keren naar de Maas.[27]

Ook vestigden zich vele Nederlandse kolonisten in Brazilië. Daaronder bevonden zich ook Dordtenaren. Zo trok Matheus van den Broeck als militair omstreeks 1630 naar Brazilië. Over diens ervaringen is een boekje geschreven.[28]

Een ander was de Dordtenaar Simon van Beaumont, die lid werd van de

26 SAD 20, ONA 1066, akte 11, en www.slavevoyages.org, nrs. 11044-11048.
27 GAR, ONA 86, akte 313, d.d. 29-2-1644.
28 Van Purmer-Endt, *Journael van Matheus vanden Broeck.*

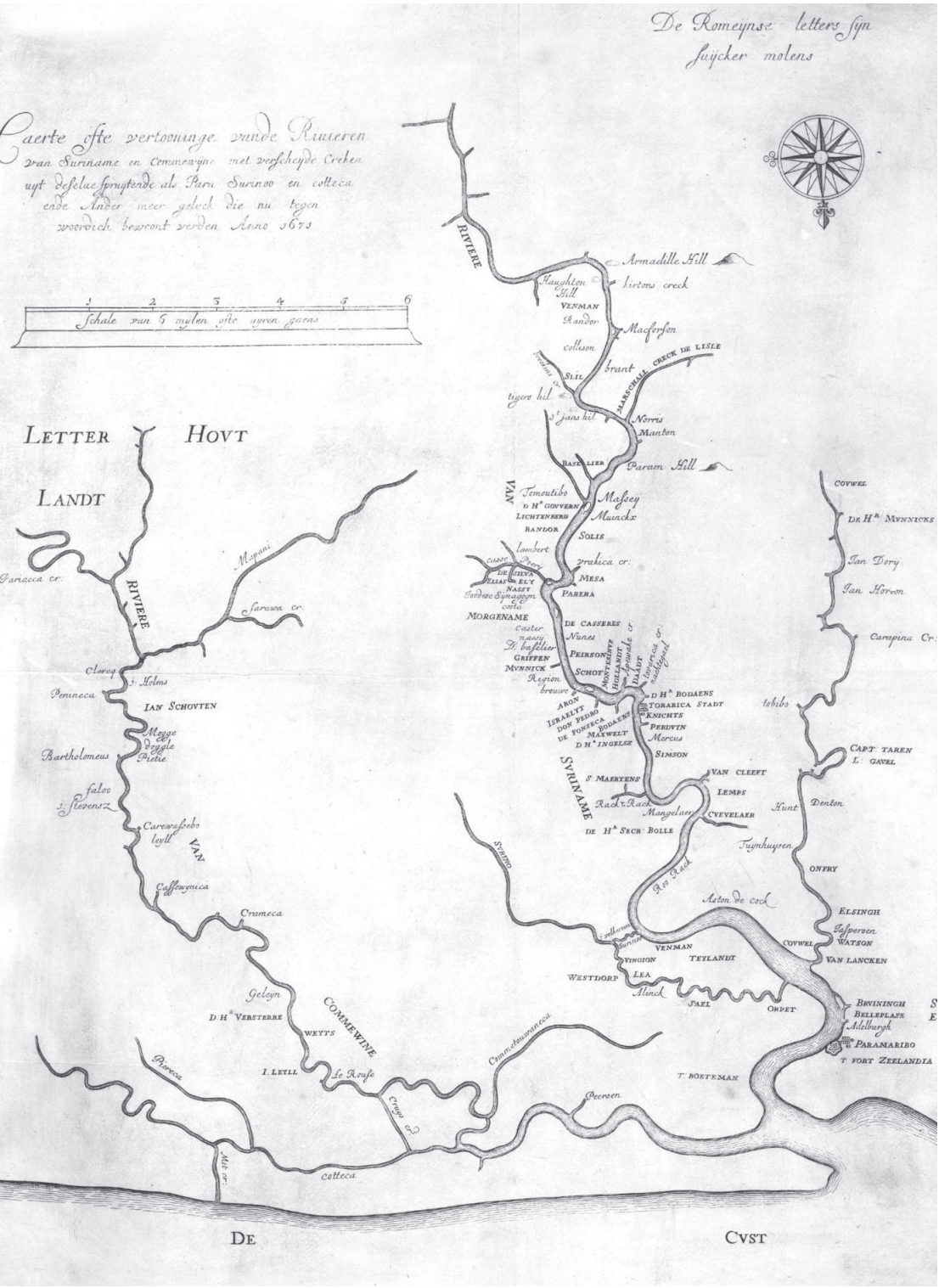

Kaart van Suriname door Willem Mogge, 1671 (Collectie Maritiem Museum Rotterdam).

Raad van Brazilië. Zij hadden echter geen directe betrokkenheid met de handel in suiker. Wie dat wel had was Ghisbert de With. Hij was afkomstig uit een belangrijke Dordtse familie, studeerde rechten in Leiden en was in 1636 door de stad Dordrecht aangesteld als advocaat *extraordinaris*. Twee jaar later reisde hij naar Brazilië, waar hij lid werd van het WIC-bestuur en de Hoge Raad van Brazilië. In 1645 trouwde hij daar met de Braziliaanse Anna Gonsalves Paes de Azevedo, afkomstig uit een rijke familie van suikerplanters, oorspronkelijk uit Portugal. Zij bracht in het huwelijk ondermeer een suikermolen in die vanaf 1645 bekend stond als De With. Gisbert de With keerde in 1654 terug naar Nederland en vestigde zich met Anna Paes in Den Haag waar zij in 1675 en hij in 1692 overleed.[29] Ook de uit Dordrecht afkomstige broers Servaes (1599-1645) en Roeland de Carpentier (*1603) hadden 'suikerbelangen'. Roeland de Carpentier bezat een suikermolen en was evenals De With raad van Brazilië.[30] Van een geheel ander slag was de ondernemer Pieter Schiff. Hij was omstreeks 1602 geboren te Aken en in 1625 getrouwd met de Dordtse Hester Joppen Schott (1603-1669): zij woonden na hun huwelijk op de Nieuwe Haven. In 1641 vertrok hij met vrouw en drie kinderen naar Brazilië, waar hij bij Pernambuco een plantage en suikermolen in bezit kreeg. In 1654 verliet hij Brazilië weer, zoals zoveel andere Nederlanders. In 1663 vroeg hij de schadevergoeding aan bij de Staten van Holland: in 1667 kreeg hij fl. 7.863 uitgekeerd.[31]

Guyana

Na het verlies van Brazilië richtte de aandacht van de WIC zich op de kust van Guyana (Suriname, Berbice, Demerara en Essequibo). Aanvankelijk vestigde zich daar maar een beperkt aantal Nederlandse kolonisten. In Suriname was de Engelse invloed overheersend. In 1651 was door Francis Lord Willoughby of Parham een kolonie aan de Surinamerivier begonnen en werden daar suikerplantages aangelegd. Tijdens de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667) werd Suriname door de Zeeuw Abraham Crijnssen op de Engelsen veroverd en bij de Vrede van Breda bleef de Republiek in bezit van Suriname en verkreeg Engeland Nieuw-Amsterdam, het latere New York. Tot 1679 bleef deze kolonie onder Zeeuws bestuur. In 1683 werd de Sociëteit van Suriname opgericht, waarin de WIC, de stad Amsterdam en de edelman Cornelis van Aerssen van Sommelsdijck elk voor een derde participeerden. Aanvankelijk bestond de kolonie vooral uit Engelse planters, maar geleidelijk nam het aantal Nederlandse planters toe. Ook twee Dordtenaren trokken vanaf omstreeks 1700 naar Suriname en werden daar plantage-eigenaren: Pieter van der Werff en Simon van Halewijn. Bovendien kocht een Dordtse firma een plantage als investering.

De familie Van der Werff

Pieter van der Werff (I, 1656-na 1710) was vermoedelijk de eerste Dordtenaar die zich

---

29 Hulsman, Gisbert de With en Anna Paes.

30 Hulsman, Gisbert de With en Anna Paes, deel 1, p. 52-53, noot 3. Mogelijk hadden ook Martinus van Toulon en Ariaen Foppe suikermolens in Brazilië, zie Wasch, Braziliaansche Pretensiën, p. 75-76. Ook de Dordtenaar Simon van Beaumont was lid van de Raad van Brazilië.

31 Archief Staten-Generaal, NA 1.01.02, inv.nr. 125774.

46 *Kaart van Suriname met alle plantages en plantage-eigenaren door Alexander Laveaux, uitgegeven door Hendrik de Leth, 1737 (Collectie Maritiem Museum Rotterdam).*

ALGEMEENE KAART
van de Colonie of Provintie van
SURINAME,
Plantagien;
Schaal van 1000 Rheinlandse Roeden
Schaal van het Surinamse Mijlen.

als plantage-eigenaar in Suriname vestigde. Eind 17de eeuw vertrok hij samen met zijn familie naar Suriname en kocht daar drie plantages, genaamd Dordrecht, Nieuw Accaribo en Killenstein.
De plantage Dordrecht werd door Pieter van der Werff (I), mogelijk met zijn zoon Pieter van der Werff (II, 1685-na 1730) omstreeks 1700-1710 als suikerplantage gesticht. Vanaf 1730 was de plantage in bedrijf als koffieplantage en later ook als bananen- en cacaoplantage. Na de dood van Pieter van de Werff (III, 1709-1763) werd de plantage in 1768 verkocht en kwam voorgoed in niet-Dordtse handen. Aan het begin van de 19de eeuw werd het weer een suikerplantage. In de 20ste eeuw werd de plantage ingericht voor cacao. Tot in de 20ste eeuw bleef de plantage bekend staan als de plantage Dordrecht. In 1990 vestigde er zich een visverwerkingsbedrijf. [32]
De suikerplantage Nieuw Accaribo bestond al in 1673. Omstreeks 1700 werd de plantage door Pieter van der Werff (I) gekocht. In 1760 werd de plantage verkocht aan de oorspronkelijk uit Rotterdam afkomstige luitenant-kolonel Arnoldus de Tombes. Hij vernoemde de plantage naar zichzelf: Tombesburg. Tot 1849 zou de plantage bestaan.
De derde plantage die de familie Van der Werff bezat, was de plantage Killenstein. Deze werd omstreeks 1730 als koffieplantage aangelegd door Pieter van der Werff (II). Onduidelijk is tot wanneer de plantage in bezit van de familie bleef.
Vanaf 1749 behartigde Pieter van de Werff (III) in Suriname de belangen van de Middelburgsche Commercie Compagnie (MCC).[33] Met Dordrecht bleven de relaties innig. Zo stuurde Pieter van der Werff (III) aan zijn zus Johanna Maria van der Werff in april 1755 een vaatje limoensap. Het kwam helaas pas in mei 1756 aan.[34] Ook handelsgoederen, suiker, cacao en koffie werden door Pieter van der Werff (III) per schepen van de MCC verzonden aan zijn broer, de koopman Jan van der Werff te Dordrecht.[35]

De familie Teresteyn van Halewijn

Pieter van der Werff (I) was vermoedelijk de vroegste Dordtse plantage-eigenaar in Suriname. Hij werd spoedig gevolgd door Simon (Teresteyn) van Halewijn (1654-1727).[36] Simon van Halewijn behoorde tot de elite van Dordrecht. In 1677 was hij bewindhebber van de WIC. In 1681 trouwde hij met Agneta de Witt, dochter van raadpensionaris Johan de Witt.
In 1696 veranderde zijn leven. Buiten medeweten van de Staten van Holland had hij als gezant van koning Willem III onderhandelingen gevoerd met Frankrijk. De Staten van Holland zagen dit als hoogverraad en zetten hem gevangen op Slot Loevesteijn.
Hij ontsnapte en begon, aanvankelijk als 'Simon van den Broek' en later onder zijn eigen naam in Suriname een nieuw leven als planter. Hij kocht daar vijf suikerplantages: Beaumont (vernoemd naar zijn moeder Arnoudina van Beaumont), Peperpot,

---

32 Baarda, *Naamgenoten*, p. 35-40; http://d-compu.dyndns.org/blokland/suiker_deel05.htm.
33 MCC, Zeeuws Archief, inv.nr. 78.2, brief d.d. 10-6-1749.
34 MCC, Zeeuws Archief, inv. nr. 78.2, brieven d.d. 20-4-1755 en 20-5-1756.
35 MCC, Zeeuws Archief, inv. nr. 78.2.
36 Van Blokland-Visser, De heren van Halewijn.

SENTENTIE
Van den Hove van Hollandt,
Zeelandt ende Vrieslandt,
Jegens
Mr. Simon van Halewyn.
Gepronunchieert den 31. Julii, 1693.

IN 'S GAVEN-HAGE,
By JACOBUS en PAULUS SCHELTUS, Ordinaris Druckers van de Ed. Groot Mog. Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslant. ANNO 1693. Met Privilegie.

Sententie Simon van Halewijn (afb.: SAD 489, inv.nr. 21485).

Puttenzorg, 't Eyland en Mopentibo. In 1725 hertrouwde hij met Susanna Kinckhuysen (1695-1732). Hij stierf twee jaar later, in 1727, en werd begraven op zijn plantage 't Eyland. In 1731 werden zijn overblijfselen in een kistje naar Nederland gestuurd om te worden herbegraven. Zijn weduwe Susanna Kinckhuysen verkreeg de plantage Mopentibo. Tot in de eerste helft van de 19de eeuw zou Mopentibo (sinds 1745 ingericht voor koffie), in de familie blijven. De overige plantages werden geërfd door zijn neef Francois Teresteyn van Halewijn (1677-1751). Deze was tussen 1729 en 1746 pensionaris van Dordrecht en bewindhebber bij de WIC. Zelf ging hij niet naar Suriname; hij liet zijn plantages besturen door een zaakwaarnemer, Jan Pichot, zoon van een planter. De brief waarin deze Pichot zichzelf voor deze functie aanbood, is bewaard gebleven:[37]

> *In de Waarneming en Administratie voor Heer van Halewijn over te nemen van zijn zaken in Suriname van zijn plantages die hij in zijn bezit heeft gekregen van zijn oom Simon van Halewijn. Met name de plantages 't Eyland en Puttenzorg aan de Pauluskreek waar die plantages (De Hoop en La Paix) van mijn vader en wijlen mijn moeder ook zijn gelegen die nu onder mijn bewind staan. Daarbij wil ik graag de opdracht krijgen om de verzending van Suiker en Koffie van de plantages te regelen naar Holland en over te dragen aan zijn broer Jean Albert Pichot te Schiedam. Deze is bekwaam om de suiker en de koffie goed te verkopen en de commissie waar te nemen. De Plantage 't Eyland gaat zeer wel en de verwachtingen zijn goed zodat er veel koffie geplukt kan worden. Binnen 4 a 5 jaar kan men uit de schulden zijn die de overleden mr. Simon van Halewijn had. Men kan ook enig land verkopen. Jan Pichot, Suriname 12 juni 1734.*

Na het overlijden van Francois van Halewijn in 1751 werden de vier plantages geërfd door zijn dochter Johanna Agatha Teresteyn van Halewijn, getrouwd met baron Carel van Essen tot Helwegen. Tot in de 19de eeuw bleven de plantages in deze familie, maar van een relatie met Dordrecht is dan al lang geen sprake meer.[38]

37 Familiepapieren Repelaer, SAD 116, inv.nr. 125.
38 Ibidem.

De firma Van der Schoor-Van Hoogstraten

In 1747 kocht Isaac Goddefroy uit Berlijn een stuk land aan de Commewijnerivier in Suriname. De koffieplantage die hij daar aanlegde, noemde hij Mariënbosch. In 1789 werd deze plantage gekocht door de Dordtse koopman en reder Frank van der Schoor en de firma Gerrit van Hoogstraten gezamenlijk. In de firma Van Hoogstraten participeerden op dat moment Jacob van Hoogstraten, Joan Castendijk en Arnoldus Noterman.[39] De plantage bleef tot aan het begin van de 20ste eeuw in Dordts bezit. In 1853 werd een poging gedaan om suikerriet op de plantage te verbouwen, maar vermoedelijk was dit een kortstondig experiment. Tien jaar later in 1863 kwam er een einde aan de slavernij in Suriname. Op dat moment waren eigenaren van de plantage: Johanna van der Schoor voor 2/3 deel en de firma Gerrit van Hoogstraten voor 1/3 deel.[40] Vanaf 1888 of eerder behoorde de plantage uitsluitend nog toe aan de firma Gerrit van Hoogstraten; deze verkocht de plantage in 1904.[41]

De suikerfabriek Kedawoeng bij Passaroean op Java door H.Th. Hesselaar, 1849 (Collectie Rijksmuseum, Amsterdam).

Nederlands-Indië

Het verhaal van de Dordtenaren overzee is niet compleet als er geen aandacht wordt geschonken aan de suikerplantages in Indonesië. In de 17de eeuw waren er op Java al suikerrietplantages te vinden. De grond en de suikermolens waren vaak in het bezit van rijke VOC-ambtenaren. Bij de bedrijfsvoering waren zij niet betrokken: het waren

39 SAD 20, ONA 1071, akte 41, d.d. 22-6-1789.
40 Algemene Rekenkamer, NA 2.02.09.08, inv.nr. 226.
41 *Surinaamsche Almanak voor 1889* (Paramaribo 1888), p. 106; en *Algemeen Handelsblad*, d.d. 23-2-1904.

Chinezen die de plantages leidden. Op de plantages waren geen slaven werkzaam, maar Javaanse en Chinese landarbeiders. In de 19de eeuw waren het Europese planters die de suikerplantages leidden. Een van hen was Cornelis de Vos van Hagestein (1779-1847): hij was eigenaar van de suikerplantage Kedawong te Passaroean op Java. In 1842 vertrok de Dordtenaar Gerrit Lebret op 20-jarige leeftijd naar Java. Hij had een aanbevelingsbrief voor Cornelis de Vos op zak. Hij financierde zijn overtocht met het fregatschip Jacob Cats van de Dordtse rederij Blussé & Co., door op dit schip als kajuitjongen te werken.[42] Cornelis de Vos nam hem in dienst als administrateur van zijn suikerfabriek[43] en het jaar daarop trouwde hij met een nichtje van Cornelis de Vos: Antoinetta Wilhelmina (Minetje) Hesselaar (1825-1912).[44] Na het overlijden van zijn schoonvader in 1847, wist Gerrit Lebret het landgoed Kedawoeng voor fl. 280.000 te kopen. Twee jaar later keerde Gerrit Lebret met zijn vrouw even terug naar Dordrecht. De terugweg naar Java ging vermoedelijk met een omweg. Volgens een krantenartikel reisde hij op verzoek van de Nederlandse regering ook naar 'de West' om daar de suikerbouw te bekijken. In 1851 waren zij weer terug. Regelmatig schreef Gerrit Lebret naar huis over de suikeroogst.[45] In 1863 bracht zijn broer de kunstenaar Frans Lebret een bezoek aan de plantage en legde deze ook in een tekening vast. In de tweede helft van de 19de eeuw groeide Gerrit Lebret uit tot een van de belangrijkste en rijkste suikerplanters van Nederlands-Indië. In 1896 overleed hij kinderloos. Het eigendom ging over naar de Cultuur Maatschappij Kedawong-Kawisredjo, met als enige aandeelhouder N.M. Lebret.[46] Na de Tweede Wereldoorlog werd de suikerplantage genationaliseerd, maar de plantage bestaat tegenwoordig nog steeds.

Portret van Gerrit Lebret voor zijn vertrek naar Java,1842 (afb.: Beeldbank DiEP 551-10971).

Het landgoed Kedawong op Java, aquarel door Frans Lebret, 1863 (Collectie Dordrechts Museum).

42 Verklaringen 1838-1843, SAD 5, inv.nr. 1978; en *De Tij*d, d.d. 2-8-1912.
43 Collectie Lebret, Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), inventaris 97, inv.nr. 1.
44 *Opregte Haarlemsche Courant*, d.d. 17-10-1844.
45 Collectie Lebret, KITLV, inventaris 97, inv.nrs. 19 en 22.
46 Ibidem, inv.nr. 46.

4. De Dordtse Kamer op de Maze *van de West-Indische Compagnie*

door: *Kees Sigmond*[1]

Over de WIC in Dordrecht is wel eerder gepubliceerd, maar een goede en volledige studie ontbreekt. Balen geeft een korte beschrijving van het West-Indisch Huis, waarbij hij ook de namen van bewindhebbers en boekhouders opneemt.[2] Van Dalen beperkt zich in zijn *Geschiedenis van Dordrecht* tot een nogal verongelijkt betoog, waarin hij beweert dat de WIC in Dordrecht niets voorstelde, met name door tegenwerking van Rotterdam en Amsterdam.[3] Verderop herhaalt hij de namen van de eerste bewindhebbers en boekhouders, die ook al door Balen waren genoemd, om te eindigen met een kort overzicht van het West-Indisch Huis. In de *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813* worden de activiteiten van de WIC in Dordrecht eveneens afgedaan met enkele regels.[4] Een artikel van Jan Koonings in het tijdschrift Oud-Dordrecht geeft een iets beter beeld d.m.v. een beknopt overzicht, waarin zowel wordt ingegaan op de WIC en zijn organisatie, als op het West-Indisch Huis in de Wijnstraat.[5]
Vermoedelijk hangt deze stiefmoederlijke behandeling in publicaties uit het verleden samen met het ontbreken van een eigen archief van de Kamer van Dordrecht. Om een geschiedenis ervan te kunnen opstellen, zijn we afhankelijk van andere bronnen. Gelukkig zijn er enkele bewaard: met name de *resolutieboeken* van de Oudraad zijn van grote waarde. Blijkbaar had de stad Dordrecht het toezicht op de Dordtse Kamer van de WIC toebedeeld aan de Oudraad, een bestuurscollege vergelijkbaar met de Vroedschap in Rotterdam en elders.
Feitelijk was er niet echt sprake van een Dordtse 'Kamer' van de WIC, maar was deze voor een derde onderdeel van de *Kamer op de Maze*, een samenwerkingsverband tussen Dordrecht, Delft en Rotterdam. Van de in totaal veertien bewindhebbers van de Kamer op de Maze kwamen er vier uit Dordrecht. In het spraakgebruik en in bewaarde archiefstukken werd echter wel degelijk gesproken over de *Kamer van Dordrecht* van de WIC, zodat het gerechtvaardigd is deze term ook in dit hoofdstuk te gebruiken.
De formele oprichting van de Kamer van Dordrecht kan worden gesteld op of kort vóór 3 september 1622,[6] een datum die ook door Balen wordt genoemd.[7] Op die datum werden in de vergadering van de Oudraad vier *bewinthebbers van*(de) *Geoctroijeerde Westindische Compagnie* benoemd (*zie afbeelding rechts*). De bewindhebbers waren afkomstig uit verschillende lagen van het stedelijke bestuur: respectievelijk een burgemeester, een schepen, een persoon uit de *Achten* en een uit de 'gemeente'. Het is niet

1 Bouwhistoricus, hoofdredacteur van Oud-Dordrecht.
2 Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, p. 659-660.
3 Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, p. 324, 341.
4 Frijhoff et al., *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*, p. 43.
5 Koonings, Dordrecht en de West-Indische Compagnie.
6 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 1ste katern, fol. 1, d.d. 3-9-1622.
7 Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, p. 659.

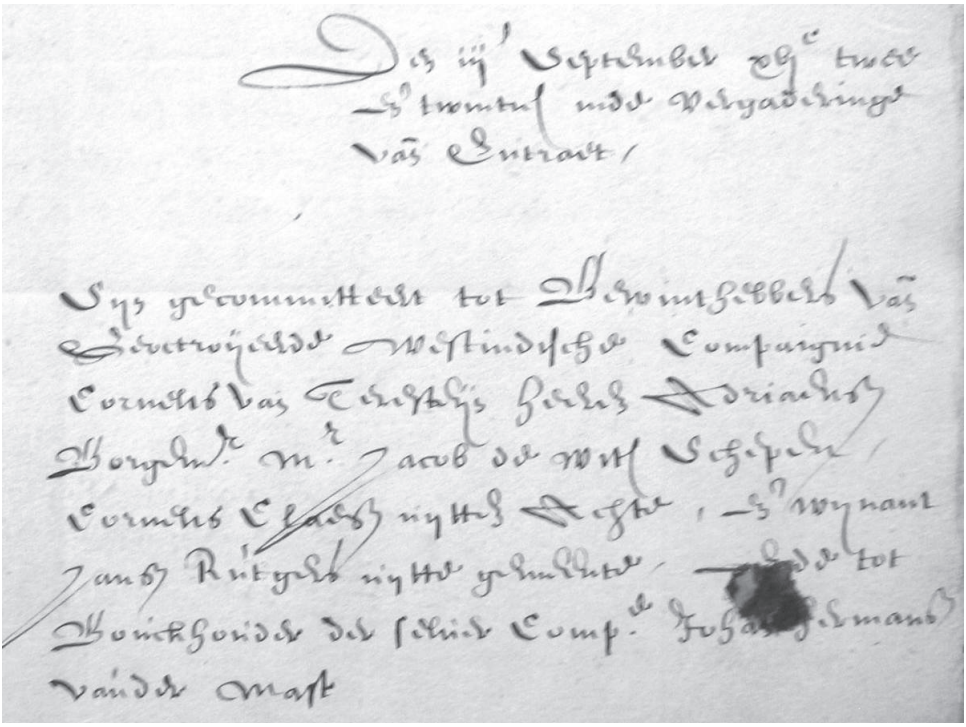

geheel duidelijk, of deze verdeling over de diverse bestuurslagen echt voorwaarde was om als bewindhebber benoemd te kunnen worden. Bij latere benoemingen blijkt niet dat een burgemeester door een burgemeester werd vervangen, of een schepen door een schepen. Naast de bewindhebbers werd in dezelfde vergadering in 1622 ook een boekhouder van de compagnie aangesteld.

Blijkbaar was er veel interesse om deel te nemen in de nieuwe onderneming, want een jaar later werden de voorwaarden bepaald, waaronder bepaalde personen van buiten Dordrecht konden deelnemen.[8] Een *uijtheemsch personagie was genegen te herideren in*(de) *Westindische Comp. in*(de) *Camer van Dordrecht* met een som van ten minste 30.000 gulden, mits hem toegestaan zou worden *een bequaem & gequalificeert persoon resideren*(de) *binnen deser Stede als Bewinthebber der voors. Comp. te nomineren*. Deze persoon zou naast de andere bewindhebbers gedurende de eerste zes jaar dienen en de titel van *Agent* krijgen. Deze agent zou hetzelfde profijt trekken als de bewindhebbers en dezelfde autoriteit hebben als de hoofdparticipanten. Zoals gezegd was de Kamer op de Maze een samenwerkingsverband tussen de steden Dordrecht, Delft en Rotterdam. In het voorjaar van 1623 was er zoveel geld opgehaald, dat Dordrecht zelfs wilde deelnemen in het aandeel van de Delftse Kamer, die nog niet voldoende kapitaal bij elkaar had gebracht.[9] Het Rotterdamse stadsbestuur wilde zich daar echter niet zonder meer bij neerleggen en besloot de financiële positie van de ei-

8 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 1ste katern, fol. 4v, d.d. september 1623.

9 Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, deel II, p. 567.

gen Kamer te versterken, om zodoende met meer gezag tegen Dordrecht op te kunnen. In een soort noodactie kwamen alle Rotterdamse vroedschappen met eigen kapitaal over de brug, terwijl ook schout, schepenen en secretarissen werden aangespoord deel te nemen. Uiteindelijk wist Rotterdam fl. 200.000 bij elkaar te brengen, maar dit bedrag stak nog steeds schril af tegen de inleg van Dordrecht (ruim fl. 500.000) en Delft (ruim fl. 300.000). Toch werd geaccepteerd dat de Kamer van Rotterdam als gelijkberechtigde in de Kamer op de Maze zou deelnemen. De situatie bleef echter bijzonder onevenwichtig en in maart 1624 stelde Dordrecht bij het landelijke hoofdbestuur van de WIC toch de eis, een afzonderlijke Kamer te krijgen. Omdat dit strijdig was met het landelijke octrooi, werd deze eis verworpen. Delft kwam toen met het idee het bedrijf te verdelen over de drie steden, in verhouding tot ieders inleg. Het hoofdbestuur van de WIC besliste echter, dat dit een interne kwestie was, die men zelf maar moest uitzoeken. Uiteraard kwamen de drie steden daar niet uit en bleef alles bij het oude: een verdeling in drie gelijke delen. In de daarop volgende jaren werd overigens veel kapitaal van buiten aangetrokken, onder andere uit Sommelsdijk, Deventer, Zwolle en Arnhem, zodat de onderlinge verhoudingen van het ingelegde kapitaal flink wijzigde. De Kamer op de Maze nam met twee grote schepen en twee jachten deel in de eerste vloot die in 1624 door de WIC werd uitgezonden naar Brazilië. Een van die schepen van de Kamer op de Maze stond onder commando van kapitein Pieter Pietersz. Heyn. Deze kreeg in 1625 als admiraal en kapitein-generaal van de WIC de leiding bij de tweede tocht, die uiteindelijk leidde tot de verovering van de Zilvervloot voor de Cubaanse kust in 1628.

Het toezicht van de Oudraad op de Dordtse Kamer van de WIC werd door de laatste duidelijk niet zonder morren aanvaard. Vrijwel direct na de start waren er problemen met de erkenning van de Oudraad als autoriteit. Zo liet het gerecht in 1626 de bewindhebbers van de WIC aanzeggen om de volgende dag *smorgens de clocke thyen ueren* te verschijnen en *den behoorlycken eedt tot het Bewinthebberschap* te doen, omdat ze hierin tot dan toe *in gebreecke waeren gebleven*.[10] Inderdaad verschenen vier bewindhebbers de volgende dag (drie van hen waren nog dezelfde als in 1622) en legden zij de eed af in overeenstemming met artikel 44 van het Octrooi van de Compagnie.[11] Tot 1674 waren er in Dordrecht tegelijkertijd vier bewindhebbers, die in hun functie werden bevestigd door de Oudraad. Als er een plaats vrijkwam werd een drietal kandidaten genomineerd, waaruit door de Oudraad een vervangende bewindhebber werd gekozen. Toen er in 1626 twee plaatsen vrij waren gekomen, waarvoor slechts drie kandidaten waren voorgedragen, eiste de Oudraad dat er nog drie 'gekwalificeerde participanten' zouden worden voorgedragen, zodat er uit zes kandidaten kon worden gekozen voor de twee vrije plaatsen.[12] Enkele dagen later werd namens de hoofdparticipanten van de WIC binnen Dordrecht inderdaad de nominatie overgeleverd van zes personen, *omme daer uyt bij t'Gerechte voornt. volgens d'authorisatie vanden Outraet* (…) *twee als Bewinthebberen vande voors. Comp. vercooren te werden*.[13] Verder werd bepaald, dat de bewindhebbers van de WIC in de Kamer *collegi-*

10 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 1ste katern, fol. 36, d.d. 2-2-1626.
11 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 1ste katern, fol. 36v, d.d. 3-2-1626.
12 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 1ste katern, fol. 37, d.d. 3-2-1626.
13 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 1ste katern, fol. 37, d.d. 7-2-1626.

aliter vergaderen(de) *by beurte, nu den eenen, dan den anderen, presideren sullen, volgen*(de) *daermee t'exempel van d'andere respective Cameren vande voors. Comp.*[14] Ook in 1631 waren er twee plaatsen vrijgekomen, waarvoor tweemaal drie kandidaten waren voorgedragen.[15]
Blijkbaar werden de zaken rondom de WIC door de Oudraad en de andere stadsbestuurders in februari 1626 nog eens goed op een rijtje gezet, want er werd ook een resolutie aangenomen met betrekking tot het West-Indisch Huis. Vanwege de slechte financiële situatie van de stad, moest er met de bewindhebbers van de WIC worden gesproken over de verrekening van de kosten van het huis.[16] Het is duidelijk dat de stad wilde profiteren van de winsten die in die jaren door de WIC werden gemaakt. Het ging in die beginjaren blijkbaar zeer voorspoedig met de Dordtse Kamer, wat onder andere blijkt uit het feit dat de WIC in 1633 op maar liefst drie locaties in de stad was gevestigd: het *West-Indisch huys* in de Wijnstraat met de pakhuizen daarachter aan de Kuipershaven, het *West Indisch huys annex* (pakhuis met werven) op de *Nieuwe Opslach* of Wolwevershaven en nog een *packhuys ende plaets* aan het Vlak bij de *Copermolen*.[17]

Detail van Gezicht op Dordrecht*, van Adam Willaerts: de kop van de Wolwevershaven (afb.: Beeldbank DiEP 551-40134).*

In december 1638 ontstond opnieuw ophef over de benoeming van twee nieuwe bewindhebbers.[18] De nominatie was volgens enige leden van de Oudraad niet conform het octrooi. Volgens artikel 11 van het octrooi zou gekozen kunnen worden uit de gehele lijst van de hoofdparticipanten; niet alleen uit de voorgedragen personen op het *billiet*. Na deliberatie werd besloten dat men zou kiezen uit het gehele *corpus* van de hoofdparticipanten en dat elk lid zijn *vrije stemme* zou behouden. De schout en

14 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 1ste katern, fol. 44v-45v, d.d. 14-2-1626.
15 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 2de katern, fol. 43, d.d. 6-1-1631.
16 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 1ste katern, fol. 44v-45v, d.d. 14-2-1626.
17 Verponding Dordrecht 1633; SAD 3, inv.nr. 3971, resp. fol. 65v, 82v en 33v.
18 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 2de katern, fol. 210-210v, d.d. 9-12-1638.

de pensionaris werd verzocht het vertrek te verlaten, zodat in een aparte kamer de stem zou kunnen worden uitgebracht. De stemmen werden daarna naar de *Camere* gebracht, om te worden medegedeeld aan *Gerechte, den Outraet en*(de) *goede Luijden van*(den) *Achte*. De twee nieuwe bewindhebbers werden benoemd met meerderheid van stemmen.

Abraham van Calraet, de buurman van het West-Indisch Huis, schilderde een ijsgezicht bij Dordrecht - detail met de ingang van de Wolwevershaven (Collectie Dordrechts Museum).

Interessant is, dat het aantal van vier bewindhebbers blijkbaar niet absoluut was, want in 1644 werden er twee personen benoemd als opvolgers van één overleden lid.[19] Wel werd hierbij nadrukkelijk aangetekend, dat bij het vrijkomen van een plaats, deze niet mocht worden opgevuld *ende t'getal der Bewinthebberen wederom comen & blijven* (zou) *als van outs &* (zoals) *de generale Ordre vande Compagnie dat is mede brengen*(de).

Na een voorspoedige periode in het tweede kwart van de 17de eeuw, trad bij de Dordtse Kamer van de WIC langzamerhand een zekere teruggang in. Het West-Indisch pakhuis aan het Vlak werd verhuurd en was in 1660 inzet van een ruzie tussen twee Engelse kooplieden.[20] In 1668 en 1669 werd het Octrooi van de WIC gecontinueerd door de Oudraad van de stad.[21] In 1669 werd een *Reglement* opgesteld bij de heren be-

19 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 47, fol. 18, d.d. 27-5-1644; tevens in: SAD 125, Collectie familie Repelaer en aanverwante geslachten, inv.nr. 13.

20 SAD 20, ONA 179, fol. 276-276v, d.d. 28-2-1660; met dank aan mevr. H.D. de Prieëlle-Bunk, die op deze akte attendeerde.

21 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 51, fol. 195, d.d. 14-12-1668; inv.nr. 52, fol. 28, d.d.13-8-1669.

Jacob de Witt, door Gerrit van Honthorst, 1639 (afb.: Dulwich Picture Gallery).

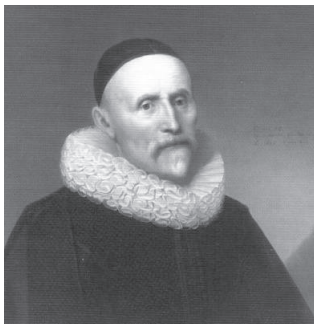

Dirck van der Hage, door Jacob Gerritsz Cuyp, 1638.

Arent Maertensz., heer van Oost-Barendrecht, anno 1627, aet. 72 (afb.: Beeldbank DiEP 551-36433).

Cornelis van Beveren, heer van Kleine Lindt, Strevelshoek en West-IJsselmonde, gravure 17de eeuw (afb.: Beeldbank DiEP 551-10823).

Anthonij Repelaer Huijgensz., door Jacob Gerritsz. Cuyp (afb.: Collectie Dordrechts Museum).

Diederich Hoeuft, door onbekende kopiist (Instituut Collectie Nederland).

windhebbers van de WIC *ter camere vander Maze, tot Dordrecht, Delft ende Rotterdam* (om) *deselve tot één Lichaam ende Vergadering te brengen*.[22] Hierbij werd onder andere bepaald dat voortaan alleen vergaderd zou worden in het West-Indisch Huis te Rotterdam, *als sijnde seer wel gelegen, en daer toe best en bequaemst werdende geoordeelt, en waermede sullen wesen affgeschaft alle andere onnutte huijsingen, wooningen, mitsgaders Boeckhouders, Equipagie, M*(eeste)*rs en andere Suppoosten van de selve drie Leeden vande Camer vande Maze*. Met deze bepaling kwam in feite een einde aan het zelfstandig functioneren van de Dordtse Kamer van de WIC. Vanaf dat moment was er geen eigen personeel meer en was het West-Indisch Huis aan de Wijnstraat overbodig geworden.

Na het faillissement van de WIC in 1674, werd een 'nieuwe' WIC opgericht, waarin

22 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 52, fol. 36v, d.d. 5-6-1669.

het aantal bewindhebbers van de Kamer van de Maze werd gehalveerd van veertien naar zeven. Voor Dordrecht hield dit in, dat er vanaf 1674 nog slechts twee bewindhebbers van de WIC waren. Vanwege de bepaling dat er in 1700 een nieuw 'Octrooi' voor de WIC nodig was, werd dit in 1699 gecontinueerd door de Oudraad.[23] Daarna kon dit door de Staten-Generaal telkens voor een periode van dertig jaar worden verlengd; in 1729 werd inderdaad een nieuw *Octroij* voor de WIC opgesteld door de Oudraad, waarin op 25 juli 1730 werd *geconsenteert*.[24] Door Jan Koonings is een lijst met 28 bewindhebbers van de Dordtse Kamer opgesteld,[25] die met de informatie uit de Resolutieboeken nog enigszins is aan te vullen. Ook in de *Heerenboekjes* worden de bewindhebbers van de WIC vermeld.[26] Tot 1674 waren er in Dordrecht vier bewindhebbers tegelijkertijd, daarna twee. Bekend zijn de volgende 32 bewindhebbers, vermeld met hun functie ten tijde van de benoeming:

Naam	Periode	Functie bij benoeming/ bijzonderheden
Cornelis van Teresteyn Adriaensz.	1622-1637	burgemeester, † 1643
Mr. Jacob de With Cornelisz.	1622-1626	schepen
Cornelis Claesz. (Nicolaij)	1622-1626	uit de achten, † in of vóór 1638
Wijnant Rutgers Jansz.	1622-1625	uit de gemeente, † in of vóór 1626
Michiel Pompe Pietersz.	1625	tresorier, † 1625
Dirck van der Hage	1626-1637	afgetreden wegens ziekte
Johan van der Mast Hermansz.	1626-	boekhouder 1622, schepen
Arent Maertensz.	1626-	schepen
Cornelis van Beveren Jacobsz.	1631-	burgemeester
Roelof Francken Dircksz.	1631-1636	oudraad
Mr. Sebastiaen Francken Roelofsz.	1636-	schepen, opvolger van zijn vader
Mr. Herman van der Hage Dircksz.	1637-	benoemd als opvolger van zijn vader
Abraham Coopman(s) Jansz.	1638-na1648	oudraad
Alewijn (van) Halewijn Francoisz.	1638-na1649, 1674-1677	schepen
Anthonij Repelaer Huijgensz.	1644-na1649	burgemeester
Mr. Diederich Hoeuft Diederichsz.	1644-1687	oudraad
Gerard Noeij (Noije) Gerardsz.	1647-1663	oudraad
Mr. Roeland de Carpentier Pietersz.	1666-	schepen
Arent Muijs van Holy Symonsz.	1676-1700	burgemeester; vervanger 1675

23 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 65, fol. 111, d.d. 1-12-1699.

24 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 94, fol. 74, d.d. 27-12-1729; fol. 76, d.d. 31-12-1729; en inv.nr. 95, fol. 27v, d.d. 25-7-1730.

25 Koonings, Dordrecht en de West-Indische Compagnie, p. 78-79; de lijst telt 29 namen, maar Alewijn van Halewijn staat er tweemaal in.

26 *Lysten waar in vertoond worden de namen van de ed. groot achtb. heeren regeerders der stadt Dordrecht, mitsgaders van verscheyden andere collegien en beambten (Heerenboekjes)*, 1678-1794; SAD 489, inv.nrs. 62324-62350.

Mr. Simon van Halewijn Alewijnsz.	vermeld 1687	oudraad
Jacob van der Graaff Sebastiaensz.	vermeld 1687	oud-acht en veertig
Samuel de Heijde van Zevender Johansz.	vermeld 1687	tresorier
D. van Nooij	vermeld 1687	
Mr. Jacob Hoeuft Diederichsz.	1687-1716	uit de achten
Mr. Barthout van Slingeland	1704-1706	burgemeester
Mr. Johan Marin van Wevort van Ossenberg Ernestz.	1706-1734	veertig, oudraad
Mr. Johan Boudt Adriaensz.	1725-1748	oud-veertig
Mr. Adriaen Hallinck Hermansz.	1739-1740	oud-burgemeester
Mr. Gerard Beelaerts Gerardsz.	1744-1793	schepen, oudraad
Mr. Jacob Adriaan Braats Hendricksz.	1758-1772	veertig
Mr. Roeland Isaac Faassen Nolthenius Isaacsz.	1777-1793	oudraad
Mr. Pieter Beelaerts van Blokland Gerardsz.	1780-1794	oudraad, oud-burgemeester, in 1795 *commissaris* van de WIC op de Maze

Boekhouders van de Dordtse Kamer op de Maze:

Johan van der Mast Hermansz.	1622-1626	daarna bewindhebber
Hendrick Kock (Cock)	1626-1648	
Jan (Johan) de Gelder Aertsz.	1648-1668	daarna wegens trouwe dienst op jaarlijks tractement onder de titel *commies*[27]

Expedities en uitrusting van schepen

Uiteraard was het de bedoeling dat de onderneming WIC zo snel mogelijk geld ging verdienen. De hoop was, dat met name de suiker uit de rijke Braziliaanse gebieden veel winst zou opleveren. Om deze winsten binnen te halen, was men bereid flinke investeringen te doen, zowel in geld als in materieel. In september 1623 ging het Gerecht er mee akkoord dat ieder schip dat zou worden uitgerust door de Dordtse Kamer van de WIC, *geaccomodeert sal werden bij leeninge met twee halve ofte middele metale canons voorden tijt van ses Jaren*.[28] Zo werden in 1628 op verzoek van de Dordtse Kamer van de WIC voor het schip Dordrecht uitgeleend: *twee halve cartouwen wegen*(de) *t'samen negen duysent vijff hondert ponden*.[29] Onder belofte deze zware kanonnen weer te *restitueren* nadat de reis volbracht zou zijn, of bij *verongeluckinge der voors. stucken, andere twee van gelijcke geruste, groote ende deuchde te sullen doen gieten en*(de) *in plaetse te geven*. Dat deze praktijk van het uitlenen van twee kanonnen per door de WIC uitgerust schip nog lange tijd doorging, blijkt uit een

27 SAD 3, inv.nr. 1850, d.d. 26-8-1669.
28 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 1ste katern, fol. 5, d.d. september 1623.
29 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 1ste katern, fol. 122v-123, d.d. 10-4-1628.

ontvangstbewijs uit 1632 van Cornelis Brouwer, schipper van de *Bontte Koe*, *bevracht van wegen de Camer van*(de) *Maes*. Te Recife in Brazilië tekende hij voor ontvangst van twee ijzeren kanonnen met vijftig kogels, *tot behoeff ende verseeckeringe van mijn Schip*. Hij beloofde deze kanonnen bij aankomst in Holland weer in te leveren bij de heren bewindhebbers van de Kamer van Dordrecht.[30]

De bewindhebbers van de Kamer van Dordrecht hielden zich blijkbaar ook bezig met militaire zaken die zich afspeelden in het verre Brazilië. In 1630 ontvingen de heren een brief van een zekere Adolph van Els te Sint-Antonio, waarin deze tamelijk uitgebreid beschrijft welke pakhuizen, versterkingen en bolwerken er in de omgeving waren veroverd of aangelegd.[31] Blijkbaar had hij al in maart 1630 gerapporteerd over de verovering van de stad Pernambuco[32] met de bijbehorende kastelen. In deze brief uit april beschrijft hij dat zijn regiment met nog een andere compagnie in Recife hard hadden *gearbeijt om ons soo veel meugel*(ijk) *te verseeckeren*. Hij heeft *om eenige schoone packhuijsen op St. Anthonio een retrenchement maecken laten*, met de bedoeling *om mijn volck daer seecker te logeeren*, maar ook *om deselve van brant te preserveeren*. Dit laatste was geen overbodige voorzorg, omdat de Portugese bevelhebber *Albercerque aen alle plaetsen die hij ons proffijtel*(ijk) *achte te sijn,* (brand) *stichten laet*. Daarna volgt uitgebreid verslag van de verdedigingswerken ter plaatse, met onder andere het voornemen van de *heeren Raeden* om twee forten te laten maken: *een op St. Anto*(nio) *om het clooster, het ander op het Recijff tegens de port ofte incomen vande haeven*. De schrijver verzoekt overigens zo spoedig mogelijk van zijn taak te worden ontheven: *mij langer hier op te houden soude mij seer ongelegen sijn — versoecke derhalven nochmaels de heeren willen hier in mij behulpel*(ijk) *sijn*. Een prettig verblijf zal het in dit oorlogsgebied niet zijn geweest.

Later in datzelfde jaar blijkt, dat de stad fors moest bijdragen aan de soldij en het onderhoud van de soldaten die de belangen van de WIC moesten beschermen.[33] In de Oudraad werd de missive gelezen van de *Gedeputeerde ter Dagvaart*, met de kopie van het *request* van de bewindhebbers van de WIC, betreffende zekere petitie van het onderhoud van 6.000 man *in soldie ende montcosten*. Na beraadslaging werd besloten, dat de gedeputeerde hiervoor namens de stad op eigen discretie *een somme van vijff ofte ses mael hondert duysent* gulden mocht toezeggen. Ook in latere jaren waren af en toe grote bijdragen van de stad nodig. In 1671 keerde de stad aan de WIC een *subsidie* uit van fl. 36.000.[34]

In combinatie met Rotterdam charterde de Dordtse Kamer op de Maze regelmatig particuliere schepen om soldaten of levensmiddelen naar Brazilië te brengen. Meestal werd daarbij bepaald, dat de schippers na het afleveren van hun lading naar West-Indië mochten doorvaren om daar op eigen gelegenheid een retourvracht in te nemen.[35] Nog tamelijk lang bleef de handel met Brazilië voor de Dordtse Kamer van de

---

30 Oude WIC 1621-74: NA, archiefnr. 1.05.01.01; inv.nr. 49, brief nr. 192, fol. 417, d.d. 29-4-1632.
31 Oude WIC 1621-74: NA, archiefnr. 1.05.01.01; inv.nr. 49, brief nr. 4, fol. 25-28, d.d. 3-4-1630.
32 Recife, Pernambuco en Sint-Antonio liggen op de oostpunt van Brazilië.
33 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 2de katern, fol. 28v-29, d.d. 11-7-1630.
34 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 52, fol. 164v, d.d. 20-4-1671.
35 Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam*, deel II, p. 569.

WIC centraal staan, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een overeenkomst in 1649 tussen de bewindhebbers van de Kamer met de officieren en matrozen *ingecomen uyt Brasilien* met het schip 't Wapen van Dordrecht, over hun verdiende *loon en gage*.[36]
Bij het uitrusten van de schepen werd de Kamer van Dordrecht vanaf 1675 verplicht mee te doen in de leverantie van de *behouften ende eetwaren tot de resp. equipagien gerequireert*.[37] Met dit laatste ontstonden direct problemen, met name omdat de participanten het onnodig en onhandig vonden om een schip eerst naar Dordrecht te varen om het uit te rusten. Zo verklaarde de Dordtse bewindhebber Hoeuft, dat hij aan de vergadering van de WIC in Rotterdam had verzocht om het schip De Eendracht naar Dordrecht te laten brengen om aldaar te worden geëquipeerd.[38] De reacties op dit verzoek waren tamelijk fel, waarbij de participanten zeiden hun bijdragen absoluut niet te willen nakomen als er kosten moesten worden gemaakt, alleen om de steden tevreden te stellen. Als er geen winst zou worden gemaakt, zou de Compagnie *weder te gronde staet* (…) *gaen*. Als bezwaar gaven zij verder nog op, dat als het schip deze herfst naar Dordrecht zou gaan, het *perijckel* (zou) *loopen om* (nog) *dese winter in Zee te geraecken*. Ten tweede dat dan in Dordrecht ook lichters zouden moeten worden verzocht om *alle goederen door de Kill aen boort te brengen*, terwijl op de plek in Rotterdam waar het schip nu ligt *voor het huijs kan ingeladen werden*. Daar kwam nog bij dat men van Rotterdam in één tij met het schip in zee kan komen, terwijl het schip *voorbij de Kill al gereet zijnde, soo de wint dan niet 't eenemael goet is, verscheijde dagen* onderweg zou zijn. Daardoor zou de winst van de gehele reis verloren kunnen gaan, *gelijck wij verscheijde exempelen hebben gehadt met 10 à 12 dagen te tarderen dat schepen* (…) *met eenige weijnige dagen aende Custe van Guinea later comende als anders, 3 à 4 maenden moesten tarderen* in plaats dat zij hun reis *in 3 à 4 weecken vol slaven hadde voortgeset*. Bovendien zouden de suppoosten te Rotterdam die bij de Kamer op de Maze zijn aangesteld, en waar met algemene stemmen besloten is de vergaderplaats te houden, dan naar Dordrecht moeten gaan en daarvoor extra beloond moeten worden. Om al deze redenen is verzocht aan het stadsbestuur van Dordrecht van het equiperen van het schip te Dordrecht te willen afzien, temeer omdat de bewindhebbers van de Kamer op de Maze voorzien dat als het schip naar Dordrecht zou komen er onlust onder de participanten zou ontstaan, die daardoor hun bijdrage niet zouden doen. Hierdoor zou de Kamer in *ruïne* geraken, wat de generale West-Indische Compagnie grote schade zou toebrengen. *En de voors. participanten in het begin eenige onlust gevende dewijl zij lieden door haere penn*(ingen) *de voors. Comp. op de been moeten brengen, soo is daer oock te minder succes raeckende de wederherstellinge van te* (ver)*wachten*. Ondanks deze protesten, heeft de heer Hoeuft er in volhard de resolutie te herhalen die in de voorgaande notulen is genoemd, alsmede de aantekening en het protest daarin gedaan. Blijkbaar verwachtte de stad Dordrecht economisch voordeel van het uitrusten van het schip De Eendracht en was men niet bereid zomaar af te zien van dit 'recht'.

---

36 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 47, fol. 117v, d.d. 9-9-1649.
37 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 54, fol. 55, d.d. 2-3-1675.
38 Ibidem, fol. 69, d.d. 15-10-1675.

5. Het eerste West-Indisch Huis in de Wijnstraat

door: *Kees Sigmond*

Het eerste West-Indisch Huis (1623 - ca. 1725)

Staande in de Wijnstraat voor het huidige West-Indisch Huis, kan men zich voorstellen dat op de plek van dit grote en brede pand oorspronkelijk drie panden stonden. Dit waren, van links naar rechts, de huizen Calais/Calis, Den (Gulden) Hoorn en Ossenhoofd.

Het eerste pand dat werd verworven voor de Dordtse Kamer van de WIC was Calais. De geschiedenis van dit huis is teruggevonden tot in 1543, toen het in het bezit was van Jan Wittez.,[1] lid van de bekende familie die later de naam De Witt aannam. Met een aanslag voor de 10de penning van veertig Carolus gulden behoorde dit tot de grotere huizen in de stad, maar niet tot de 'topcategorie', gevormd door huizen als Scharlaken, Blijenburg, Henegouwen, Roodenburg, Drie Coningen, enzovoorts. Achter het pand lag een kelder die werd verhuurd[2] en het huis had zes haardsteden.[3] Vanaf 1557 stond het op naam van Wit Jansz., zoon van de vorige eigenaar. Wit Jansz. was tollenaar of *collecteur* op de tol in Gorinchem, wat inhield dat hij de aldaar verschuldigde tolgelden van passerende schepen incasseerde. Hij kwam ellendig aan zijn eind: op 27 juli 1583 werd hij op de tol door medecollecteur Jacob Valck dusdanig *ghequetst* dat hij overleed.[4] Enkele maanden eerder had zijn vrouw, met machtiging van haar man, het huis Calis verkocht aan zeepzieder Boudewijn Gijsbertsz., eigenaar van het buurhuis Den Gulden Hoorn.[5] Vanwege de koop van het huis Calis was de koper fl. 1.500 schuldig. Maar er is iets vreemds aan de hand: twee dagen later verkocht buurman Boudewijn Gijsbertsz. Coninck het huis al weer aan een zekere Willem van Kels, betaald met een veel lagere schuldbrief van fl. 900.[6] De verklaring voor deze snelle doorverkoop voor een veel lager bedrag blijkt uit de nadere bepalingen, die bij de transactie werden afgesproken. Aan de achterzijde hield het huis Calis namelijk nog maar een tamelijk klein erfje over: er *zal an desen huyse geen meer erff blijven dan twee voeten* (0,62 m) *vrij buyten den eghe* (grens) *vant achterkoeckentge* (achterkeukentje), *staen*(de) *aen*(de) *waterput*. Daarachter zou de verkoper Boudewijn Gijsbertsz. een *heyningmuer* mogen zetten, *hooch thien voeten* (3,10 m) *met een doerkasijn* (deurkozijn) *daer in*, breed *vierdalff* voet (1,08 m) *om bequamel*(ijk) *met een berri & tob*(be) *daerop daerdoer te mogen gaen tot ruijminge van*(de) *privaets*. Wel werd bepaald,

1 10de penning Dordrecht; NA, archief Staten van Holland (StvH) vóór 1572, inv.nr. 191, fol. 39v, d.d. 1543.
2 10de penning Dordrecht; NA, StvH vóór 1572, inv.nr.593, fol. 7, d.d. 1553; ibidem, inv.nr. 929, fol. 35v, d.d. 1557.
3 Haardsteden Dordrecht; NA, StvH vóór 1572, inv.nr. 1587, fol. 7, d.d. 1555.
4 SAD 9, ORA 715, fol. 89, d.d. 30-8-1583; fol. 120, d.d. 15-10-1583.
5 SAD 9, ORA 715, fol. 62v, d.d. 10-5-1583.
6 SAD 9, ORA 737, fol. 40, d.d. 12-5-1583.

dat het water van het huis Calis over het erf van Boudewijn Gijsbertsz. zou worden afgevoerd. Indien Willem tegen de nieuwe muur een *lootse ofte huysken* zou willen maken, *zoe zal hij daer inne moegen leggen de balxkens ofte ribben & die met ijzerwerck vast maecken naerde eysch vant werck*. En mocht het gebeuren dat Willem *gebreck* (overlast) v*onde van Reuck van*(de) *seperie ofte anderssins*, dan mocht hij de *heyningmuer ofte dwersmuer* op zijn eigen kosten hoger maken. Het feit dat van het perceel van Calis aan de achterzijde een fors deel was afgehaald, komt in de jaren daarna inderdaad terug in lagere aanslagen voor de verponding, terwijl de aanslagen voor buurhuis Den Hoorn juist hoger waren.

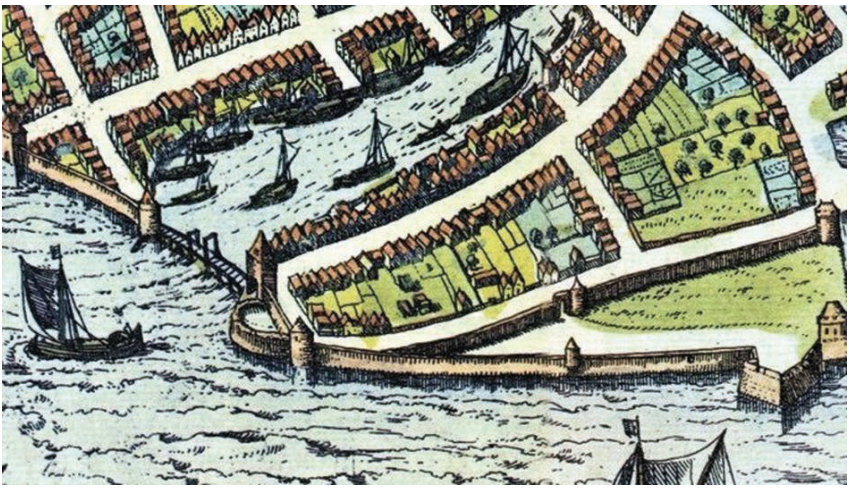

Detail uit de kaart van Braun en Hogenberg uit 1581 (het noorden is onder): in het midden de Wijnhaven met daaronder de Wijnstraat. De Wolwevershaven is nog niet gegraven en de percelen van de Wijnstraat komen aan de achterzijde uit op de stadsmuur.

Wellicht verbleef de weduwe van Wit Jansz. nog een tijd als huurster in het verkochte huis, want in november 1583 wordt zij nog genoemd als bewoonster.[7] In ieder geval verkocht de nieuwe eigenaar Willem (van) Kels(t) het huis al weer tamelijk snel: in maart 1587 machtigde hij zijn huisvrouw om het huis Calis te verkopen.[8] De verkoopakte zelf is niet gevonden, maar een jaar later blijkt een zekere *Reijnier Ariensz.* de nieuwe eigenaar te zijn.[9] In 1594 wordt deze Reijnier Adriaensz. van Wel nog genoemd als *hopcooper*,[10] maar in latere jaren blijkt hij het beroep van brouwer uit te oefenen.[11] Zonder achtererf was het huis Calis niet geschikt om er een brouwerij in onder te brengen, zodat het logisch is dat Reijnier het pand enige jaren verhuurde.[12] Volgens één bron werd het huis Calis in 1620 bewoond door Willem van Overstege,

7 SAD 9, ORA 715, fol. 124v, 125, d.d. 7-11-1583.
8 SAD 9, ORA 717, fol. 143v, d.d. 31-3-1587.
9 SAD 9, ORA 740, fol. 132, d.d. 8-5-1588.
10 Verponding 1594; SAD 3; inv.nr. 3965, fol. 53v.
11 SAD 9, ORA 759, fol. 28, d.d. 24-4-1618.
12 Verpondingen 1606 en 1608; SAD 3, inv.nr. 3966, fol. 55v en 3967, fol. 57v.

Cornelis van Overstege, door Gerrit Gerritsz. van Fenaem, 1661 (afb.: Rijksmuseum Amsterdam RP-P-1878-A-906).

vader van de dichter Cornelis van Overstege,[13] maar in werkelijkheid woonde Willem van Overstege in het buurhuis Den Hoorn.[14]

In 1608 was het Reijnier Adriaensz. van Wel gelukt om ook het buurpand Den Gulden Hoorn te verwerven, waardoor beide huizen met het grote gemeenschappelijke achtererf weer in één hand waren.[15] Later blijkt dat er na deze hereniging inderdaad een mouterij achter het huis Calis is gekomen. Reijnier is overleden tussen 1619 en 1621, het jaar waarin Daniel Adriaensz. van Wel de twee huizen en erven, *mitsgaders de mouterij daar achter*, als onderpand gebruikte voor een lening.[16] Lang bleven de huizen niet in handen van de erfgenamen: in 1622 verkochten de kinderen van Reijnier Adriaensz. van Wel het huis Den Gulden Hoorn,[17] en een jaar later ook het huis Calis met de mouterij en toebehoren; blijkbaar weer met het eigen achtererf.[18]

Met deze laatste verkoop op 12 juni 1623 komt de West-Indische Compagnie in beeld. Koper van het huis en erf genaamd Calis, *tot deser stede behouff*, was Michiel Pompe, uit de achten en *thesaurier van de reparatien*. Uit alles blijkt, dat de stad in de volgende jaren zelf het eigendom behield, waarbij het pand ter beschikking werd gesteld van de WIC, vermoedelijk tegen een relatief lage huur. Dit laatste werd al snel een probleem: in 1626 werd in de Oudraad besloten, *vermits de schaersheyt vande finantie deser Stede*, dat de leden van het *Gerecht sullen letten op t'beneficieren*[19] *van t'Westindische huys, om daer van te trecken de waerde vandien, t'sij bij vercoopinge ofte andersints sulcx als den dienst vande Stadt sal vereyschen*.[20] De heren van het Gerecht werden *geauthoriseerd* om te spreken met de bewindhebbers en met degene

13 Van Dam, Geslacht Wilkens, p. 243; Cornelis van Overstege was in 1620/25 geboren, als zoon van Willem van Overstege Willemsz., raad en schepen in Dordrecht, en Barbera van Reyen Johansdr.

14 Verponding Dordrecht 1620; SAD 3; inv.nr. 3969, fol. 58.

15 SAD 9, ORA 749, fol. 111, d.d. 6-5-1608.

16 SAD 9, ORA 762, fol. 20, d.d. 23-4-1621.

17 SAD 9, ORA 763, fol. 31v, d.d. 2-5-1622.

18 SAD 9, ORA 764, fol. 43v, 12-6-1623.

19 *Beneficieren*: gunst bewijzen aan.

20 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 46, 1ste katern, fol. 44v, d.d. 14-2-1626.

die d'aenstaende reeckening vande Westindische Comp(agnie) *sullen binnen deser Stede opnemen, te adverteren en*(de) *infinneren voorde Stadt geensints draechlijck te sijn geweest, nochte alsnoch te sijn, soodanich huijs t'haren laste te nemen, maer alle de schade daer van geleden ofte noch te lijden te sullen repeteren daer en*(de) *soo behooren sal*. Kortom, de stad wilde het West-Indisch huis niet langer gratis ter beschikking stellen, noch alleen opdraaien voor de lasten, maar meeprofiteren van de grote winsten die de WIC in die jaren maakte.

Vermoedelijk werd er een regeling getroffen met de WIC over de kosten van het West-Indisch huis, want het bleef eigendom van de stad tot in 1639. Op 10 december van dat jaar verkocht Johan Dyonijs, thesaurier van de stad, als gemachtigde van de heren van de Oudraad, het West-Indisch huis aan de bewindhebbers van de WIC *ter camere alhyer, sulcx als tselve tot noch toe bijde voorsz. heeren copers in huyre beseten is*.[21] Het verkochte perceel strekte zich uit van de Wijnstraat tot achter op de nieuw gegraven haven (de Kuipershaven). Bij de koop inbegrepen was nog zeker erf gelegen *op't Nieuwerck ofte den Nieuwen Opslach*, aan de overzijde van de haven, dat reeds ten dele door de kopers tot een pakhuis betimmerd was en ten dele gebruikt werd als timmerwerf. Het betrof hier blijkbaar een pakhuis en werf op de nieuwe landtong aan de overzijde van de in 1609 gegraven Wolwevershaven. We krijgen een goed beeld van de grootte van dit perceel doordat de precieze maten worden gegeven. Aan de westzijde lag een gang naast het belendende huis en aan de oostzijde lag het pakhuis van de WIC met daarnaast nog een *cromhoutplaetse*.[22] De afmetingen van het perceel inclusief het pakhuis waren: breed voor aan de haven 36 m en achter bij de rivier 38,5 m; diep aan de westzijde 26,5 m en aan de oostzijde 20,5 m. Het totale oppervlak was

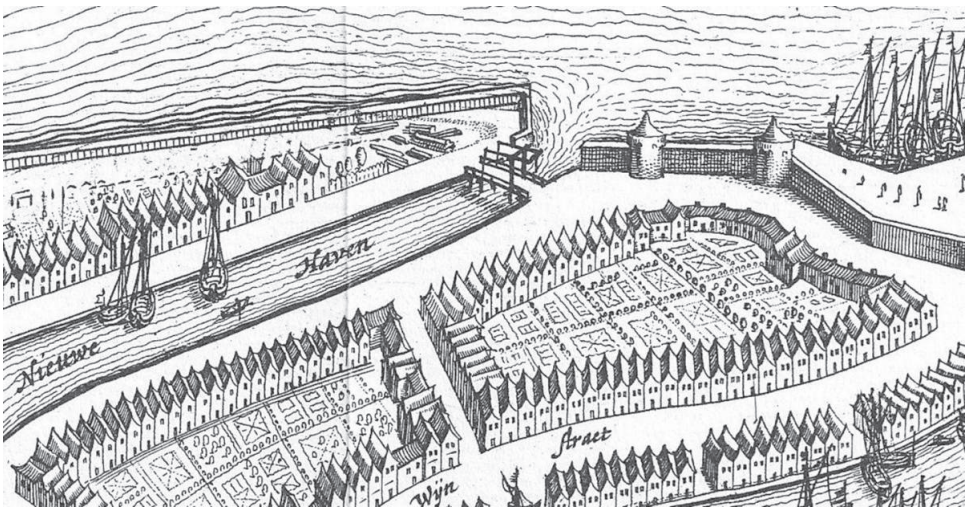

Detail uit de kaart van Romeyn de Hooge naar Blaeu (1649): omgeving West-Indisch Huis met 'kop' van de Wolwevershaven.

21 SAD 9, ORA 772, fol. 70, d.d. 10-12-1639.

22 *Cromhoutplaetse*: plaats voor de opslag van kromhout t.b.v. de scheepsbouw.

Detail uit de kaart van Lodovico Guicciardini uit 1633: onderaan de Wijnhaven en Wijnstraat, in het midden de nieuwe Wolwevershaven met daarboven de nieuwe landtong met het bolwerk.

Een scheepswerf, schilderij door Adam Willaerts ca. 1630 (afb.: Collectie Maritiem Museum).

volgens de meting van de gezworen *reetrekkers*[23] 64 roeden 9 voeten 6 duimen, oftewel ruim 900 m^2. Voorwaarde bij de verkoop van het terrein was, dat de kopers het erf op hun kosten, *wanneer 't schip tegenwoordich op't voorsz. erff op stapel staende sal sijn affgeloopen*, zullen moet *bedichten*. In die tijd was aan de rivierzijde een houten palissade, die diende als verdedigingswerk van de stad, terwijl de oude stadsmuur aan de Kuipershaven nog niet geheel was afgebroken. Vermoed kan worden, dat de palissade plaatselijk was opengehouden ten behoeve van de scheepshelling van de WIC, maar dat deze na het aflopen van het schip gedicht moest worden. Mogelijk kunnen we in een schilderij van Adam Willaerts – in dezelfde tijd schilder van het grote stadsgezicht van Dordrecht – een weergave van deze werf van de WIC op de 'kop' van de Wolwevershaven zien.

In 1633 had Hendrick Cock, boekhouder van de WIC, het huis Den Hoorn naast het West-Indisch Huis gekocht: wellicht als zijn eigen woonhuis, handig gelegen direct naast de plek waar hij werkte.[24] Dit kwam uiteraard goed uit op het moment dat de heren van de WIC behoefte kregen aan meer ruimte: in 1640 verkocht Hendrick Cock, *boekhouder van de heren bewindhebbers der West-Indische Comp.*, het pand aan diezelfde heren bewindhebbers *ter camere* voornoemd.[25] Maar ook deze situatie duurde

23 *Gezworen reetrekkers*: stedelijke landmeters, die afmetingen van kavels precies konden vaststellen.

24 SAD 9, ORA 769, fol. 120v, d.d. 24-10-1633.

25 SAD 9, ORA 772, fol. 75v, d.d. 10-1-1640.

relatief kort: al in 1649 verkochten Gerrit Noeij en Mr. Diederich Hoeuft uit de Oudraad, als bewindhebbers van de geoctroijeerde West-Indische Compagnie *ter camere alhier*, het huis en erf omtrent het Groothoofd, vanouds genaamd Den Hoorn, gelegen naast *den huijse vanouds van de voors. West-Indische Compagnie*.[26]
Nadat boekhouder Hendrick Cock het huis Den Hoorn had verkocht aan zijn werkgevers, kocht hij zelf een huis verderop in de Wijnstraat, dichterbij het Groothoofd.[27]

Tekenende jongeman achter een tafel, (zelf?)portret van Aert de Gelder (afb.: Rijksmuseum Amsterdam).

Zelfportret van Aert de Gelder als Zeuxis,[30] die een portret schildert van een oude vrouw, 1685 (afb.: Städel Museum, Frankfurt am Main).

Kort nadat hij was opgevolgd als boekhouder van de WIC, verkocht hij dit huis weer.[28]
Vanaf 1648 is sprake van Jan Aertsz. de Gelder als nieuwe boekhouder van de WIC. In 1652 werd hij wegens het West-Indisch Huis aangeslagen voor de 200ste penning.[29]
Hij was de vader van de beroemde kunstschilder Aert de Gelder (1645-1727), leerling van Samuel van Hoogstraten en later van Rembrandt van Rijn. Omdat Aert de Gelder al was geboren in 1645, enkele jaren vóór zijn vader daar boekhouder werd, was het West-Indisch Huis vermoedelijk niet zijn geboortehuis, al was het wel het huis waar hij is opgegroeid.
In 1669 werd een overeenkomst getekend tussen de participanten van de Kamer op de Maze van de WIC te Dordrecht, Delft en Rotterdam.[31] Het tweede deel van dit document was een *Resolutie tot voldoeninge van de achterstallige onbetaelde tractamenten van de Heeren Bewinthebberen van Dordrecht*. Daarbij hoorde tevens betaling *aen den Boeckhouder off conchergie Jan de Gelder in minderinge van sijn achter-*

26 SAD 9, ORA 777, fol. 52v, d.d. 9-9-1649.
27 SAD 9, ORA 775, fol. 5v, d.d. 24-1-1645.
28 SAD 9, ORA 777, fol. 26, d.d. 12-5-1649.
29 200ste penning Dordrecht 1652; SAD 3; inv.nr. 3979, fol. 34.
30 Zeuxis was een beroemd Grieks kunstschilder uit de 5de eeuw v. Chr. (Wikipedia).
31 SAD 3, inv.nr. 1850, charter, d.d. 26-8-1669.

voegen de somme van seven hondert guld(en)*s. Mitsgaders noch vijff hondert guldens tot betalinge van de agterstallige verpondingen van des Comp.*[es] *huijsinge binnen Dordrecht*. Onder de *Specificatie van de ordinaris Jaerlijcxsche oncosten*, vielen jaarlijkse salarissen van diverse personen, onder andere: *Hier komt bij een Jaerlijcx tractament voor Jan de Gelder onder den tijtel van Commies binnen Dordrecht, die de Comp. veele Jaeren wel heeft gedient:* fl. 300.

Hoewel het Dordtse West-Indisch Huis na de overeenkomst van 1669 overbodig was geworden, werd het nog jaren aangehouden door de stad. In september 1675 werd een halfhartige poging ondernomen om het huis te verkopen.[32] Omdat er een zware hypotheek op rustte, moest het *Westindisch huijs met de packhuijsen daer aen behoorende* (…) *publijcquelijck opgeveijlt ende te coope gepresenteert* worden. De openbare verkoop was echter opgehouden, zodat het onverkocht was gebleven. Naderhand hadden zich enige personen gemeld, die een redelijke prijs wilden geven. Maar toen had de twijfel toegeslagen: zou het voor de stad en de *goede ingesetenen* niet dienstiger zijn, gelet op het feit dat de *Equipagie* van de WIC bij toerbeurt ook in Dordrecht gedaan zou worden, dat het gemelde huis vanwege de stad aangenomen en voor dat doel *ten besoigne behoorde aengestelt te werden*. Voorwaarde zou wel moeten zijn, dat het huis niet ten laste van de financiën van de stad zou moeten komen.

Enkele maanden later rapporteerde pensionaris Van Molenschoth wat de gecommitteerden naar aanleiding hiervan hadden besloten.[33] Op de vraag of *het Westindisch woonhuijs en packhuijsen* voor dezelfde prijs waarvoor deze verkocht waren zouden kunnen worden aangenomen door de stad, hadden zij verklaard dat zij *van advijse waren deweijle de gegenwoordige Constitutie van dese Stadts finantie in soodanigen Staet niet te sijn dat* (men) *daer uut soude comen*. De vergadering ging er daarom mee akkoord de eerder gemelde verkoop goed te keuren. Vijf dagen later werd echter teruggekomen op deze beslissing betreffende de *vercoopinghe van het Westindische woonhuijs en packhuijsen*. Na beraadslaging werd besloten *te persisteren* in de verkoop van het woonhuis. Maar wat betreft de pakhuizen werd voorgesteld de crediteuren te vragen of zij de hypotheek hierop zouden willen verlengen, *op een Civiele en Redelijcke Intrest tegen vier van't hondert int Jaer*, om daarmee de pakhuizen ter beschikking van de stad te houden. Twee maanden later rapporteerde presiderend burgemeester Arent Muijs van Holy hoe de crediteuren op dit aanbod hadden gereageerd.[34] De uitkomst was, dat de *crediteuren ter concurrentie van de beloofde cooppenn*(ingen) *voor de voors*(egde) *packhuijsen alsnoch bereijtwilligh ende genegen waeren, huerluijder respective achterwesen* (…) *aen de Stadt op een redelijcken intrest van vier ten hondert int jaer te crediteren*. Na deliberatie werd besloten de burgemeesters te verzoeken, *authoriseren* en gelasten de pakhuizen voor dezelfde prijs waarvoor die in 1671(!) waren verkocht, *ten behoeve van deze stad aan te nemen en te naasten*. De ontvanger Abraham Stoop werd *geauthoriseerd* en gelast om de gemelde crediteuren obligaties ten laste van de stad ter hand te stellen tegen 4 % rente.

---

32 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 54, fol. 65v, d.d. 16-9-1675.

33 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 54, fol. 86v, d.d. 26-12-1675; en fol. 88v, d.d. 31-12-1675.

34 Resolutieboek; SAD 3, inv.nr. 55, fol. 7, d.d. 17-2-1676.

Dat de pakhuizen aan de Kuipershaven ter beschikking van de WIC bleven, is uit het voorgaande wel duidelijk geworden. Het is echter ook zeer de vraag, of de aangekondigde verkoop van het woonhuis aan particulieren wel is doorgegaan. In 1677 wordt namelijk nog steeds als bewoner vermeld: *Capt. Johan Adriaensz. de Gelder*, de voormalige boekhouder van de WIC.[35] Uit latere akten blijkt, dat Jan de Gelder zelf geen eigenaar was, maar dat het huis nog steeds eigendom was van de stad.
Opmerkelijk is, dat het West-Indisch Huis al in 1685 en 1686 voor het lantaarngeld werd aangeslagen als *de Suijker Raffinaderije*.[36] Met deze oudste vermelding van een suikerraffinaderij wordt een nieuw hoofdstuk over de verwerking van suiker in Dordrecht geopend. Wellicht woonde de oude boekhouder Jan Aertsz. de Gelder in het woonhuis en was de raffinaderij gevestigd aan de achterkant op de Kuipershaven.
In het voorjaar van 1686 vond een opmerkelijke actie plaats. De oude boekhouder en bewoner van het huis Jan de Gelder, inmiddels *Oudraad* en *in't college der mannen van veertig*, kocht *het West-Indisch Huys* van de stad voor fl. 3.100.[37] Vanwege deze koop verklaarde hij het aanzienlijk hogere bedrag van fl. 4.000 schuldig te zijn. Precies een maand later verkocht hij het huis echter alweer terug aan de stad, voor fl. 4.000.[38] Daarmee was zijn schuld vereffend, maar had hij wel fl. 900 winst gemaakt. Was dit een onderhandse manier om een trouwe medewerker te belonen voor jarenlange trouwe dienst?
In 1697 woonde Jan Aertsz. de Gelder niet langer in het West-Indisch Huis, maar in het huis De Blauwe Gevel, in de Wijnstraat tegenover de Kraansteiger.[39] Met zijn vertrek was de weg vrij om het West-Indisch huis te verkopen, wat ook inderdaad gebeurde in 1698.[40] De thesaurier van de stad verkocht aan de heren *Vingerhoets, Van Eijsden en Muilhoff in compagnie*, kooplieden in Dordrecht, Rotterdam en Amsterdam: zeker huis en erf *van outs genaempt het Westindisch huijs*. Met deze verkoop door de stad kwam een einde aan de publieke functie van het West-Indisch Huis; vanaf 1698 kwam het definitief in handen van particulieren. Wel behield dit huis, evenals het latere veel grotere huis, tot op de dag van vandaag de naam die refereert aan een relatief korte periode van grote voorspoed in het tweede en derde kwart van de 17de eeuw: het West-Indisch Huis.

35 SAD 9, ORA 790, fol. 25v, d.d. 10-6-1677.
36 Lantaarngeld 1685; SAD 3, inv.nr. 3984, fol. 33v; idem ca. 1686, SAD 3, inv.nr. 3985, fol. 33v.
37 SAD 9, ORA 794, fol. 85, 94, d.d. 30-4-1686.
38 SAD 9, ORA 794, fol. 94, d.d. 30-5-1686.
39 SAD 9, ORA 800, fol. 90, d.d. 30-11-1697.
40 SAD 9, ORA 800 fol. 150, d.d. 31-7-1698.

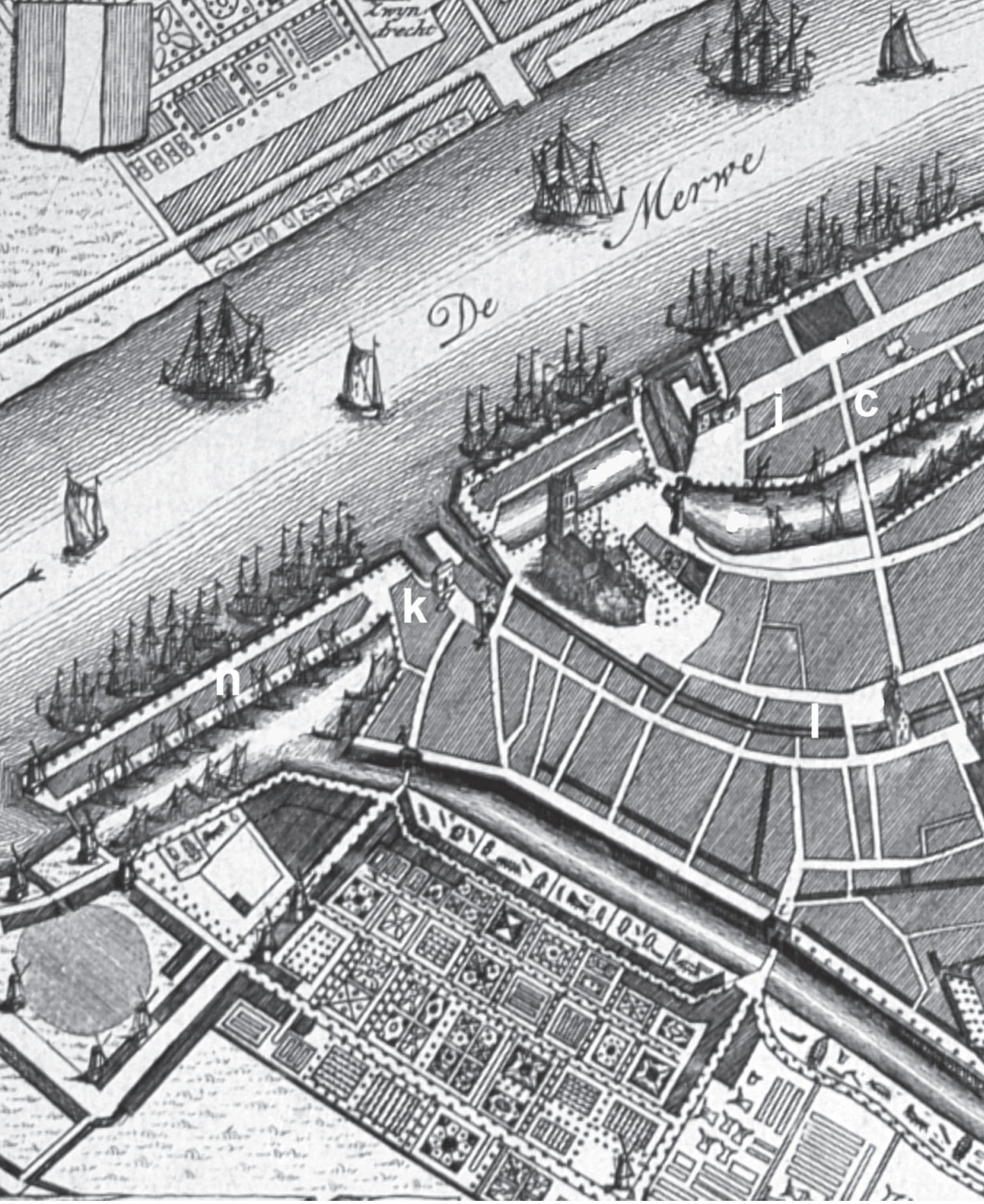

1742 kaart Tirion met ingetekende raffinaderijen (afb.: Beeldbank DiEP 551-10042).

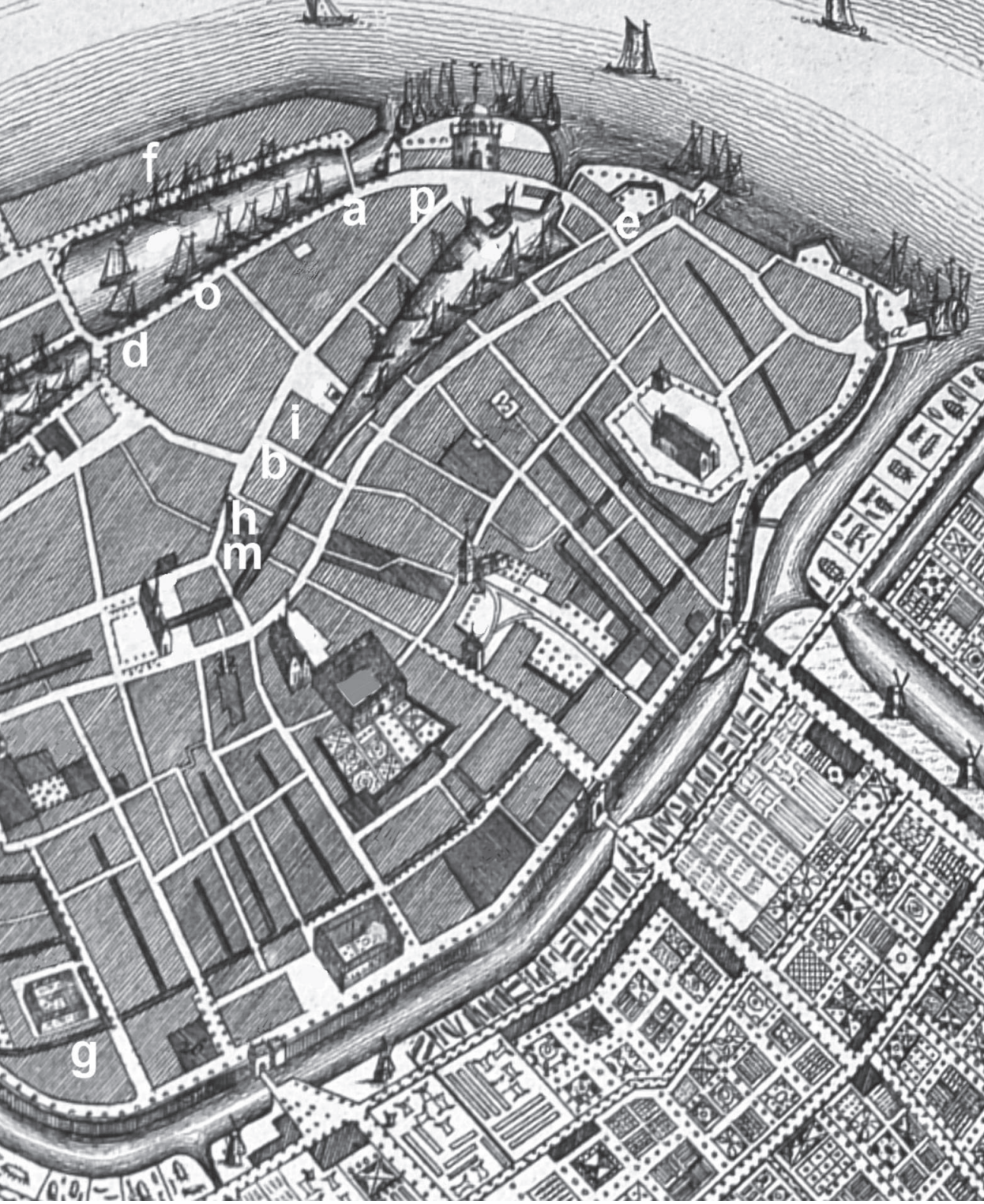
f
a
p
e
o
d
i
b
h
m
g

6. Suikerraffinaderijen in Dordrecht

door: *Jan Willem Boezeman*[1] *en Kees Sigmond*

Inleiding

De suikernijverheid heeft in Dordrecht de nodige sporen nagelaten. Het meest in het oog springend zijn daarbij beeldbepalende panden, zoals het West-Indisch Huis en pakhuis Stokholm. Maar er is meer. Zo zijn er grote panden, waarvan de relatie tot de suikernijverheid allang was vergeten, bijvoorbeeld Merz aan de Korte Kalkhaven en het kantoor van de firma Dolderman aan de Kalkhaven. Verder zijn er diverse grote locaties in de binnenstad, die zijn ontstaan als gevolg van sloop van oude panden, die als suikerraffinaderij waren gebruikt en na opheffing daarvan blijkbaar niet meer konden worden gered. Een ander belangrijk aspect van de suikernijverheid was de soms enorme rijkdom, die de ondernemers hiermee wisten te vergaren. Deze vermogens hebben hun sporen nagelaten in de stad – in de vorm van pronkvolle huizen –, maar hebben tevens bijgedragen aan de opbouw van de kunstcollecties van zowel het Dordrechts Museum als het Rijksmuseum in Amsterdam. De meeste Dordtse raffinaderijen zijn opgericht in de eerste helft van de 18de eeuw, waarbij opvalt dat er twee duidelijke 'pieken' waren: de periodes 1699-1712 (vier nieuwe bedrijven) en vooral 1730-1736 (acht bedrijven). Daarna zijn er nog slechts drie raffinaderijen bijgekomen: in 1743, 1749 en 1764. Vooral deze laatste stichting (Den Toelast in de Wijnstraat) is een buitenbeentje: er was toen al veel concurrentie. Dit was echter in feite niet een 'nieuwe' raffinaderij: de oprichters waren alle oudgedienden, die eerder betrokken waren bij andere, oudere raffinaderijen.

Daarmee komt een ander aspect in beeld: de zakelijke en familiale banden tussen de suikerraffinadeurs. Opvallend is daarbij, dat een flink deel van de raffinadeurs afkomstig was uit lutherse kringen. Met name de eerste generaties waren vaak afkomstig uit Duitsland, vooral uit het Rijnland. Een ander deel van de oorspronkelijke oprichters kwam echter uit Dordrecht zelf; vaak waren dit kooplieden die alleen financieel deelnamen in de suikerraffinaderij en zich niet bemoeiden met de dagelijkse gang van zaken. Door onderlinge huwelijken tussen de kinderen en kleinkinderen van de lutherse oprichters, behield deze groep tot diep in de 19de eeuw een belangrijk aandeel in de Dordtse suikerraffinage. Toch kan niet gezegd worden dat deze tak van nijverheid volledig door Lutheranen werd beheerst: er waren diverse niet-lutherse families die eveneens lange tijd een belangrijke rol speelden.

De stad Dordrecht wilde de suikernijverheid graag binnenhalen: men had geconstateerd dat er in andere steden bloeiende bedrijven waren ontstaan, die veel winst en werkgelegenheid binnenbrachten. Om ondernemers over te halen zich in Dordrecht te vestigen, werden de voorwaarden zo aantrekkelijk mogelijk gemaakt. De eerste

1 Onderzoeker van de Dordtse geschiedenis, mede-oprichter Dordracum Illustre.

ondernemers die zich waagden aan het oprichten van een suikerraffinaderij waren Herman Vingerhoet, een Dordtse koopman, en Aelbert Wighman, *om de harde ende sware persecutie jegens die van de gereformeerde religie uut Vranckrijck gevlucht*.[2] De kersverse compagnons lieten zich echter niet zomaar overhalen; de stad moest over de brug komen met tal van voorrechten, o.a. vrijstelling van wachtlopen en veldtochten, van imposten en accijnzen, en van de verplichting gebruik te maken van de gilden voor het laden, lossen en vervoeren van goederen. Ook zouden zij een beroep mogen doen op eventuele andere voorrechten, indien die door een andere Hollandse stad zouden worden verleend aan de eigen raffinadeurs. Als klap op de vuurpijl stelde de stad de panden van het oude West-Indisch Huis beschikbaar, waarvoor pas na twaalf jaar de koopsom behoefde te worden betaald, terwijl onderhoud en reparatie in de tussentijd voor rekening van de stad waren. Alles bij elkaar kan gesteld worden, dat de ondernemers bijzonder gunstige voorwaarden hebben weten te bedingen.

Wel moet worden bedacht, dat het starten van een suikerraffinaderij een bijzonder kapitaalintensieve onderneming was: de verbouwing van een bestaand pand tot raffinaderij, de aanschaf van de gereedschappen, ketels, enzovoorts. De noodzaak van voldoende startkapitaal heeft er in de praktijk toe geleid, dat bijna alle raffinaderijen in een of andere vorm door samenwerkende ondernemers werden gestart. Meestal was er binnen zo'n compagnonschap een duidelijke taakverdeling: sommigen waren alleen financieel deelnemer, anderen waren belast met de administratie of de dagelijkse bedrijfsuitoefening. Degene die de dagelijkse gang van zaken beheerde was meestal gerechtigd gebruik te maken van het woonhuis, dat bij vrijwel iedere raffinaderij aanwezig was. Verder hadden de meeste raffinaderijen de beschikking over een pakhuis; sommige direct ernaast, andere verder weg.

Het is juist deze samenwerking in compagnonschappen die heeft geleid tot een ander fenomeen: het opkopen van concurrenten. Het is in Dordrecht een paar keer voorgekomen, dat eigenaren van verschillende suikerraffinaderijen samen optreden als kopers van een andere raffinaderij. In de meeste gevallen werd de raffinaderij daarna ontmanteld en kreeg het pand een andere functie. Dit verschijnsel, het opkopen en opheffen van concurrenten, was in Dordrecht al bekend bij de bierbrouwerijen.

Uit een aantal bewaarde boekhoudingen van raffinaderijen is af te leiden, dat de levering van het eindproduct suiker zich niet beperkte tot Dordrecht en omgeving, maar dat deze zich uitstrekte tot ver over de landsgrenzen. Er zijn regelmatige handelsbetrekkingen met klanten in de Hollandse steden – met name Rotterdam en Amsterdam – maar ook in Duitsland, België en Frankrijk. Wel valt op, dat de meeste genoemde plaatsen waren gelokaliseerd aan de grote Europese rivieren, met name Rijn en Maas, met hun zijrivieren. Er lijkt incidenteel ook wel handel te zijn geweest met Engeland, maar voor zover van belang is deze door de invoering van het Continentaal Stelsel (1806-1814) voorgoed beëindigd. Met de door Napoleon ingevoerde blokkade van alle handel met Groot-Brittannië was in feite het lot van de suikerraffinage uit rietsuiker bezegeld: de aanvoer van de ruwe rietsuiker stagneerde en de (verplichte) introductie van de bietsuiker volgde. In Dordrecht raffineerde Den Toelast van de firma Backer &

2 Resolutieboek, SAD 3, inv.nr. 58, fol. 83v, d.d. 21-5-1686.

Selis in 1810 als een van de eerste suikerbiet tot suiker.
Hoewel de grote bloeitijd van de suikerraffinaderijen in Dordrecht daarmee was afgelopen, heeft deze vorm van suikernijverheid toch nog een tijd bestaan. Er kwamen echter steeds minder raffinaderijen, tot er tenslotte nog maar één over was: de raffinaderij Amsterdam aan de Kalkhaven. Met het overlijden van de eigenaar in 1870 kwam tenslotte ook een einde aan deze laatste raffinaderij in de binnenstad van Dordrecht. Er zou een beeld kunnen ontstaan van langzame achteruitgang, die uiteindelijk heeft geleid tot opheffing wegens geringe inkomsten of faillissement, maar dat is niet het geval geweest bij de raffinaderij die nog het langst heeft doorgewerkt. Bij zijn overlijden in 1870 liet de laatste suikerraffinadeur, Leendert Dupper Willemsz., een groot vermogen na. Hij was een bekend kunstverzamelaar en had een indrukwekkende collectie opgebouwd. In 1870 legateerde hij – naast enkele eigentijdse schilderijen – het voor die tijd zeer hoge bedrag van fl. 100.000 aan het Dordrechts Museum. Met dit kapitaal werd een begin gemaakt met het actieve verzamelen door het museum zelf. De belangrijkste werken uit zijn verzameling – voornamelijk 17de-eeuwse schilderijen – liet hij echter na aan het Rijksmuseum in Amsterdam. Hieronder bevonden zich enkele belangrijke werken, zoals *Het gezicht op Haarlem* van Jacob van Ruisdael en *Prinsjesdag* van Jan Steen. Samen met enkele andere ontvangen grote schenkingen van particulieren, vormde de verzameling Dupper in de beginjaren de basis van de collectie van het Rijksmuseum.
De voormalige suikerraffinaderijen in de binnenstad van Dordrecht waren gedeeltelijk gevestigd in bestaande panden, die werden verbouwd en aangepast. Het is opvallend dat deze verbouwingen na de opheffing van de raffinaderij in vrijwel alle gevallen hebben geleid tot sloop van de betreffende panden. Blijkbaar waren de wijzigingen in de oude huizen dermate ingrijpend geweest, dat na afloop van het gebruik als suikerraffinaderij nog slechts afbraak restte. Omdat sommige raffinaderijen hebben bestaan uit een heel complex, met woonhuis en pakhuizen, zijn hierdoor relatief grote percelen grond vrijgekomen, waar halverwege de 19de eeuw nieuwbouw is gerealiseerd: de locaties Beaumont, Beertje, Cronenburg, Den Toelast en Vreuchdenburg in de Wijnstraat, Het Suikerbrood aan de Nieuwehaven, De Suikermolen aan de Kuipershaven, Het Suikerbrood op het Bagijnhof en De Raapkoek op de Voorstraat zijn hiervan sprekende voorbeelden.
Slechts de suikerraffinaderijen die speciaal voor dat doel zijn gebouwd, hebben de eeuwen overleefd. Het bekendste voorbeeld daarvan is uiteraard het West-Indisch Huis, waarbij niet alleen een prachtig woonhuis aan de Wijnstraat is bewaard, maar ook de gebouwen van de raffinaderij en pakhuizen aan de Kuipershaven. Andere bewaarde suikerraffinaderijen zijn: Stokholm aan de Wolwevershaven, Zeelust ('de Suikerfabriek') op de Hoge Nieuwstraat, Het Suikervat (Merz) aan de Korte Kalkhaven, Amsterdam (Dolderman) aan de Kalkhaven, en De Spijkermand aan de Kuipershaven.

a. De Ossekop achter het West-Indisch Huis[1], suikerraffinaderij 1686-ca. 1840

De raffinaderij achter het West-Indisch Huis was de eerste in Dordrecht. Aanvankelijk gevestigd in een van de drie panden in de Wijnstraat, werd deze na 1724 verplaatst naar de Kuipershaven. Op de locatie van de drie oude panden kwam het nieuwe, schitterende woonhuis van de raffinadeur: het nog steeds bestaande West-Indisch Huis.

1686-1689: Vingerhoet en Wighman

Op 21 mei 1686 verleende de stad Dordrecht aan Herman Vingerhoet en Aelbert Wighman een 'octrooi' voor het raffineren van suiker gedurende een periode van twaalf aaneengesloten jaren.[2] Daarmee waren zij in Dordrecht de eerste ondernemers, die zich met de suikerraffinage gingen bezighouden. Inderdaad wordt in het kohier van het lantaarngeld al in 1685-1686 melding gemaakt van een suikerraffinaderij in het West-Indisch huis.[3]

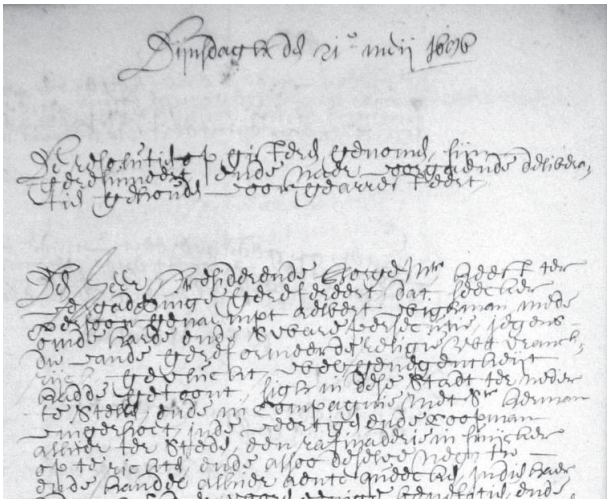

Het 'octrooi' uit 1686 van het West-Indisch Huis (SAD 3-58, fol.83v, d.d. 21-5-1686).

Herman Vingerhoet was een Dordtse koopman. Aelbert Wighman was *omde harde ende sware persecutie jegens die van de gereformeerde religie* uit Frankrijk gevlucht. Om de compagnons te faciliteren, kregen zij tal van voorrechten van het stadsbestuur. Zo kreeg Wighman voor zichzelf en zijn hele familie, maar ook voor zijn knechts en ander personeel, *vrijdom van wachten ende tochten* en *vrijdom van alle Stadtsimposten ende accijnsen*. Indien een andere stad in Holland verdere *benefitien aen haere inwonende rafinadeurs hadde gegeven*, zouden deze voordelen ook aan de compagnons worden verleend. Voor het *lossen, laden, affschepen, thuijs brengen van haere goederen ende coopmanschappen* mochten zij gebruik maken van hun eigen knechts, *soo wel int slepen, rijden met paerden ende vaeren met klijne schuijt*, zonder bemoeienis van enig gilde. De *woninge ende packhuijsen* van

1 Thans: Wijnstraat 87.
2 Resolutieboek, SAD 3, inv.nr. 58, fol. 83v, d.d. 21-5-1686.
3 Lantaarngeld, SAD 3, inv.nr. 3984, fol. 33v.

het oude West-Indisch Huis, *soo dezelve dese Stadt hebben toebehoort ende nu aengecoft zijn tot coste ende lasten van dese Stadt*, werden aan de nieuwe ondernemers beschikbaar gesteld om te verbouwen tot een suikerraffinaderij, waarbij deze door de stad *in goede ende behoorlijcke reparatie sal werden gehouden*. Pas aan het einde van de periode van twaalf jaar moesten de compagnons aan de stad de koopsom van fl. 10.000 betalen.

1689-1707: Vingerhoet, Van Gelé (Van Eijsden) en Mulhoff

Na het overlijden van Wighman ging Herman Vingerhoet een associatie aan met twee nieuwe compagnons: Jan van Gelé, koopman in Dordrecht, en Frederick Mulhoff, koopman wonende in Rotterdam, beide voor een kwart aandeel.[4] Het *contract van societeijt ofte gemeenschap in een raffinaderie* zou gelden voor een periode van negen achtereenvolgende jaren: precies de resterende periode van het 'octrooi'. Al in 1691 was in plaats van Jan van Gelé sprake van de Dordtse arts Johan van Eijsden; de compagnie verkreeg op 16 mei een zelfde octrooi als zijn voorganger.[5] Blijkbaar wilde de stad de nieuwe ondernemers nog steeds graag aan haar binden, want opnieuw werden er allerlei voordelen verstrekt. Zo werd Frederick Mulhoff vrijgesteld van imposten en accijnzen, zelfs als hij buiten de raffinaderij zou gaan wonen.

In 1692 werd door familieleden het huis Het Ossenhooft gekocht: niet direct naast het West-Indisch Huis, maar daarvan gescheiden door het huis Den Hoorn.[6] In 1707 en 1715 bleek dit huis Het Ossenhooft onderdeel te zijn van de compagnie. Na het vertrek vóór 1697 van de oude boekhouder Jan Aartsz. de Gelder uit het West-Indisch Huis, was de weg vrij om het huis te verkopen, wat ook inderdaad gebeurde in 1698.[7] De thesaurier van de stad verkocht aan de heren Vingerhoet, Van Eijsden en Mulhoff in compagnie, kooplieden hier ter stede en in Rotterdam en Amsterdam: zeker huis en erf *van outs genaempt het Westindisch huijs*. De thesaurier verklaarde betaald te zijn met fl. 10.000 contant en gereed geld; het bedrag dat al was afgesproken in 1689.

1707-1715: Frederick Mulhoff

Na het overlijden van de arts Johan van Eijsden verkochten diens erfgenamen, mede namens Jacob Vingerhoet, koopman te Rotterdam, in 1707 hun aandeel in de firma aan Frederick Mulhoff.[8] Overigens werd Mulhoff niet bij name genoemd, maar was er sprake van *de geïntresseerden van de rafinaderij vant West Indisch Huijs* binnen deze stad. Het betrof *een geheel Huijs en Erve* met *een groote wijnkelder daar onder, en een groote plaats en kuyphuys agter*, in de Wijnstraat bij het Groothoofd, strekkende voor van de straat tot achter op de haven. De verkopers verklaarden betaald te zijn met de somma van fl. 7.500 gereed en contant geld. Dat Mulhoff daarmee alleen eigenaar van de firma werd, bleek in hetzelfde jaar bij de vermelding van het huis van Frederick

4 SAD 20, ONA 262, d.d. 22-3-168.
5 De Wapenheraut 1919, p. 243, e.v.
6 SAD 9, ORA 797, fol. 127v, d.d. 23-8-1692: kopers waren Catharijna van der Plas en Catarina Vingerhoet.
7 SAD 9, ORA 800 fol. 150, d.d. 31-7-1698.
8 SAD 9, ORA 806, fol. 68v, d.d. 19-1-1707.

Mulhoff, tegenwoordig bewoond door Lion Arons, Joods koopman.[9] Ook een akte van vijf jaar later maakt melding van de *suikerbakkerij* van Frederick Mulhoff, zonder de andere compagnons te noemen.[10]
Toch hadden de erfgenamen van de uitgetreden compagnons nog steeds hun aandeel in de bezittingen, huizen en erven van de firma behouden. Maar ook deze belangen werden enkele jaren later uitgekocht. In februari 1715 verklaarde de gemachtigde van de erfgenamen Vingerhoet en Van Eijsden, tezamen eigenaars voor twee derde parten in *de huysen, en Erve(n), 't eene van outs genaampt het Westindische Huys, ende het andere genaampt het Ossenhooft*, beide staande en gelegen in de Wijnstraat, deze over te dragen aan *Sr. Fredrick Mulhoff*, *rafinadeur binnen deze stad*.[11] Er was betaald met de somma van fl. 5.332 gereed en contant geld. Frederick Mulhoff heeft maar kort kunnen genieten van het feit dat hij alleen eigenaar was: hij overleed ruim een half jaar later op 4 september 1715 en werd begraven in de Nieuwkerk.[12]

1715-1719: Van Malsen en Wilkens

Frederick Wilkens, kleinzoon van Frederick Mulhoff, werd samen met zijn mede-erfgenamen eigenaar van de helft van de twee huizen, *'t eene van Outs genaempt het Westindische huijs, ende het andere genaempt het Ossenhooft*, terwijl de andere helft werd verkocht aan een zekere Pieter van Malsen.[13] De erfgenamen ontvingen hiervoor fl. 5.000 gereed en contant geld. De nieuwe eigenaren gingen een compagnieschap aan onder de firma Van Malsen en Wilkens. De wijnkelder onder Het Ossenhooft werd gebruikt door Anthoni de Vries, bierbrouwer,[14] die door zijn huwelijk met Johanna van Gelé mede-eigenaar was van de panden. De firma stond blijkbaar op naam van Frederick Wilkens alleen, zoals blijkt uit vermeldingen in 1716: het huis van *Fredrik Wilkes* in de Wijnstraat tegenover de Mattensteiger, respectievelijk de raffinaderij van *Frederick Wilkens* op de (Kuipers)haven bij de draaibrug (Damiatebrug).[15] In het najaar van 1716 verkochten de erfgenamen van Frederick Mulhoff aan Pieter van Malsen, raffinadeur, hun overblijvende helft van de twee huizen en erven, *d'eene genoempt het Westindisch Huys, en het andere genoempt 't Ossenhooft*, beide staande in de Wijnstraat, het *een huys geapproprieert tot een Raffinaarderij*.[16] Zij ontvingen hiervoor fl. 2.666 gereed en contant geld.

1719-1724: Van der Ooth en Wilkens

Pieter van Malsen overleed echter al op 20 september 1719. Kort daarop ging Frederick Wilkens (ook wel Fredrick Willekens genoemd) een compagnieschap aan met Margaretha van Heyst (ook wel Margarieta van Heijst genoemd), laatst weduwe van

---

9 SAD 9, ORA 806, fol. 75v, d.d. 2-12-1707.
10 SAD 9, ORA 808a, fol. 46v, d.d. 2-6-1712.
11 SAD 9, ORA 810, fol. 8, d.d. 19-2-1715.
12 Nelemans, *De graven van de Nieuwkerk*, p. 184.
13 SAD 9, ORA 810, fol. 63, d.d. 12-11-1715.
14 De Wapenheraut 1919, p. 243, e.v.
15 SAD 9, ORA 810, fol. 102v en 104, d.d. 22-8-1716.
16 SAD 9, ORA 810, fol. 109, d.d. 23-10-1716.

Gillis van der Ooth, waarbij bepaald werd dat zij ieder de helft van de gebouwen en het gereedschap zouden hebben.[17] Nog steeds waren de twee gebouwen echter van elkaar gescheiden. In 1724 lukte het eindelijk het tussengelegen huis Den Hoorn te kopen van de weduwe van schilder en beeldhouwer Abraham van Calraet. De gemachtigde van Maria van Calraet verkocht voor fl. 475 aan Frederick Wilkens, raffinadeur en koopman: een huis en erf in de Wijnstraat nabij het Groothoofd, gelegen tussen de raffinaderij van de koper (West-Indisch Huis), aan de ene, en het woonhuis van de koper (Het Ossenhooft), aan de andere zijde.[18]
Enkele weken na deze aankoop overleed Margaretha van Heyst, de compagnon van Frederick Wilkens. Dit betekende dat hij in de gelegenheid werd gesteld het complete bezit van de firma te verwerven. Een jaar later was dit inderdaad het geval. Op 15 maart 1725 verkochten de executeurs van het testament van wijlen Margaretha van Heyst aan Frederick Wilkens, raffinadeur binnen deze stad: de helft in twee huizen en erven, *het eene van Outs genaampt en geweest sijnde het Westindisch huijs en nu gebruijkt werdende tot een Suijker Raffinaderij*, het ander genaamd Het Ossenhooft, benevens de helft *inde losse en vaste gereedschappen tot die Suijker Raffinaderije behoorende*, beide staande en gelegen in de Wijnstraat nabij de Mattensteiger.[19] Zij verklaarden te zijn betaald met een somma van fl. 8.000 in geld, *offwel bij verrekeninge voor dato deses geproffiteert*.

Gevel van het West-Indisch Huis in de Wijnstraat (foto's: C. Sigmond).

17 *Contracte van Compagnieschap* tussen Margaretha van Heyst en Frederick Wilkens gepasseerd voor notaris Bartholomeus van Gelsdorp d.d. 19-10-1719.
18 SAD 9, ORA 814, fol. 88, d.d. 1-3-1724.
19 SAD 9, ORA 814, fol. 153v, d.d. 15-3-1725.

1724-1745: Frederick Wilkens, bouwheer van het nieuwe West-Indisch Huis

Nadat hij enig eigenaar was geworden, liet Frederick Wilkens de drie panden West-Indisch Huis, Den Hoorn en Het Ossenhooft afbreken en aan de Wijnstraat het fraaie, nog bestaande herenhuis bouwen. Volgens het jaartal op de gevel in 1735. Vanwege zijn belangrijke rol in de geschiedenis van het huis, is het interessant iets van de achtergronden van deze bouwheer te schetsen.

Dat Frederick Wilkens een opvliegend karakter had blijkt uit het verslag van een heftige woordenwisseling tussen Frederick Wilkens, suikerraffinadeur in de Wijnstraat, en havenmeester Ernst Willems Cooninck en Arie Ariens Breur, schipper uit Alblasserdam.[20] Deze woordenwisseling was zo hoog opgelopen dat er een officiële verklaring was afgelegd bij notaris Roeland Nolthenius. Tussen negen en tien uur in de morgen van zaterdag 30 oktober 1724 met laag water lag Arie Ariens Breur met zijn *hengstschuit*, die geladen was met stro, bij de huizen en de suikerraffinaderij van Frederick Wilkens aan de Wijnstraat. Arie Breur was bezig in het vooronder van zijn schip toen hij enig rumoer hoorde. Toen hij naar buiten kwam, zag hij dat Frederick Wilkens het touw waarmee het schip van Arie Ariens Breur vast lag, los maakte en dat hij dit terug op het schip gooide. Frederick Wilkens had verklaard, dat hij geen schepen voor zijn deur wenste, van het Groothoofd tot bij zijn suikerbakkerij, want zijn schepen moesten daar kunnen lossen bij de raffinaderij. Daarop was Frederick Wilkens gaan schelden en hij had Arie Ariens Breur uitgescholden voor schoft en rekel. Hij was ook boos geworden op havenmeester Ernst Willems Cooninck en had hem uitgescholden.

Frederick Wilkens is in 1692 in Rotterdam geboren, als zoon van Laurens Wilkens, koopman, en Maria Mulhoff.[21] Op 14 november 1692 werd hij gedoopt in de Lutherse Kerk aldaar. Dat zijn ouders behoorden tot de Lutherse Kerk was niet verwonderlijk: de familie Wilkens was afkomstig uit Bremen. Zijn moeder Maria Mulhoff is op 31 december 1673 in de Lutherse Kerk te Rotterdam gedoopt als dochter van Frederick Mulhoff en Suzanna Hamilton. Frederick Wilkens was vernoemd naar zijn grootvader van moederszijde, Frederick Mulhoff, de voorgaande eigenaar van het West-Indisch Huis. Frederick Wilkens was drie keer getrouwd, met respectievelijk Hendrina Kommelsom,[22] Catharina Schallbruch[23] en Anna Margaretha Goll.[24] Uit zijn tweede en derde huwelijk werden in totaal dertien kinderen geboren. Frederick Wilkens overleed te Dordrecht op 12 oktober 1745 en werd begraven in de Grote Kerk.

1745-1790: Johan Theodorus Wilkens

Johan Theodorus Wilkens (1721-1809), oudste zoon van Frederick Wilkens, werd de

---

20 SAD 9, ORA 194, d.d. 30-10-1724.

21 De Wapenheraut 1919, p. 77-80.

22 Hij tr. 1ste Dordrecht 22-12-1715 Hendrina Kommelsom, overl. Dordrecht 20-9-1716, begr. ald. 25-9-1716.

23 Hij tr. 2de Amsterdam 2-2-1718 Catharina Schallbruch, ged. Dordrecht 19-1-1691, overl. Amsterdam, begr. Dordrecht (Grote Kerk) 23-8-1726; dr. v. prof. Johannes Theodorus Schallbruch en Catharina Corten.

24 Hij tr. 3de Frankfurt am Main 6-1-1728 Anna Margaretha Goll, ged. Frankfurt a. M. 1-5-1701, begr. Dordrecht 4-3-1745; dr. v. Johannes Goll en Agatha Neeff.

Johan Theodorus Wilkens (1721-1809) en zijn echtgenote Agatha Viruly (1725-1784) (afb.: De Navorscher 1919).

opvolger van zijn vader in de zaak. Volgens één bron handelde hij onder de naam Wilkens, Veger & Co,[25] maar deze firmanaam is in de akten met betrekking tot het West-Indisch Huis niet aangetroffen.

Johan Theodorus Wilkens was niet de enige eigenaar van het West-Indisch Huis: hij moest de erfenis delen met zijn oudere zuster Maria (*1720, getrouwd met Johan Goll van Frankenstein), zijn jongere halfzusters Agatha Wilkens (*1728, getrouwd met Isaac Viruly) en Anna Margaretha Wilkens (*1730, getrouwd met Zacharias Vassol) en jongere halfbroer Jacob Wilkens (*1740). Na het overlijden van zijn zwager Isaac Viruly in 1766 was op 30 mei 1767 een verdeling van de bezittingen tussen de resterende broers en zusters tot stand gekomen, waarbij zij ieder voor een kwart eigenaar werden.

Namens zijn jongste broer Jacob Wilkens in Amsterdam verkocht Johan Theodorus Wilkens in 1771 diens kwart aandeel in de *gemeen Schappelijken Stand of Rafinaderij, huis en Erve,* (…) *thans bewoond werdende door den Comparant,* aan hun zwager Johan Goll.[26] De comparant verklaarde betaald te zijn met een somma van fl. 6.000 gereed en contant geld. Opmerkelijk is, dat Johan Theodorus Wilkens dit kwart aandeel zes jaar later voor precies hetzelfde bedrag van fl. 6.000 terugkocht van zijn zwager, die bij die gelegenheid werd aangeduid als Johan Goll van Frankenstein.[27] Uit deze akte blijkt verder, dat hij de resterende drie kwarten op dat moment al in zijn bezit had en zelf in het huis woonde. In deze situatie kwam verandering, toen Johan Theodorus

25 De Wapenheraut 1919, p. 80.
26 SAD 9, ORA 830, fol. 267v, d.d. 5-9-1771.
27 SAD 9, ORA 834, fol. 98v, d.d. 1-10-1778.

Wilkens deel ging uitmaken van een nieuwe Rotterdamse firma Wilkens en Laregnère, waarvoor hij uiteindelijk uit Dordrecht vertrok en op 25 mei 1787 poorter werd van Rotterdam.

1790-1795: Johannes Backer

Op 23 oktober 1790 verkocht Johan Theodorus Wilkens het huis en erf in de Wijnstraat, *met de Pakhuisen geapproprieerd tot een Suikerraffinaderije daaragter, staande ende gelegen op de Kuipershaven*, voor fl. 40.000 aan Johannes Backer.[28] Deze Backer werd twee jaar eerder overigens al genoemd als bewoner.[29] Diens nakomelingen hebben de panden daarna ruim een eeuw in bezit gehad.

In 1795 sloot Johannes Backer bij de Generale Hollandsche Beleenbank te Amsterdam een zware hypotheek van fl. 12.000 op het pand, *dienende om in de Groote Provinciale Geldheffing geëmploijeerd*.[30] Op een huis en pakhuis op de Kalkhaven sloot hij bovendien een hypotheek van fl. 8.000,[31] zodat hij in totaal over fl. 20.000 kon beschikken: blijkbaar het bedrag dat nodig was om zich in te kopen bij de provinciale geldheffing. Vermoedelijk betrof het daarbij een belasting, die door de pachters van de heffing met winst kon worden geïnd. Het is niet waarschijnlijk, dat Johannes Backer naast deze taak als pachter van belastingen nog actief was in de suikerraffinaderij; het was zijn zoon die de firma voortzette.

1795-ca. 1840: Backer en Consorten

Bij het afsluiten van de hypotheek in 1795 werd als bewoner van het huis genoemd:

Kadastrale kaart 1832: Wijnstraat wijk B nr. 135 (perceel 748, grootte 4 are 80 ca, huis en erf), eigenaar: Maria Dam weduwe van Hilmar Johannes Backer.

28 SAD 9, ORA 840, fol. 100v, d.d. 23-12-1790.
29 Protocol reetrekkers; SAD 9, ORA 1638, d.d. 3-10-1788.
30 SAD 9, ORA 841, fol. 254v, d.d. 28-7-1795.
31 SAD 9, ORA 841, fol. 256, d.d. 28-7-1795.

de ‘burger’ H.J. Backer. Deze Hilmar Johannes Backer (ook wel Hilmart of Helmer Johan Backer genoemd) is geboren rond 1764 (oud 32 jaar in 1796-1797) en werd in volgende jaren verschillende keren genoemd met zijn beroep: *raffinadeur*.[32] Blijkbaar heeft hij dit beroep tot aan zijn dood rond 1830 uitgeoefend. Daarna werd het bedrijf voortgezet door zijn weduwe en later door zijn kinderen en erfgenamen.
In 1832 werd Maria Dam, weduwe van Hilmar Johannes Backer, genoemd als eigenaresse van het pand Wijnstraat wijk B nr. 135, dat een grootte had van 480 m^2. In 1840 stond op Wijnstraat wijk B nr. 135 ingeschreven: *J.D. Backer, suikerraffinadeur*. Deze vermelding was de laatste, waarbij op dit adres sprake was van suikerraffinage. Het perceel kwam later op naam van Backer en Consorten, met als vruchtgebruikers Joh. Arn. van Oldenborgh en H.J. Backer.[33] In 1867 kwam dit bij successie toe aan Johannes Pieter Stenbith, weduwnaar van Johanna Maria Elizabeth Backer. Zowel de firma Stenbith & Co als J.D. Backer werden vanaf 1855 vermeld als commissionair: het beroep raffinadeur is dan definitief uit deze familie verdwenen.

De pakhuizen aan de Kuipershaven (foto: C. Sigmond).

32 Ca. 1807: wijk B nr. 150, in SAD 5, inv.nr. 895; 1818: wijk B nr. 135, in SAD 5, inv.nr. 855.
33 Kadastrale leggers, Gemeente Dordrecht sectie F nr. 748, artikelnummers 3351-8; 5177-8; 7016-1; 7905.

b. Beaumont in de Wijnstraat, suikerraffinaderij 1699-na 1832

Deze suikerraffinaderij bevond zich op de plek van het huis met de grote tuin op het huidige adres Wijnstraat 138-140.

1699-1719: Joachim en Dirck van Stock

De op een na oudste suikerraffinaderij in Dordrecht dateert van rond 1700. In 1699 kocht *Sr. Jochum van Stock*: een geheel huis en erf, staande in de Wijnstraat, tussen *het huijs althans bewoont wordende door Juffr. de wede. vander gewesen Rector Neuspitser zal*[r]., aan de ene, en het huis van Crijnis van der Heijs, vleeshouwer, aan de andere zijde.[1] Het gekochte huis lag tussen de Nieuwbrug en de Wijnbrug en was het derde huis vanaf de hoek van de Nieuwbrug. Dit huis stond al vanaf de Middeleeuwen bekend als het huis Beaumont (Bemont): de bekende Dordtse familie heeft zijn familienaam er aan ontleend.[2] Vier jaar later kocht dezelfde Joachim van Stock, *raffinadeur alhier*, het aangrenzende pand van de erfgenamen van *Hermanus Nuyspitzer, in zijn leven rector in de Latijnsche schole*.[3] Ook dit vierde huis vanaf de hoek werd als sinds de Middeleeuwen op deze plek vermeld onder de naam Pallaes. In 1703 lag het tussen het eerder gekochte huis van Joachim van Stock, aan de ene, en het huis van Johannis Cantius, predikant in Dordrecht, aan de andere zijde. Omdat Joachim van Stock al in 1703 werd aangeduid als raffinadeur, moet hij tussen 1699 en 1703 al met de suikerraffinage zijn begonnen in het huis Beaumont.

Twee keer hetzelfde punt: de hoek Wijnstraat-Nieuwbrug. Links: het hoekhuis Kroon van Denemarken, met rechts daarvan het gotische huis Paradijs en een aanzet van de nieuwbouw van de suikerraffinaderij op de plaats van het voormalige huis Beaumont. Rechts: een geïdealiseerde voorstelling van hetzelfde gedeelte van de Wijnstraat, met de Wijnkoperskapel en de Wijnbrug op de achtergrond, getekend door J. Rutten in 1834. (afb.: Beeldbank DiEP 551-36504). Van de zestien(!) huizen tussen het hoekpand en de Wijnkoperskapel zijn er slechts twee getekend; vermoedelijk de twee direct naast de Wijnkoperskapel.

---

1 SAD 9, ORA 801, fol. 42, d.d. 23-4-1699.
2 Sigmond, Van Beaumont in Dordrecht, p. 94-104.
3 SAD 9, ORA 804, fol. 30v, d.d. 23-5-1703.

Enkele jaren later wordt de onderneming met een familielid als tweede firmant versterkt tot een compagnieschap.[4] Op 3 mei 1705 verklaarden Joachim en Dirck van Stock *seecker Contract van Compagnieschap in* (een) *Suijkker raffinaderij in dese Stadt* met elkaar te zijn aangegaan. Er werd bepaald dat zij ieder de helft van het kapitaal in de compagnieschap zouden inbrengen en dat de compagnieschap tien achtereenvolgende jaren zou duren, ingaande 1 juni 1704. Blijkbaar was de compagnie al bijna een jaar actief, voordat besloten werd deze bij de notaris te formaliseren. Het huis *geapproprieerd* tot de raffinaderij en toebehoren, alsook het woonhuis daarnaast, zijn in eigendom voor rekening van de *gemene* compagnie. Mocht een van de compagnons overlijden, voordat de tien jaar waren verstreken, dan was het de weduwe van de overledene toegestaan een bedenktijd te nemen van een jaar en zes weken of zij het compagnieschap wilde voortzetten. Indien zij *geen genegenthijt mogte hebben om na doode van haer man* verder te gaan, *zullen suijkkeren, en sirooppen, mitsgaders de andere goederen tot de Compagnieschap behoorende*, door twee onpartijdige raffinadeurs worden getaxeerd op het einde van het jaar, waarin de compagnon is overleden. Verder werd bepaald, dat Joachim van Stock gedurende het compagnieschap *vrije wooninge* zou hebben van het huis naast de *suijkkerbackerije*, en daarboven voor zijn directe moeite en diensten, te weten de in- en verkoop van de *Suijkkeren en Siroopen* en het houden van de kas, een som van fl. 1.000 jaarlijks zou genieten. Daarvoor moest hij wel een dienstmaagd onderhouden en voor zijn last nemen de *aandeslepers, kaaijwerckers en menschen die bij occasie werken*. Mocht de tweede comparant Dirck van Stock binnen de stad komen wonen en de kas van de compagnie willen overnemen, dan zou hij daarvoor jaarlijks fl. 200 genieten en kreeg de eerste comparant fl. 800 jaarlijks in plaats van fl. 1.000. Joachim van Stock zou gehouden zijn de knechts te onderhouden, die in de raffinaderij zouden komen te werken, alsook in: *Eeten, drincken, slapen, wassen, &c.* Hiervoor zou hij jaarlijks fl. 250 ontvangen, maar zouden *de knechts hun jaerlijx huijren ook mede uijt de gelden van de voors. Compagnie betaelt worden*. Tenslotte werd vastgelegd, dat alle jaren taxatie van de goederen en balans zou worden opgemaakt van baten of schaden en dat zij ieder voor de helft de winst zouden trekken.

Blijkbaar besloot Dirck van Stock zich toch maar in Dordrecht te vestigen, want in 1716 kocht hij voor fl. 1.375 een huis en erf in de Wijnstraat tegenover de Gravenstraat.[5] Dit pand lag niet direct naast de twee die de compagnie al in bezit had: er lag nog één huis tussen. Het gekochte huis stond vanouds bekend onder de naam Die Matte en lag naast *t'Huys genaemt Hollant*, waarvan de oude gevelstenen nog steeds op die plek zijn ingemetseld.

Zowel Joachim als Dirck van Stock behoorden tot de Lutherse Kerk en speelden een rol bij de inrichting van het eigen gebedshuis in de oude kapel van het Blindeliedengasthuis. Op de website van de Dordtse gemeente van de Evangelisch-Lutherse Kerk staat een aantal bijzonderheden over de eind 17de eeuw door haar in gebruik genomen Trinitatiskapel: *De tweede kroon werd in 1700 door Derek en Joachim van Stock*

4 SAD 20, ONA 723, fol. 57, d.d. 3-5-1705.

5 SAD 9, ORA 810, fol. 93, d.d. 23-5-1716.

geschonken. Derek van Stock en zijn echtgenote gaven bovendien een zilveren avondmaalsschaal op een zilveren voet en Joachim van Stock een zilveren doopbekken met ingegraveerd inschrift.[6]

1719-1736: Dirck en Johan van Stock

Het compagnieschap tussen Joachim en Dirck van Stock heeft de periode van tien jaar ruim overschreden. Pas in 1719 werd door de gemachtigde van Clara Jacoba van Riet, weduwe van wijlen Joachim van Stock, in vrij eigendom overgedragen aan Dirck van Stock, koopman, de helft van twee huizen en erven in de Wijnstraat bij de Gravenstraat, zijnde het ene *geapproprieerd* tot een woonhuis en het andere tot een raffinaderij.[7] De andere helft was al eigendom van Dirck van Stock volgens het contract van compagnieschap van de suikerraffinaderij tussen Joachim en Dirck van Stock, gemaakt voor notaris Adriaan Hagoort de jonge op 3 mei 1705. De koop werd betaald met fl. 1.600 contant geld.

Een drietal jaren later werd het onroerend goed van de firma verder uitgebreid door de aankoop van een vierde pand, gelegen tussen de beide eerste, aan de ene, en het door Dirck van Stock in 1716 gekochte huis tegenover de Gravenstraat, aan de andere zijde. In 1722 verkocht de buurman Joan Prinsen, koopman, dit pand voor fl. 3.400 aan Johan van Stock, eveneens koopman.[8] Als belendingen werden aangegeven: het huis en pakhuis van Dirck van Stock. Er mag verondersteld worden, dat genoemde Johan van Stock al eerder toegetreden was tot de compagnie, die daarmee werd gevormd door Dirck en Johan van Stock. Met deze laatste koop was het bezit van de compagnie uitgebreid tot vier naast elkaar gelegen panden, bestaande uit een raffinaderij (in Beaumont), twee woonhuizen en een pakhuis.

1736-1751: Hendrik Issendorp

In 1736 kwam dit hele bezit in één hand door de verkoop namens Johanna Kalkbenner, weduwe van Dirck van Stock, en Cornelia Issendorp, weduwe van Johan(nes) van Stock, aan Hendrik Issendorp, koopman te Amsterdam.[9] Deze kocht voor fl. 6.400: een raffinaderij, twee woonhuizen en een pakhuis, naast elkaar gelegen in de Wijnstraat tegenover de Gravenstraat. Met deze koop door één enkele eigenaar, was het niet langer nodig twee woonhuizen aan te houden. Een van de twee woonhuizen werd dan ook veranderd in een pakhuis.

1751-1763: Isaak Issendorp

Op 2 maart 1751, kort nadat Hendrik Issendorp was overleden, werden de suikerraffinaderij, het woonhuis en de twee pakhuizen, bij boedelscheiding ten overstaan van

---

6 Bron: http://www.luthersdordrecht.nl/kapel.htm. Volgens http://www.kerk-en-orgel.nl/ werd de *tweede kroon in 1709 geschonken door Derek en Joachim van Stock, evenals een zilveren avondmaalsschaal en een zilveren doopbekken*. Het afwijkende jaartal 1709 lijkt beter te kloppen: de compagnie tussen de heren dateert van 1705.

7 SAD 9, ORA 809, fol. 139v, d.d. 25-9-1719.

8 SAD 9, ORA 813, fol. 157, d.d. 19-5-1722.

9 SAD 9, ORA 818, fol. 99v, d.d. 31-5-1736.

notaris Pieter Gulik te Amsterdam, toegewezen aan diens zoon Isaak Issendorp. Isaak had echter nog twee broers, die uiteraard recht hadden op hun portie van de erfenis. Om deze broers te kunnen uitkopen, moest Isaak een forse hypotheek nemen op de suikerraffinaderij c.s. in de Wijnstraat. Op 8 februari 1757 verzekerde hij een schuld van fl. 3.000 aan Maria en Willemina Morks op *sijn principaale Block, bestaande in vier Perceelen en Erven, als Woonhuijs, Zuijker Raffinaderije, en Pakhuijsen, alle nevens en aan den anderen*, in de Wijnstraat nabij de Nieuwbrug.[10]
Het lukte Isaak Issendorp blijkbaar niet om deze schuld af te lossen. In 1763 verkocht Isaak Issendorp, wonende in Ruybroek (onder Wijngaarden), voor fl. 1.875 een huis en erf in de Wijnstraat bij de Nieuwbrug. Daarmee was het hart van de onderneming, de suikerraffinaderij, niet langer in zijn bezit. Uit een aantekening van maart 1764 in de marge van de akte uit 1757 valt verder af te leiden, dat Isaak op dat moment nog een restschuld had van fl. 1.200, verzekerd op zijn woonhuis en twee pakhuizen tegenover de Gravenstraat. Door de verkoop van een van de twee pakhuizen werd hiervan fl. 600 afgelost, zodat er nog fl. 600 aan restschuld overbleef. Met deze verkoop was het bezit van Isaak Issendorp teruggebracht tot 'slechts' twee panden: het woonhuis en het pakhuis naast de suikerraffinaderij.

1763-1765: Balthasar van den Broek
Op 10 mei 1763 had raffinadeur Balthasar van den Broe(c)k de suikerraffinaderij in de Wijnstraat bij de Nieuwbrug voor fl. 1.875 gekocht van Isaak Issendorp.[11] Het woonhuis van Balthasar van den Broek lag tegenover de raffinaderij, aan de andere zijde van de Wijnstraat tegenover de Nieuwbrug: op de plaats van de latere Stoomdrukkerij. Opvallend is, dat bij deze raffinaderij (in het oude huis Beaumont) geen pakhuis meer was. Dit in tegenstelling tot de gebruikelijke opzet, waarbij er een pakhuis bij of naast de raffinaderij moest zijn. Wellicht werd een ander pand in de buurt door Balthasar van den Broek als pakhuis gebruikt?

1765-1766: Arnoldus Backer
Slechts 2½ jaar is Balthasar van den Broek eigenaar geweest van de raffinaderij. Op 5 december 1765 verkocht hij de raffinaderij en het woonhuis aan de overzijde van de Wijnstraat aan Arnoldus Backer, koopman binnen deze stad.[12] De omschrijving van de raffinaderij is interessant: met *alle desselfs vaste gereedschappen, roosters onder de pannen en planken in de stooven, en nog twee kaggels die present nog staan in het Huijs vande Heer Issendorp.* De verkoper verklaarde betaald te zijn voor de raffinaderij met fl. 3.800 en voor het woonhuis met fl. 1.200; tesamen fl. 5.000 gereed en contant geld. Het woonhuis aan de overzijde van de Wijnstraat werd op 19 april 1768 doorverkocht aan een concurrent, Anthonij Kisselius. Deze was mede-eigenaar van de nabij gelegen raffinaderij in de Wijnstraat, aan de andere zijde van de Nieuwbrug: in het huis Sint Jacob in Galiciën.

---

10 SAD 9, ORA 826, fol. 5, d.d. 8-2-1757.
11 SAD 9, ORA 828, fol. 27, d.d. 10-5-1763.
12 SAD 9, ORA 828, fol. 217, d.d. 5-12-1765.

Het pakhuis naast de raffinaderij in Beaumont was op 5 december nog steeds eigendom van Isaak Issendorp, de voormalige bezitter van de suikerraffinaderij. Toch werd de firma Johannes Kisselius & Comp. aangeduid als belender aan die kant. Blijkbaar werd hierin al vooruitgelopen op een verkoop van enkele weken later: op 19 december werd dit pand door Isaak Issendorp voor fl. 500 verkocht aan Johannes, Anthonij en Isaacq Kisselius en Hendrik van Ourijck, kooplieden in compagnie binnen deze stad.[13] Het is van belang even stil te staan bij de omschrijving van dit huis, het voormalige Pallaes. Het werd namelijk verkocht onder speciale conditie, dat het zou worden opgeleverd in dezelfde staat als het bij de huurders was gebruikt. Zekere kamer *of groote Zaal genaamt, met zijn loode Plat en Coupel daar agter, en springende over,* behoorde en bleef aan het (woon)huis van Issendorp, dat in huur bewoond werd door dr. Hermanus van den Star. Bovendien werd bepaald, dat *deze Kamer, loode Plat en Coupel desselfs ligt en uijtzigt zal moeten blijven behouden over de Haven, en nooyt zal mogen betimmert of belemmert worden,*[14] *maar alles in dien staat, zoo als het tegenwoordig zig bevind, zal moeten blijven, dog alle de behoorlijke reparatien off vernieuwinge van het voors. loode plat en coupel zal blijven voor Reekening en tot lasten van het Huijs vanden Verkooper. Verder dat alle noodsakelijke Reparatien zoo van Vloer als boven Solder der voorn. Kamer of groote Zaal, zoo ver dezelve zig uijtstrekt zal moeten geschieden voor Reekening vande Eijgenaars der twee voornoemde Huijzen. En eyndelijk dat alle de houte rekken, en latwerk door de tegenwoordige Huurder daarin gebragt, opgetimmert en tot Karotte Fabricq thans in gebruijk, zullen konnen en mogen worden afgebroken en weggevoert.*

De Nieuwbrug met, achter het laatste huis op de Nieuwbrug, de achterzijde van de raffinaderij, getekend door J. Rutten in 1834 (afb.: Beeldbank DiEP 551-36510). De uitspringende Grote Zaal *aan de havenzijde met het zonnescherm en de rondlopende vensters van de* Coupel *is duidelijk herkenbaar.*

13 SAD 9, ORA 828, fol. 222, d.d. 19-12-1765.

14 In de huidige situatie is op precies deze locatie nog steeds een uitspringende vleugel van het (19de-eeuwse) huis: aan een tuin en met een vrij uitzicht over de haven.

1766-1767: Pieter van Volkom en Jan Hendrik Scheffer
Na het overlijden van Arnoldus Backer werd de suikerraffinaderij in 1766 door diens broer en enig erfgenaam Jan Backer, koopman, voor fl. 3.500 verkocht aan Pieter van Volkom en Jan Hendrik Scheffer, raffinadeurs.[15] Wellicht vielen de opbrengsten enigszins tegen, want binnen een jaar werd door de kopers een hypotheek genomen op de suikerraffinaderij voor eenzelfde bedrag als de koopsom.[16] Uit aantekeningen in de marge van deze schuldakte blijkt, dat de helft van dit bedrag al binnen vier maanden van Jan Hendrik Scheffer werd ontvangen *door handen van* Pieter van Volkom. Deze snelle terugbetaling van de helft was niet zo verwonderlijk: dit viel samen met de verkoop van de helft van Jan Hendrik Scheffer in de suikerraffinaderij. Het aflossen van de andere helft door Pieter van Volkom duurde veel langer: in 1772 werd een bedrag van fl. 875 ontvangen en pas in 1775 volgde de resterende fl. 875.

1767-1772: Pieter van Volkom, Mattheus van Meeteren en Johan Hendrik Vrees
Op 30 juli 1767 verkocht Pieter van Volkom, raffinadeur, als procuratie hebbende van Jan Hendrik Scheffer, mederaffinadeur, diens helft in de suikerraffinaderij met de vaste gereedschappen daarin voor fl. 3.000 aan Mattheus van Meeteren, koopman in wijnen.[17]
Blijkbaar bleef de financiële situatie van de raffinaderij enigszins nijpend, want reeds binnen een jaar werd een derde compagnon gezocht en gevonden. Op 19 april 1768 verkocht Pieter van Volkom, raffinadeur, voor fl. 1.500 aan zijn medecompagnon Johan Hendrik Vrees: de helft in de helft ofwel een vierde gedeelte van de suikerraffinaderij in de Wijnstraat nabij de Nieuwbrug.[18]

1772-1780: Mattheus van Meeteren en Pieter van Volkom
Ruim vier jaar later kon de nieuwe compagnon worden uitgekocht, voor exact hetzelfde bedrag als waarvoor hij in 1768 was ingekocht. Op 13 oktober 1772 verkocht Jan Hendrik Vrees voor fl. 1.500 aan Mattheus van Meeteren, koopman: de helft in de helft ofwel een vierde part in een suikerraffinaderij met de daarin zijnde vaste gereedschappen, staande in de Wijnstraat bij de Nieuwbrug.[19] Daarmee was Mattheus van Meeteren voor driekwart eigenaar en Pieter van Volkom nog slechts voor een kwart.
De verdeling in de aandelen van de suikerraffinaderij werd gaandeweg ingewikkelder. Op 3 april 1773 verkocht Hendrik van Ourijck, koopman en veertigraad in Dordrecht, het pakhuis naast de raffinaderij voor 1.527 gulden en 5 stuivers.[20] Kopers waren de eigenaren van de suikerraffinaderij Pieter van Volkom, voor een kwart part, en Mattheus van Meeteren, voor drie achtste part. De resterende delen in het pakhuis werden gekocht door Dirk Wilhelmus van Meeteren, voor een kwart part, en Christoffel van

15 SAD 9, ORA 829, fol. 41, d.d. 31-7-1766.
16 SAD 9, ORA 829, fol. 85v, d.d. 31-3-1767.
17 SAD 9, ORA 829, fol. 104, d.d. 30-7-1767.
18 SAD 9, ORA 829, fol. 153, d.d. 19-4-1768.
19 SAD 9, ORA 831, fol. 89, d.d. 13-10-1772.
20 SAD 9, ORA 831, fol. 154, d.d. 3-4-1773.

den Brink, voor een achtste part. Dit pakhuis grensde aan de andere zijde nog steeds aan de *huizinge van Isaac Isendorp.*
Nog gecompliceerder werden de eigendomsverhoudingen in 1777 toen de executeur van de boedel van wijlen Maaike van der Heyst voor fl. 2.620 het huis aan de andere zijde van de raffinaderij verkocht aan Dirk Wilhelmus van Meeteren, koopman.[21] Bij dit huis, in oude tijden bekend als 't Paradijs, hoorde nog een kleiner huisje aan de opgang van de Nieuwbrug, waardoor 't Paradijs een uitgang op de Nieuwbrug had. De koper had hiermee een goede troef in handen om toe te treden tot de compagnie van de suikerraffinaderij: hij bezat niet alleen het huis aan de oostzijde, maar ook een kwart part in het pakhuis aan de westzijde.

De Nieuwbrug met de Sint-Bonifatiuskerk op de achtergrond, huidige situatie, en zoals getekend door J. Rutten in 1843/47 (afb.: Beeldbank DiEP 551-35163). Links zijn de terugspringende achterkanten van de laatste twee huizen aan de Wijnstraat herkenbaar.

1780-1786: Mattheus van Meeteren, Dirk Wilhelmus van Meeteren en Christoffel van den Brink

Op 5 oktober 1780 verkocht Pieter van Volkom zijn kwart aandeel in de suikerraffinaderij en het belendende pakhuis aan zijn drie compagnons.[22] Dirk Wilhelmus van Meeteren kocht voor fl. 1.125 een achtste deel in *het huis geapproprieerd tot een*

21 SAD 9, ORA 833, fol. 189v, d.d. 17-6-1777.
22 SAD 9, ORA 835, fol. 88-89, d.d. 5-10-1780.

suikerraffinaderij met zijn vaste gereedschappen, alsmede een achtste deel in het pakhuis daarnaast. De oudste compagnon Mattheus van Meeteren kocht voor fl. 375 het andere achtste deel in het pakhuis. Christoffel van den Brink tenslotte, kocht het resterende achtste deel in de *suikerraffinaderij met zijn vaste gereedschappen*. Interessant is de omschrijving die in deze verkoopakte wordt gegeven voor het huis aan de andere zijde van de raffinaderij: *het pakhuis tegenwoordig toebehorende aan Van Meeteren & Comp.*

1786-1803: Jan Hendrik van Meeteren, Dirk Wilhelmus van Meeteren en Christoffel van den Brink

Met de transacties van 1780 was de onderlinge verdeling tussen de compagnons als volgt geworden: Mattheus van Meeteren bezat driekwart deel van de raffinaderij en de helft van het pakhuis, Dirk Wilhelmus van Meeteren een achtste deel in de raffinaderij en drie achtste deel in het pakhuis en Christoffel van den Brink een achtste deel in de raffinaderij en een achtste deel in het pakhuis.

Deze verdeling werd nog ingewikkelder. Op 17 februari 1786 was Mattheus van Meeteren, koopman, verschenen voor notaris Leendert van der Horst.[23] Hij verklaarde zijn aandelen in de suikerraffinaderij en het pakhuis te willen schenken aan zijn zoons Dirk Wilhelmus en Jan Hendrik van Meeteren. De oudste zoon Dirk Wilhelmus van Meeteren kreeg vijf zestiende parten in de *Suijker Raffinaderije met zijne vaste Gereedschappen*, alsmede een zestiende part in het pakhuis daarnaast. De jongere zoon Jan Hendrik van Meeteren ontving zeven zestiende parten in de suikerraffinaderij en nog zeven zestiende parten in het pakhuis. Daarmee waren de onderlinge verhoudingen tussen de compagnons opnieuw ingrijpend gewijzigd: zowel Dirk Wilhelmus van Meeteren als Jan Hendrik van Meeteren bezaten nu zeven zestiende deel in raffinaderij en pakhuis, samen zeven achtste deel. Het resterende een achtste deel in raffinaderij en pakhuis was van Christoffel van den Brink.

1803-1807: Jan Hendrik van Meeteren en Dirk Wilhelmus van Meeteren

Deze onderlinge verdeling bleef ruim zeventien jaar bestaan, tot in 1803. Na het overlijden van Christoffel van den Brink verkocht diens zoon Bernardus van den Brink, handelend bij testament namens wijlen zijn vader, voor fl. 1.125 aan Dirk Wilhelmus van Meeteren, koopman, voor een zestiende deel, en aan Jan Hendrik van Meeteren, koopman, voor een zestiende deel: twee huizen en erven geapproprieerd tot een suikerraffinaderij en pakhuis, gelegen in de Wijnstraat, *getekend B 34 en B 35*, alsmede alle vaste en losse gereedschappen.[24] Hij verklaarde betaald te zijn met tweemaal 562 gulden en 10 stuivers gereed en contant geld.

1807-vóór 1832: Mattheus van Meeteren D.Wz. en de weduwe van Dirk Wilhelmus van Meeteren

De situatie, waarbij de twee broers ieder voor de helft eigenaar waren van raffinaderij

---

23 Notariële akte geciteerd in: SAD 9, ORA 838, fol. 163v, d.d. 20-2-1786.
24 SAD 9, ORA 843, fol. 359, d.d. 30-6-1803.

en pakhuis, bleef een aantal jaren bestaan, tot na het overlijden van Dirk Wilhelmus van Meeteren. Op 26 februari 1807 verkocht de gemachtigde van de overgebleven broer Jan Hendrik van Meeteren een aandeel aan Mattheus van Meeteren, de zoon van zijn overleden broer.[25] Mattheus van Meeteren D.Wz. kreeg een kwart deel in de suikerraffinaderij (met pakhuis) in de Wijnstraat, *getekend B 34 en B 35*. Het andere kwart deel in de suikerraffinaderij met pakhuis werd verkocht aan de weduwe van Dirk Wilhelmus van Meeteren. Aan de oostzijde grensde de raffinaderij aan h*et huis van de weduwe D.W. van Meeteren*. De verkoper verklaarde betaald te zijn met tweemaal fl. 500, een veel lagere waarde dan vier jaar eerder.

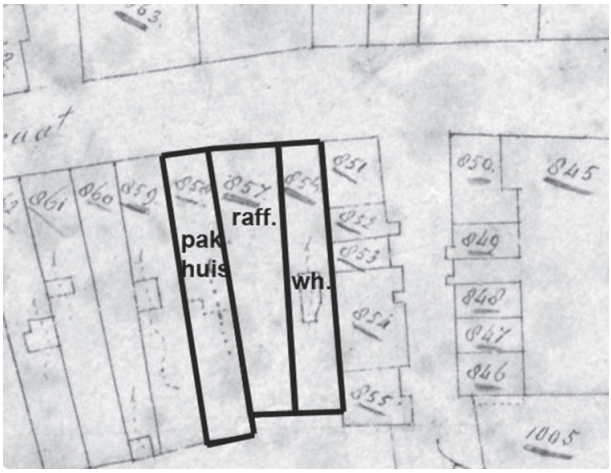

Links: kadastrale kaart uit 1832 van de huizen in de Wijnstraat bij de Nieuwbrug: de suikerraffinaderij heeft perceelnummer 857, het pakhuis heeft nummer 858 en het woonhuis van de weduwe van Dirk Wilhelmus van Meeteren nummer 856. Onder: dezelfde percelen in de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels (OAT).

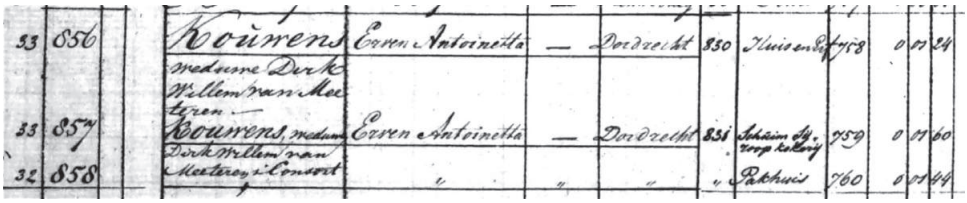

Vóór 1832-ca. 1857: erven van Antoinetta Kouwens, weduwe van Dirk Wilhelmus van Meeteren

In de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels (OAT),[26] behorende bij de oudste kadastrale kaart van 1832, werden de percelen als volgt aangeduid. Het adres Wijnstraat wijk B nr. 33 bestond uit de voormalige raffinaderij, genoemd als *Schuim Sijroop kokerij* (kadastraal perceel 857, grootte 1 are 60 ca) met het woonhuis (perceel 856, 1 are 24 ca). Het pakhuis (perceel 858, 1 are 44 ca) had een eigen 'huisnummer': wijk B nr. 32. Alle drie de panden waren in eigendom van de erven van Antoinetta Kouwens, weduwe van Dirk Willem van Meeteren, te Dordrecht.

25 SAD 9, ORA 844, fol. 389-389v, d.d. 26-2-1807.
26 Kadaster Dordrecht; SAD 581, inv.nr. 32.

Harmen Timmer van Meeteren en Consorten

Later was de raffinaderij in eigendom bij Harmen Timmer van Meeteren en Consorten, *schuimsiroop kokers*.[27] Met deze eigenaren kwam een einde aan het bestaan van de suikerraffinaderij op deze plek. Zij verkochten het onroerend goed aan Hermanus Boet junior, metselaar te Dordrecht,[28] die de opstallen afbrak en het terrein in 1857 samenvoegde en bebouwde met het grote huis zoals dit thans nog bestaat. Na de bouw droeg aannemer Boet het project over aan eigenaar Dirk de Kater van Gijn, *kassier te Dordrecht*, onder de nieuwe kadastrale perceelnummers 1321 (huis, groot 3 are 20 ca) en 1322 (tuin, groot 2 are 61 ca).[29]

Links: de achterzijde van Wijnstraat 138-140, gefotografeerd door E. Tourniaire in 1858-1863 (afb.: Beeldbank DiEP 551-50226). Op dit perceel stonden oorspronkelijk vier huizen: (v.l.n.r.) Pallaes, een naamloos huis (pakhuis van de raffinaderij), Beaumont (suikerraffinaderij) en 't Paradijs (nu: tuin). Rechts: Gezicht op hetzelfde gedeelte aan de achterzijde van de Wijnstraat, gezien over de Nieuwbrug, ca. 1900.

Huidige bebouwing van de locatie van de voormalige raffinaderij, gezien vanaf de Wijnstraat en de Nieuwbrug (foto's: C. Sigmond).

---

27 Kadaster Dordrecht; SAD 581, inv.nrs. 37-52, artikelnr. 2803-1.
28 Kadaster Dordrecht; SAD 581, inv.nrs. 37-52, artikelnr. 120-16, 120-17 en 120-18.
29 Kadaster Dordrecht; SAD 581, inv.nrs. 37-52, artikelnr. 3067-3.

c. Het Suikerbrood aan de Nieuwe Haven, suikerraffinaderij 1706-1818

Gevel van het Suikerbrood aan de Nieuwe Haven (foto: Fokko van der Straaten).

Op de locatie van het tegenwoordige pand Nieuwe Haven 31, naast de ingang van museum Huis Van Gijn, staat nog steeds een gedeelte van de suikerraffinaderij Het Suikerbrood.[1] Oorspronkelijk was dit pand een herberg, die in 1593-1594 werd gebouwd en de naam Ludick (Luik) kreeg. Het was een huis dat in 1605 vijf haardsteden telde[2] en daarmee even groot was als de herberg Venlo, die op de oostelijke hoek van deze gevelrij stond en waar de Venloostraat naar is genoemd.

Rond 1726 vervingen de raffinadeurs de voorgevels van de vroegere herberg (de feitelijke suikerraffinaderij) en het huis aan de westzijde daarvan (het woonhuis) door één gevel. Hierachter gingen echter nog steeds twee afzonderlijke panden schuil die wellicht onderling waren verbonden, maar 'achter de gevel' hun oorspronkelijke structuur hebben behouden.
Zoals op de (bewerkte) foto's op de volgende pagina te zien is, hebben er in der loop der tijd behoorlijke bouwkundige veranderingen in de gevelrij ten westen van museum Huis Van Gijn plaatsgevonden.
Op de bovenste foto is het pas in 1957 gebouwde pand links van Nieuwe Haven 31 er nog niet en is de gevel van Nieuwe Haven 31 twee keer zo breed. Dit was de voorgevel van suikerraffinaderij Het Suikerbrood, waar achter links de woning van de raffinadeur met het personeel schuil ging.
Aan de achterzijde liep de bebouwing van de raffinaderij evenwijdig aan de Hoge Nieuwstraat in een L-vorm door tot aan de Lange IJzerenbrugstraat. Dit onderdeel bestond uit een pakhuis dat eind 17de eeuw is gebouwd en, hoewel het op de rijksmonumentenlijst stond, in de jaren zeventig van de vorige eeuw door gebrek aan onderhoud is ingestort en uiteindelijk gesloopt. Hiermee is het pand Nieuwe Haven 31 nog het laatste tastbare restant van de suikerraffinaderij die hier ruim 110 jaar dienst heeft gedaan.

---

1 Balm-Kok & Boezeman, *Huijs Ludick of Het Suikerbrood*; voor de volledige geschiedenis van dit pand.
2 SAD 3, inv.nr. 3972.

Fotomontage van de vroegere raffinaderij in de gevelrij van de Nieuwe Haven (boven) en de bestaande situatie (onder) (fotomontage: J.W. Boezeman).[3]

Locatie van de suikerraffinaderij ingetekend in de kadastrale kaart van 1832.

Vanaf 1699 probeerde de in Amsterdam wonende suikerraffinadeur Albert Lockerman in Dordrecht voet aan de grond te krijgen; de markt was groot genoeg voor een tweede of derde suikerraffinaderij. In zijn verzoekschrift aan het stadsbestuur van 27 april 1699 verwees hij naar de voorrechten die de suikerraffinaderij van Mulhoff c.s. in het West-Indisch Huis hadden. Het verzoek werd toegestaan.[4] Het zou echter nog zeven jaar duren, voordat Lockerman zich daadwerkelijk in Dordrecht vestigde.

1706-1708: Albert Lockerman, Henricus van der Vugt en Coenraet van der Linden

In 1706 kwamen er aan de kade van de Nieuwe Haven twee huizen beschikbaar, die tot dan toe verhuurd waren door de erfgenamen van de vermogende ijzerhandelaar Johan van der Linden. In dat jaar sloten Albert Lockerman, Henricus van der Vugt en Coenraet van der Linden, zoon van de erflater, tegenover notaris Jacob van Dijck een *contract van societeijt:*[5] *Op huijden de 4e september 1706 compareerde voor mij notaris Jacob van Dijck de heren Albert Lokerman, Coenraet van der Linden ende*

3 De foto's zijn bewerkt om de lezer een indruk te geven hoe de situatie was.
4 SAD 3, inv.nr. 65.
5 SAD 3, inv.nr. 846, fol. 123.

Henricus van der Vucht, alle coopluijden binnen Dordrecht. Te kennen gevende, dat sij comparanten tesamen en sulcx ijder voor een gerecht derde part, hebben aengecocht seker huijs en erve metten gevolgen vandien staend ende gelegen binnen deser stadt, daervan sij metten andren sullen toemaken en in compagnie genegen sijn op te rechten een suijckerraffinaerderije.
Er werd een kapitaal van fl. 24.000 door de drie firmanten ingebracht *waervan de noodige timmer, metsel en andere wercken aent' voorzegde gecochte huijs en erve, ten gebruijcke van een behoorlijcke, bequame en gangwaerdige suijkerraffinaarderije, gedaen sal werden, betaelt en vorders tot incoop van suijcker en t'gene noodich sijn sal, geemploijeert.*
Omdat Albert Lockerman in de raffinaderij ging wonen en hij het aan te nemen personeel in huis zou nemen, werd in het contract bepaald dat hij persoonlijk voor kost en inwoning van het personeel zorg zou dragen tegen een vergoeding van fl. 200 per jaar: *De knechts ten dienste van de raffinaerderije alreede aengenomen en die bij de gesamentlijcke comparanten nog souden mogen werden aengenomen, deselve sullen door den voornoemde Albert Lokerman particulierlijck van montcost, slapen intusschen moeten werden versorcht. Des dat hij Lokerman jaerlijcx voor ijder knecht uijt de gemeene cassa voor aff sal trecken en genieten den somme van twee hondert caroli gulden ofte wel alle man een twaelffde part daervan aen hem sal moeten werden voldaen.*
Op 28 september 1706 kregen zij van het stadsbestuur een ontheffing van imposten en accijnzen en ook vrijstelling van de schuttersdienst voor het personeel: *den vrijdom van toght en wagt voor hare bediendens die tot de voorsegde rafinaderije sullen werden geemploijert. Maer niet voor de supplianten hare persoonen. En wert aen de supplianten verder vergunt den vrijdom van alle stadts imposten en exchijnse ende dat de supplianten haer compagnons en voor de bediendens haer goederen, waeren en coopmanschappen, en noodig hebbende materialen selff sullen vermogen in en uijt te doen en vrij en ombecommert te bearbijden*. Ook werden zij vrijgesteld van de plicht gebruik te maken van de diensten van de gilden voor het vervoer, laden en lossen.[6]

1708-1712: Albert Lockerman en Henricus van der Vugt

Op 17 januari 1708 verkocht Johanna van der Linden, de zus van Coenraet, de raffinaderij. Gezien de opbrengst van fl. 5.925 mag worden aangenomen dat het hier om het aandeel van Coenraet ging. Het betrof *een suijckerraffinaderije, huijsinge en erve met de daar in staande drie zietpannen en kalckback, een verwulfde brood en een dito kandij-stooff met derselver kaggels en 't gene daarinne verder aard- en nagelvast is uijtgesondert den koperen klaarketel, staende ende gelegen op de nieuwe haven ook genoemt de oude kalckhaven ofte 't nieuwerk ontrent de lange houtebrugge in Dordregt, streckende voor van de selve haven en uijtkomende tot op de hoogenieuwstraat*.[7] Kopers waren de andere vennoten Albert Lockerman en Henricus van der Vugt, die de compagnie daarna samen voortgezet hebben.
Albert Lockerman was in 1706 vanuit Amsterdam naar Dordrecht gekomen. Hij is

6 SAD 3, inv.nr. 846, fol. 123.
7 SAD 20, ONA 713, fol. 198.

geboren te Lippstadt in Duitsland; de precieze datum is niet bekend. In Amsterdam werden in 1682 en 1689 twee kinderen van hem luthers gedoopt. In 1712 werd hij lid van het Groot-Koopmansgilde Dordrecht.
Albert maakte op 30 juni 1712 voor notaris Elias Venloo zijn testament op; hij was op dat moment ziek.[8] Uit het testament blijkt dat alleen zijn dochter Sara toen nog leefde. Zijn vrouw Dorothea Machiels was vijf maanden daarvoor overleden: ze werd op 23 januari 1712 in Dordrecht begraven. Albert Lockerman overleed eveneens in datzelfde jaar en werd op 12 juli 1712 vanuit het huis op de Nieuwe Haven (de raffinaderij) begraven.

1712-1715: Henricus van der Vugt

Henricus van der Vugt was ongehuwd en kinderloos. Na het overlijden van zijn medefirmant Albert Lockerman had hij de raffinaderij voortgezet voor zichzelf en voor de dochter van zijn overleden zakenpartner, Sara Lockerman. Op 6 januari 1715, het jaar dat zij meerderjarig was geworden, trouwde Sara met Barent Broeckhuijsen. Hij woonde op de Riedijk, zij aan de Nieuwe Haven, vermoedelijk nog in de suikerraffinaderij. Het huwelijk zal gearrangeerd zijn, de bruidegom werd namelijk de nieuwe vennoot van Henricus van der Vugt.

1715-1745: Henricus van der Vugt en Barent Broeckhuijsen

Barent Broeckhuijsen liet zich op 16 maart 1701 inschrijven in de lidmaatregisters van de Lutherse Kerk. Hij was afkomstig uit Unna in Westfalen.[9] Het echtpaar kreeg drie kinderen, waarvan dochter Catharina in 1736 trouwde met Johannes Balthus, suikerraffinadeur in de Hoge Nieuwstraat, en dochter Sara in 1737 met Isaak Issendorp, suikerraffinadeur in de Wijnstraat bij de Nieuwbrug. Sara Lockerman werd op 30 augustus 1720 vanuit de Hoge Nieuwstraat begraven, ze was pas 30 jaar oud.[10]
Op 15 april 1729 kocht Henricus van der Vugt het patriciërshuis links van de raffinaderij, op de hoek van de Lange IJzerenbrugstraat (thans Nieuwe Haven 32), met het daarachter staande pakhuis in de Hoge Nieuwstraat. De koopsom was fl. 6.300.[11] Hij ging zelf in het huis wonen en het pakhuis werd bij de suikerraffinaderij gevoegd. Het huis van Barent Broeckhuijsen stond op de andere hoek van de Nieuwe Haven met de Lange IJzerenbrugstraat, thans Nieuwe Haven 33, waardoor de firmanten vrijwel buren werden. Het waren Van der Vugt en Broeckhuijsen die zowel de gevels van de raffinaderij als van de woonhuizen Nieuwe Haven 32 en 33 in het tweede decennium van de 18de eeuw van lijstgevels hebben voorzien.
Op 4 januari 1725 kreeg het stadsbestuur van de eigenaren van de suikerraffinaderij het verzoek om de kade te verhogen. Van der Vugt en Broeckhuijsen lieten bij die gelegenheid weten dat zij het voornemen hadden om in 1726 *haar pakhuis te verhoogen*.[12] In deze periode hebben zij twee afzonderlijke gevels van de raffinaderij aan

8 SAD 20, ONA 505, fol. 130.
9 SAD 191, inv.nr. 255, fol. 227.
10 SAD 11, inv.nr. 50.
11 SAD 9, ORA 815, fol. 203, d.d. 15-4-1729.
12 SAD 3, inv.nr. 848, fol. 83.

de zijde van de Nieuwe Haven laten vervangen door één gevel.
Op 4 januari 1730 maakten Van der Vugt en Broeckhuijsen tegenover notaris Pieter de Ruijter een nieuw vennootschapscontract op. Uit het contract blijkt dat Broeckhuijsen feitelijk de directie over de raffinaderij voerde, vermoedelijk vanwege de hoge leeftijd van Van der Vugt.[13]

Het pakhuis van de raffinaderij in de Hoge Nieuwstraat, hoek Lange IJzerenbrugstraat.

Preekstoel van de Grote Kerk, gefinancierd uit een legaat van Henricus van der Vugt (foto: W.F.J. van Tour).

Op 12 juni 1732 maakte Henricus van der Vugt tegenover notaris Andries Cant zijn testament op. Zijn goede vriend, koopman Gijsbert de Lengh, werd tot executeur-testamentair benoemd. De Grote Kerk werd bedacht met een bedrag, waarvoor een nieuwe preekstoel diende te worden gemaakt. Het is de nog steeds in gebruik zijnde preekstoel van de kerk. De kunstschilder Gerard Hoet werd gelegateerd met een enorme collectie schilderijen.[14]
Henricus van der Vugt overleed in 1744. Op 4 februari 1745 werd zijn aandeel in de suikerraffinaderij voor fl. 6.000 verkocht aan Barent Broeckhuijsen.[15]

1745-1751 : Barent Broekhuijsen

Na het overlijden van zijn zakenpartner zette Broeckhuijsen de raffinaderij nog zes jaar alleen voort en verkocht deze op 1 augustus 1751 aan Jan Rens en Martina Metropolitana Drakenborgh, weduwe van Arnoldus van der Wall. De koopsom was fl. 10.000.[16] Het bedrijf werd voortgezet als de compagnie Rens en Van der Wall.

1751-1798: Jan Jansz. Rens en Everardus van der Wall

Op 1 augustus 1751 gingen Jan Janz. Rens en Everardus van der Wall, de zoon van Martina Metropolitana Drakenborgh, een vennootschapscontract aan voor de exploitatie van de suikerraffinaderij. Beide firmanten waren nog minderjarig. Hun va-

13 SAD 20, ONA 1003, akte 2.
14 SAD 20, ONA 806, fol. 127.
15 SAD 9, ORA 821, fol. 60, d.d. 4-2-1745.
16 SAD 9, ORA 823, fol. 144, d.d. 1-8-1751.

ders waren tot 1751 suikerraffinadeurs in Het Suikervat aan de Kalkhaven. Jan Rens (24) werd geassisteerd door zijn vader Jan Rens senior en Everardus (pas 19) door zijn moeder Martina Metropolitana Drakenborgh.[17]
Everardus van der Wall is op 7 februari 1732 te Rotterdam gedoopt als zoon van Arnoldus van der Wall en Martina Metropolitana Drakenborgh. Hij bleef ongehuwd en is tot aan zijn dood in de raffinaderij blijven wonen.
Zijn zakenpartner Jan Jansz. Rens is op 17 december 1726 te Dordrecht (r.-k.) gedoopt als zoon van Jan Rens en Anna Heijnen. Hij ging op 14 oktober 1768 aldaar in ondertrouw met Maria Blondel, jongedochter van Rotterdam, wonend aan de Wijnhaven. Het huwelijk werd in Rotterdam voltrokken op 2 november 1768. Na het overlijden van Maria Blondel hertrouwde Jan Jansz. Rens op 17 januari 1772 met Clara Theodora van Wijngaarden, wonende te Amsterdam. Jan Jansz. Rens en zijn gezin betrokken het huis aan de Nieuwe Haven 32, waar voorheen raffinadeur Henricus van der Vugt had gewoond, maar dat in de tussentijd wel andere eigenaren heeft gehad.

1798-1808: Everardus van der Wall en Clara Theodora van Wijngaarden
Na het overlijden van Jan Jansz. Rens zette Everardus van der Wall de suikerraffinaderij nog tien jaar voort met de weduwe van zijn overleden compagnon, totdat ook zij kwam te overlijden.

1808-1814: Everardus van der Wall, Cornelis Jacobus Rens en Jan Cornelis Rens.
Nadat Clara Theodora van Wijngaarden was overleden werd zij op 30 april 1808 in de vennootschap opgevolgd door haar twee zonen Cornelis Jacobus Rens en Jan Cornelis Rens. Firmant Everardus van der Wall was toen al 76 jaar oud maar nog steeds 'in zaken'. Zes jaar later kwam hij te overlijden. In de Dordrechtsche Courant van 15 januari 1814 stond zijn overlijdensadvertentie: *Heden overleed alhier aan een verval van krachten de heer Everhard van de Wall, in den ouderdom van 82 jaren*.[18]
Op 14 augustus 1815 verkocht Martina Catharina van der Wall , haar van haar oom Everardus geërfd aandeel in de raffinaderij voor fl. 5.000 aan Jan Cornelis Rens en Cornelis Jacobus Rens.[19]

1815-1816: Jan Cornelis Rens en Cornelis Jacobus Rens
Nog geen jaar later, op 14 mei 1816, verkochten de gebroeders Rens de helft van hun aandeel in de suikerraffinaderijvoor fl. 7.500 aan Cornelis Vriesendorp, Jacob Staats Vriesendorp en Machlina van Dorsser, weduwe van Hendrik Vriesendorp. Gezien de teloorgang van de raffinaderij was er waarschijnlijk een kapitaalinjectie nodig: de familie Vriesendorp was door haar brede, commerciële activiteiten vermogend genoeg om die te geven.[20] Maar de horizon van de suikerraffinaderij was dichter bij dan men toen dacht.

---

17 SAD 150, inv.nr. 643.
18 SAD 569, inv.nr. 20.
19 SAD 20, ONA 1472, fol. 198.
20 SAD 20, ONA 1473, fol. 150.

1816-1818: Rens en Vriesendorp

De vennootschap Rens en Vriesendorp heeft nog geen twee jaar bestaan. De participanten besloten in 1818 om de activiteiten te staken en alle activa van de suikerraffinaderij te gelde te maken. Op 23 november 1818 maakte notaris Julius Dominicus Schultz van Haegen een verkoopcontract op, waarin gedetailleerd werd beschreven wat er aan roerende goederen in de raffinaderij aanwezig was. Hiermee kunnen we ons een beeld van de raffinaderij vormen. Zo trof de notaris maar liefst bijna 20.000 vormen en potten aan.

Vormen en potten	*Koperwerk*
een duizend en vijftien basterd vormen, in gebruik *achttien honderd vier en zestig platte basterd potten, dito* *vijf honderd drie en zeventig dito vergaar potten, dito* *een duizend vier en vijftig half basterd vormen zoo nieuw als in gebruik* *elf honderd zeven en twintig dito potten, idem* *vijf duizend acht honderd achttien, drie-ponds vormen, zoo nieuw als in gebruik* *vijf duizend drie honderd vijf en veertig, drie-ponds potten, idem* *vijftien honderd negen en vijftig, twee-ponds vormen, zoo nieuw als in gebruik* *vijftien honderd negentig, twee-ponds potten in gebruik*	*acht koelpannen* *twee honderd kandij potten* *honderd vijftig dito bekkens* *vier voorzetsels voor de pannen* *twee groote schuimpijpen en buizen* *een oude dito,* *drie koperen vulhuis bekkens* *twee afdraag-bekkens* *twee klaarsel-bekkens* *twee slabbers* *vijf scheppers en een aardschepper* *een oude bloedschepper* *drie kopere schuimspanen* *vier aard-lepels* *een dito basterd deklepel* *twee vorstlepels* *een trezeer-bekken* *een lepel om een put uit te scheppen* *twee oude kopere afdraagbekkens*
Zolder-gereedschappen	*Brood-kamer gereedschappen*
twee klap-schoppen *drie zeeven* *een groote en een kleine suikerschop* *een asgraver* *twee stampers* *een vierkante houte trechter* *drie zakmandens* *vijf dubbelde sirooptrechters* *drie dekplanken* *drie losplanken* *drie groote siroop-pijpen, met kranen* *vijf broodenmandens* *tien borstels* *drie halfbasterd losblokken* *drie krabkassen* *vier truweelen, drie ronde dito* *twee kuipspanen* *acht diverse knapen* *zeven bankjes*	*een trap met zes treden* *twee brooden-mandens* *drie zeeven* *een schaal om af te strijken* *twee schalen en toebehoren* *latten en planken voor alle de rekken* *drie spijkerbakken* *drie kamers* *twee kapmessen* *twee varkens en een blik* *drie raspen* *twee rasp-kisten*

Knegts-slaapgoed	*...en zulks in elk der twee bedsteden*
twee halve strooij zakken *een bed* *een hoofd peuluw* *twee kussens* *twee wolle dekens* *een spreij*	*een wekkerklok* *een slaapbank* *twee steene waterpotten.*
Bij de pannen en verder stookgereedschap	*In het pakhuis bij de vormbak, aardbak en suikerbakken*
twee halve koelpan-deksels *drie schuimboomen, van hout* *drie dito van mandenwerk, met het noodig gewicht* *drie ijzere beugels* *dekzels voor de vaste schuimketels* *twee houte waterbuizen* *zeven lange ijzers over de pannen* *vier balken met dwijl banden* *twee hooiraten* *tien burries* *vier hekkens* *zes roerhouten* *drie proefstokken* *twee klaarselbakken* *een hermijn-laken* *een karenton stok en bekken* *een dubbelde pannenlamp* *drie blikke dito,* *twee kuipspanen* *vier kleine dito* *een vijl* *vijf spitskrabbers* *vijf kromkrabbers* *vier schoppen* *vier opsteekers*	*Een kar op vier wielen en de noodige keggen* *een ring en touw* *vier loshaken* *touwen, schijven en loopers in twee trekgaten* *een nieuwe slijpsteen en stoel* *een hakblok en twee bijlen,* *twee kalktobben* *een hopsel kist en kuipgereedschap* *een vormbak, visser en twee haken* *de noodige losse dekplanken op de vormbak* *een voorzetselplank bij de aardbak* *een doorsteekpriem en twee roerhouten* *drie aardmanden en een hoge knaap* *een blikke kaarsekist en zwavelstokbak* *zestien kandelaars* *een kruiwagen en helpseel* *tien zitbankjes en een tafel* *een driekante lantaarn en lamp* *een ronde dito, een blaker* *twee tinne bierkannen* *een waterketel* *een ijzer komfoor* *acht kleine wateremmers* *vier groote dito* *twee ijzere trapschrappers* *een Engelsman* *twee groote koevoeten* *twee kleine dito* *een burrij en twee suikertobben* *een stamper en kuipspaan* *planken bij de suikerbakken* *een blok en een knaap en drie rollen* *twee trapladders* *twee groote en kleine schalen en balancen een broodmand voor de schaal* *een span en een graver* *een sneeuwslede en losplank* *een siroooptobbe* *een boor, twee distels en een priem* *twee ijzere haken*
Kantoor-Behoeftens	*Gewichten*
drie loode inktkokers *een pook, tang en schop* *twee kandelaars en snuiters* *twee banken* *tien zwarte borden*	*drie stuks á honderd pond* *vijf en twintig stuks á vijftig pond* *drie stuks á vijf en twintig pond* *twee stuks á vijftien pond* *een stuk á tien pond*

een brieven loquet en plakalmanak *een ijzere geldkist* *een slang brantspuit en toebehooren*	*twee stuks á vijf pond* *twee stuks á vier pond* *twee stuks á drie pond* *twee stuks á twee pond* *twee stuks á een pond* *twee stuks á een half pond* *twee stuks á een vierde pond*

Bij de restauratie van Nieuwe Haven 31 in 1979-1980 werd in een dichtgemetselde kelder tot verrassing van de werklieden een grote hoeveelheid op dat moment ondefinieerbaar aardewerk aangetroffen. Omdat de potten aan de buitenzijde niet geglazuurd waren, was men in de veronderstelling dat het om misbaksels van een pottenbakker ging. Het was echter een beschadigd restant van de bijna 20.000 vormen en vergaarpotten dat in 1818 door J.C. Albrecht & Zn. gekocht was en dat men gemakshalve in de kelder had achtergelaten.

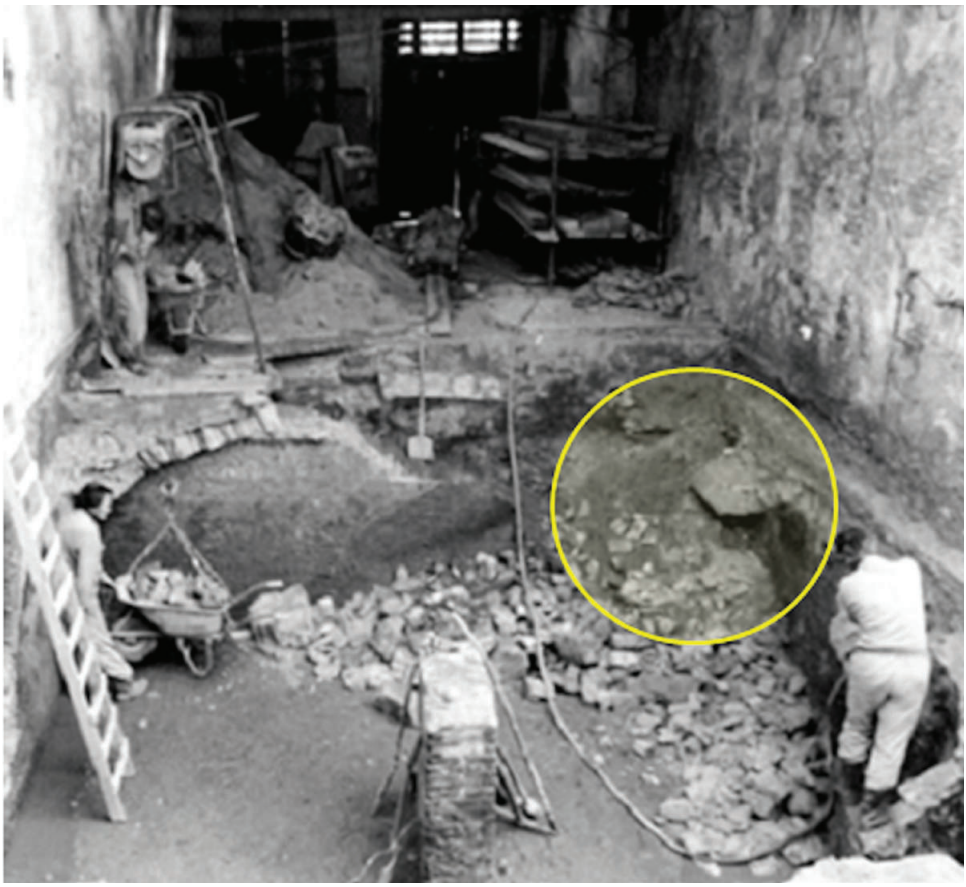

Nieuwe Haven 31, restauratie 1979. In het omcirkelde gedeelte van de gevonden kelder werd een grote partij beschadigd aardewerk aangetroffen dat aan suikerraffinaderij Het Suikerbrood heeft toebehoord.

Enkele in de kelder terug gevonden vergaarpotten.

De Amsterdamse broers en suikerraffinadeurs Johann Christoffel Albrecht en Christiaan Fredrik Albrecht, handelend onder firma J.C. Albrecht & Zn., kochten het geheel voor fl. 6.500. Zij stelden de Dordtse raffinaderij direct na aankoop buiten bedrijf, verkochten het onroerend goed voor fl. 3.000 door en behielden de inventaris. Zij betaalden derhalve fl. 3.500 voor de inventaris.[21] Alleen al gelet op de enorme hoeveelheid aardewerk zal dit voor de Amsterdamse raffinadeurs profijtelijk zijn geweest. Was het firma J.C. Albrecht & Zn. te doen om de inventaris van de suikerraffinaderij? Of schakelden ze met de aankoop een concurrent uit? Dit laatste lijkt niet logisch. Een jaar eerder geraakte de op een steenworp afstand staande suikerraffinaderij van Petrus Diederich Backer op de Hoge Nieuwstraat in staat van faillissement.

Feit is dat de suikerraffinaderij aan de Nieuwe Haven in 1706 door Amsterdamse suikerraffinadeurs is gestart en in 1818 door Amsterdamse suikerraffinadeurs is ontmanteld.

Hoekpanden gezien vanaf Lange IJzerenbrug: op de linkerhoek het huis van Barent Broeckhuijsen en op de rechterhoek dat van Henricus van der Vugt (foto: C. Sigmond).

21 SAD 20, ONA 1476, akten 221, 224, 235.

d. De Suikermolen aan de Kuipershaven, suikerraffinaderij 1706-vóór 1827

Suikerraffinaderij De Suikermolen bevond zich aan de westzijde van de Kuipershaven, op de locatie waar nu het voormalige pand van ketelmakerij Straatman staat. Het complex bestond uit diverse, omgebouwde pakhuizen en erven aan de Kuipershaven die achter de huizen van de Aardappelmarkt doorliepen.

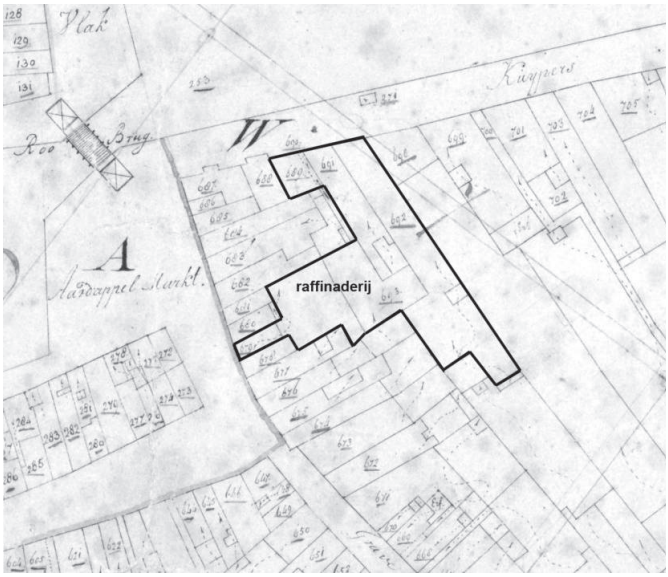

Links het Straatmancomplex, waar vroeger de De Suikermolen was gevestigd. Op het omrande gedeelte van de kaart uit 1832 is te zien dat de raffinaderij achter de bebouwing van de Kuipershaven doorliep en ook een ingang aan de Aardappelmarkt had, thans nr. 15, geheel rechts (foto: J.W. Boezeman).

1706-1743: Willem Bruijn en Comp.

Suikerraffinaderij De Suikermolen werd in 1706 opgericht door de uit Stockholm afkomstige Willem Bruijn en Frederik Schonenburg uit Amsterdam.

Willem Bruijn was een zoon van de in Stockholm gevestigde Nederlandse zijdekoopman Anton Bruijn.[1] Op 27 maart 1690 werd hij lid van de Lutherse Kerk in Dordrecht. Zijn neef, de eveneens uit Zweden afkomstige Johan Anthonij Bruijn, zou in 1730 suikerraffinaderij Stokholm op de Wolwevershaven beginnen en is vermoedelijk bij zijn oom in de leer geweest.

Willem Bruijn was op 23 februari 1710 als weduwnaar van Catharina Bruijn in de Lutherse Kerk te Dordrecht getrouwd met Maria Magdalena van Riedt, (luthers) gedoopt te Amsterdam op 10 april 1682 als dochter van Hendrik van Riedt en Clara Wijbrants. Nadat zijn tweede vrouw was overleden, hertrouwde Willem op 13 augustus 1724 in de Lutherse Kerk te Dordrecht met Sybilla Schonenburg, de uit Amsterdam afkomstige dochter van zijn compagnon Frederik Schonenburg en Susanna Koelemans. Het gezin Bruijn woonde in de Gravenstraat. Na het overlijden van Schonenburg zette Willem Bruijn de raffinaderij tot zijn overlijden in 1743 alleen voort.

Op deze aquarel uit 1814 van J. van Lexmond is de Aardappelmarkt te zien, toen nog Varkenmarkt geheten. Het pakhuisje waar de mannen met het paard staan, behoorde tot het complex van de raffinaderij[2] (afb.: Beeldbank DiEP 552-400011).

1 Balm-Kok, *Pakhuis Stokholm*, p. 14.

2 Thans Aardappelmarkt 15.

1743-1761: Firma weduwe Willem Bruijn & Zonen

Na het overlijden van haar man zette de weduwe Sybilla Schonenburg de suikerraffinaderij voort onder de naam Firma weduwe Willem Bruijn & Zonen. Medefirmanten waren haar zoons Willem Bruijn junior (geboren in 1725) en Anthonij Frederik Bruijn (geboren in 1727). Sybilla en haar zoons waren ook actief als reders. Zo participeerden zij in het fregat Prins van Nassau (1748), het hoekerschip Juffrouw Johanna Maria (1759) en het fregat St. Franciscus en St. Anthonius (1760). De raffinaderij werd op 12 maart 1761 voor fl. 13.000 verkocht aan een vijftal vennoten.[3]

1761-1782: Justus de Bruijn, Pieter de Bruijn, Pieter Hendrik Duffer, Philip Jacob Falck en Pieter Hoevenaar

Justus en Pieter de Bruijn kwamen uit Amsterdam. Pieter Hendrik Duffer(s) was afkomstig uit het Duitse plaatsje Barum bij Hannover. Zijn broer Christoffel Werner Duffer participeerde in 1758 in de op een steenworp afstand staande suikerraffinaderij De Spijkermand aan de Kuipershaven. Philip Jacob Falck en Pieter Hoevenaar waren Dordtse kooplieden.

1782-1816: Willem Jacob de Bruijn de Neve (firma De Neve), Johannes van der Elst, Willem Hordijk

Op 16 december 1782 werd de suikerraffinaderij voor fl. 16.000 verkocht aan Willem Jacob de Bruijn de Neve (voor de helft), Johannes van der Elst (een kwart) en diens

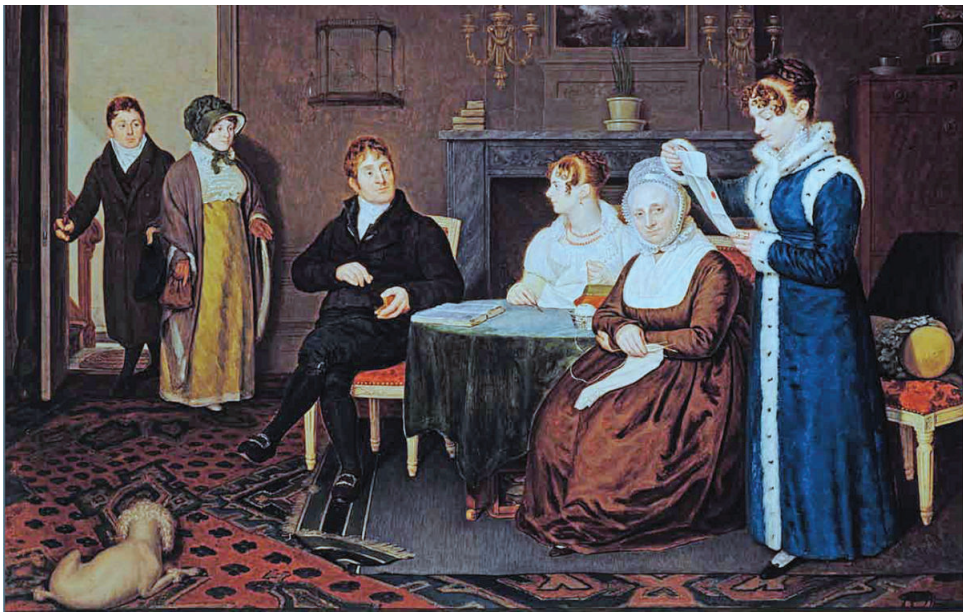

Willem Jacob de Bruijn de Neve en zijn vrouw Agatha Agnieta Ouboter met dochter Jacoba Margaretha aan tafel. Dochter Helena Susanna staat en leest een brief en dochter Johanna Petronella komt samen met haar man Johan Moll de kamer binnen. Geschilderd door Pieter Christoffel Wonder (Collectie museum Huis Van Gijn).

3 SAD 9, ORA 827, fol. 92v, d.d. 12-3-1761.

zwager Willem Hordijk, suikerraffinadeur in Het Suikerbrood op het Bagijnhof (eveneens een kwart).[4]
Willem Jacob de Bruijn de Neve werd op 14 maart 1759 te Amsterdam geboren als zoon van Willem de Neve en Johanna de Bruijn. Zijn moeder was een zus van de hierboven genoemde Justus en Pieter de Bruijn. Hij trouwde op 25 maart 1784 te Dordrecht met Agatha Agnieta Ouboter, in 1756 te Simonshaven geboren als dochter van predikant Barthelomeus Ouboter en Johanna Petronella de Bruijn. Hij liet zich in 1813 met zijn gezin in zijn huis aan de Groenmarkt schilderen door de Utrechtse schilder Pieter Christoffel Wonder.
Een mede-aandeelhouder in de raffinaderij was Everhardus Martinus Chevalier, een neef van Willem Jacob de Bruijn de Neve, die in 1781 te Amsterdam was geboren als zoon van de predikant Pieter Chevalier en Susanna de Neve.
In de jaren 1813-1816 verwierven Johan Christiaan de Klerk en Jacobus de Voogd, reders en kooplieden te Dordrecht, en Petrus Diederich Backer, suikerraffinadeur in de Hoge Nieuwstraat, de aandelen in De Suikermolen. Backer ging in 1816 failliet en De Bruijn de Neve en zijn neef Chevalier verkochten hun deelneming. Vanaf 30 maart 1816 was de firma De Klerk en De Voogd de enige nog resterende aandeelhouder van de raffinaderij.

1813/1816-1827: Firma De Klerk en De Voogd

De firmanten Johan Christiaan de Klerk en Jacobus de Voogd waren zwagers. Johan Christiaan de Klerk werd op 2 december 1768 in Dordrecht geboren als zoon van Johan Ernst de Klerk en Catharina van Klaveren. Hij trouwde op 8 mei 1791 in de Lutherse Kerk met Maria Palesteijn, geboren te Delfshaven. Maria overleed op 37-jarige leeftijd en werd op 1 december 1804 vanuit een huis aan de Varkenmarkt begraven. Al op 25 mei 1805 hertrouwde De Klerk met Josina Heijken, die slechts 38 jaar oud werd en op 11 augustus 1806 overleed op de Varkenmarkt A 346. Op 4 april 1807 trouwde hij voor de derde keer, nu in Amsterdam met Petronella van Baale, geboren te Delft.
De zuster van de eerste vrouw van Johan Christiaan de Klerk was Neeltje Palesteijn. Zij ging op 4 augustus 1798 te Dordrecht in ondertrouw met Jacobus de Voogd, aldaar gedoopt op 15 november 1775 als zoon van Nicolaas de Voogd en Catharina de Rooij.
Dat de suikerraffinage voor de Firma De Klerk en De Voogd slechts een deel van de activiteiten vormde, zien we aan de situatie rond een forse lading vis die op 25 februari 1801 voor de firma met een schip uit Denemarken aankwam in de Dordtse haven. Geconfronteerd met de lading tekenden zij op 9 maart protest aan tegenover notaris Petrus Joannes van Steenbergen. Het schip had ruim 30.000 kilo vis aan boord, waarvan een substantieel deel bedorven was en terstond overboord kon worden gegooid. Het zuiverend vermogen van de rivier moet in die tijd behoorlijk zijn geweest: er ging 8.500 kilo vis overboord.[5]
Om de bouw van schepen voor de vaart naar Oost-Indië te activeren, werden er in Amsterdam en Rotterdam maatschappijen opgericht die van het rijk subsidie ontvingen. In 1825 waren Johan Christiaan de Klerk en Jacobus de Voogd mede-oprichters

4 SAD 9, ORA 836, fol. 161, d.d. 16-12-1782.
5 SAD 20, ONA 1170, akte 24, d.d. 9-3-1802.

en directeuren van de Maatschappij der Dordrechtsche Scheepsrederij, samen met de Dordtse kooplieden Nicolaas Roodenburg en Jacob Staats Vriesendorp. Op 19 juli 1825 onderschreef koning Willem I het belang van deze maatschappij en kocht twintig aandelen. De maatschappij liet in de jaren die volgden vijf nieuwe schepen bouwen door de Dordtse scheepswerven Schouten en Gips.
Johan Christiaan de Klerk overleed op 28 maart 1827 te Dordrecht, waarna het onroerend goed van de raffinaderij overging naar Jacobus de Voogd.
Wanneer de suikerraffinaderij precies ophield te bestaan, is niet duidelijk, maar vermoedelijk was dat al voor het overlijden van De Klerk. In een notariële akte van scheiding en deling van zijn nalatenschap[6] werd het onroerend goed beschreven als pakhuizen en werd er niet meer gesproken over een raffinaderij. De panden van de voormalige suikerraffinaderij werden waarschijnlijk gebruikt voor de redersactiviteiten door firma De Klerk en De Voogd.

Een geval van suikerdiefstal voor de rechter

door: *Hans Blok*[7]

Bij onderstaande strafzaken zijn drie personen betrokken: Robbert Laurence, zijn echtgenote Adriana van de Kerkhoven en Jacob Schuls, panknecht bij een suikerraffinaderij in Dordrecht. Jacob stal de suiker bij zijn baas of in de raffinaderij van Hoevenaar Falck en Comp. en Robbert en Adriana leverden het gestolene af bij 'eindgebruikers'. Op het moment van de rechtzitting was Jacob voortvluchtig. Hij was het brein achter deze zaak: hij bracht de suiker bij Laurence aan huis, gaf op bij wie moest worden afgeleverd, gaf het gewicht door, noemde de te betalen prijs en dicteerde uitvluchten voor Robbert en Adriana als de ontvangers of anderen moeilijke vragen stelden. Zo mochten ze nooit zeggen dat de suiker afkomstig was uit een raffinaderij of van een raffinadeursknecht. Robbert en Adriana kregen elk een eigen proces.

Zaak tegen Robbert Laurence op 20 april 1779[8]
De Engelsman Robbert Laurence was 41 jaar oud, geboren in Somerset en woonde in Dordrecht. Hij was porseleinlijmer en krammer (iemand die aardewerk kramt) van beroep. Zijn huis bleek een distributieplaats voor gestolen suiker. Jacob leverde daar een- of tweemaal per week, soms ook niet, zowel losse suiker als kandij, in pakken tot 70 pond. De suiker werd in de vooravond geleverd als het donker begon te worden en door Robbert dezelfde avond nog, of anders de volgende, weggebracht. Robbert deed dat alleen of met zijn vrouw,

6 SAD 20,ONA 1399, akte 3825, d.d. 24-7-1827.
7 Historicus, afgestudeerd op criminaliteit in Dordrecht.
8 SAD 9, ORA 177, fol. 4, d.d. 20-4-1779.

maar zijn vrouw ging ook wel alleen. Robbert leverde suiker, geen kandij. Bij levering werd hem niet gevraagd en heeft hij ook niet gezegd, hoe hij aan de suiker kwam. Hij heeft de panknecht wel eens gevraagd "of er geen zwarigheid aan was die te verkopen", waarmee hij wilde vragen of Jacob wel eerlijk aan de suiker kwam. Maar Jacob zei dat hij dat gerust kon doen. Bij levering betaalde de klant aan Laurence of aan zijn vrouw. Zij droegen het geld over aan Jacob die hun aandeel uitkeerde. Het hoogste bedrag dat Robbert ineens afleverde was fl. 13 á 14. Hun beloning bedroeg maximaal fl. 3, al naar gelang het geleverde gewicht. Robbert leverde aan drie adressen: aan Theodorus Hillenaar op de Voorstraat bij de Visbrug, bij een dikke man, Bant genaamd en aan een dikke vrouw op de Nieuwbrug. Bij Hillenaar leverde hij zes of zeven keer. De zaak kwam aan het licht op 12 februari 1779. Terwijl Robbert niet thuis was, kwamen heren van de raffinaderij bij hem aan huis, waarna hij zelf naar de raffinaderij ging. Zowel hun vraag of hij in suiker handelde als hun vraag of hij nog suiker in huis had, beaamde hij. De suiker is toen opgehaald en naar de raffinaderij teruggebracht. Hij verklaarde nooit achterdocht te hebben gekoesterd of er sprake was van gestolen goed, maar zei op die avond na de ontdekking de diefstal te hebben ingezien en betuigde vervolgens spijt. Als hij het had geweten, had hij het niet gedaan.
Uit de nadien afgenomen verhoren blijkt dat hij losse suiker, kandij en broodsuiker (suiker in de vorm van broden) in huis heeft gehad. Hij leverde alleen bij Hillenaar af, omdat dit teveel was voor zijn vrouw, maar later bleek dat hij samen met zijn vrouw ook heeft geleverd bij de dikke vrouw aan het Weeshuisstraatje, bij Schaarmans aan de Kromme Elleboog, bij de dikke Bart bij de Beurs en bij iemand in de Grotekerksbuurt "omtrent aan 't stadhuis", bestaande "in grote witte stukken, zonder naar zijn beste weten met papier omwonden te zijn". Bij Hillenaar is nooit gevraagd naar de herkomst van de suiker, maar wel was tegen Robberts vrouw gezegd dat als ze suiker hadden, ze die maar moesten brengen. Toen Robbert bij Schaarmans kwam bezorgen, zei Schaarmans dat, als de winkelier waarvoor Robbert suiker verkocht meer wilde verkopen, hij dan maar zelf naar Schaarmans moest komen. Dat lag moeilijk, aldus Robbert. De suiker was afkomstig van een winkelier in nood met geldproblemen, maar die wilde daar niet voor uitkomen. Jacob rekende voor de leveringen aan Waalboer en Schaarmans niet af met Robbert, maar met zijn vrouw. Robbert zei nooit geweten te hebben dat de suiker gestolen was, maar dat ze wel achterdocht hebben gehad en er samen over gesproken hebben.
In de samenvatting van de rechter komt het volgende voor: *Heeft zich bij aanhoudendheid opgehouden met aanmerkelijke partijen suiker, door een knecht van tijd tot tijd bij en uit de fabriek van zijn baas gestolen, in zijn huis te ontvangen en te bergen, en zo daardoor als bijzonder door wegbrengen en onder leugenachtige voorgevens, om zijn eigens profijts wil, mede verkopen van de gestolen suiker, de dieverij aanmerkelijk gevoed en daaraan heeft meegedeeld* ook al wist hij of kon hij weten, op grond van zijn eigen bekentenis, dat de brenger van de suiker een dief was.

De rechter eiste als straf: geseling, brandmerking en verbanning uit Holland en West-Friesland of *in of tot alzulke andere straffen veroordeeld* (te worden) *als bij deze Kamer bevonden zal worden te behoren plus de kosten*.
De uitspraak luidde: twaalf eerstkomende en achtereenvolgende jaren verbanning uit Holland en West-Friesland, plus de kosten.

Zaak tegen Adriana van de Kerkhoven op 20 april 1779[9]
Adriana was 29 jaar, woonde in Dordrecht, was geboren in Sluis in Vlaanderen (tegenwoordig Zeeuws-Vlaanderen) en gehuwd met Robbert Laurence. Zij was *tot haar kostwinning uit werken gegaan* (dienstbode).
Tijdens de rechtzitting gaf ze aan dat Jacob Schuls raffinadeursknecht was in de eerste raffinaderij voor de Roobrug van Hoeveman (Hoevenaar) en Falck. Volgens haar leverde Jacob viermaal of tweemaal, soms ook eenmaal per week zowel losse suiker als kandij, verscheidene malen tot 70 pond en meer.
Ook al komt de delictbeschrijving vrijwel overeen met die van haar man, toch komt hier haar rol nauwkeuriger in beeld. Het opmerkelijkste verschil is dat zij een enkele maal zelf de suiker uitventte, als Jacob geen afnemer had opgegeven, ook al gaf hij wel tips. Uit de delictbeschrijving valt af te leiden dat zij, voorzien van een monster, potentiële klanten langsging en suiker aanbood. Zo nodig onderhandelde zij, met goedvinden van Jacob, over de prijs, gaf de bestelling door aan Jacob die de suiker bij haar thuis afleverde, waarna zij voor de levering bij de klant zorgde, alleen of samen met haar man als het voor haar alleen te zwaar was. De afnemers rekenden met haar af en zij gaf het geld aan Jacob die haar het haar toekomende deel gaf. Uitgedrukt in termen van nu lag haar functie, sterker dan bij Robbert, bij acquisitie en verkoop. Net als bij haar man leefde bij Adriana twijfel over de herkomst van de suiker, maar ook zij liet zich geruststellen door Jacob: ze kon de suiker gerust verkopen, er was geen *zwarigheid* bij. Adiana verkocht kandij op monster bij *een dikke vrouw in de Voorstraat over het Weeshuisstraatje*, maar omdat er teveel gruis bij de kandij zat, kreeg ze geen acht stuivers en vier duiten per pond, maar acht stuivers. Op de vraag of Adriana ook losse suiker kon aanbieden, was het antwoord: “Ja”. Zij leverde 84 pond. Dat bracht haar zelf fl. 2 á 3 op. Op de vraag waar de suiker vandaan kwam, volgde het antwoord van de winkelier-in-nood die daarvoor niet wilde uitkomen.
Ook Bart Bomius had ze klant gemaakt. Ze bood naast kandij ook losse suiker aan *’t ene wit en ’t ander wat bruiner*. De bruinere werd verkocht voor 4½ of 4¾ stuivers per pond. Ook hier het in-nood-verhaal van de winkelier *die zijn staat hoger hield*. De vrouw van een banketbakker in de Grotekerksbuurt vroeg haar of haar man in een suikerbakkerij werkte, toen ze negen suikerbroden *in papieren* afleverde á 6 stuivers. Ze kreeg daar de indruk dat haar prijs aan de lage kant was. Veertien dagen later is ze nog eens teruggegaan om te vragen of er nog nieuwe broodsuiker nodig was. Ze heeft toen nog elf of twaalf *naakte suikerbroden*, zonder papieren, geleverd. Haar man hielp met dragen tot de deur

9 SAD 9, ORA 177, fol. 10v, d.d. 20-4-1779.

van de klant. Op een tip van Jacob benaderde zij banketbakker Van der Sanden en verkocht hem 70 pond, na een iets lagere prijs te hebben geaccepteerd. Ook hier ging zij later nog eens vragen of er behoefte aan broodsuiker was. Dat leverde een bestelling op van 98 pond die zij in drie afleveringen bezorgde. Ze vroeg zich af, waarom Jacob de suiker niet zelf leverde, omdat zijn raffinaderij dichter bij bakker Van der Sanden lag dan haar huis. Ze merkte niet alleen bij Van der Sanden, maar ook bij de mensen in de Grotekerksbuurt zorg over de herkomst van de suiker. Bij koekenbakker Theodorus Hillenaar op de Voorstraat dichtbij de Visbrug heeft ze bij elkaar acht keer losse suiker geleverd in porties van 40, 50, 60 of 70 pond. Kandij leverde ze er niet. Ze werd gevraagd terug te komen. Als ze suiker had, kwam ze, maar *ze kwam nooit te onpas*. Er is haar nooit gevraagd wie ze was, waar ze vandaan kwam en hoe ze aan de suiker kwam. Op één adres, bij Bouter op de Tolbrug, kwam ze niet tot zaken. Bouter verbaasde zich over de lage prijs van de aangeboden kandij van 7 of 7½ stuiver en zei *dat zij daaraan niet deden*. Zij heeft ook na voorafgaand bezoek met monsters driemaal geleverd bij Schaarmans in de Kromme Elleboog, voorzover zij zich herinnerde binnen acht, tien of twaalf dagen. De eerste keer leverde zij 40 of 50 pond witte losse suiker, de tweede keer 30 pond klompjes of kandij en de derde keer 60 pond zwarte, losse of ongeraffineerde suiker. Haar man assisteerde bij het afleveren. Acht dagen na de laatste verkoop is haar man nog bij Schaarmans langs geweest, maar die wilde geen zaken meer doen.
De samenvatting van haar delicten is dezelfde als die van haar man, op één verschil na. Adriana werd, in tegenstelling tot Robbert, *venten* ten laste gelegd: de rechter heeft haar betekenis voor de verkoop herkend.
De strafeis was gelijk aan die van haar man, evenals de opgelegde straf: twaalf jaar verbanning uit Holland en West-Friesland, plus de kosten.

Slotopmerking
Wat opvalt is dat niets is gebleken van stappen tegen de personen die de suiker afnamen en dus als helers zijn opgetreden.

Het pand aan de Aardappelmarkt 15, de zij-ingang van de raffinaderij (foto: C. Sigmond).

e. De Raapkoek en De Wildeman in de Boomstraat/Voorstraat, suikerraffinaderij 1712-vóór 1839

Suikerraffinaderij De Raapkoek en De Wildeman was gevestigd in de Boomstraat op de hoek met de Voorstraat. De naam van de raffinaderij is ontleend aan het huis In den Raapkoek aan de Boomstraat en het daarnaast staande pakhuis De Wildeman.

1712-1728/1743: Vriesendorp & Onder de Linden

Hendrik Vriesendorp en Adriaan Onder de Linden, *raffinadeurs in rouwe suykeren*, gaven in januari 1712 aan het stadsbestuur te kennen dat zij het voornemen hadden om een suikerraffinaderij op te richten. Zij verzochten om vrijstelling van impost (belasting) en tevens om vrijstelling van *togten wagt voor hun bedienden*. Verder verzochten zij vrijstelling van wachtlopen en permissie om de materialen door het personeel of kaaiwerkers te mogen laden, lossen en bewerken zonder tussenkomst van de gilden. Zij gaven aan dat hun raffinaderij op een afgelegen plaats stond, zodat zij meer arbeidsloon moesten betalen dan andere raffinaderijen die direct aan het water lagen. Op 27 januari 1712 sloten zij een vennootschapscontract af.[1] Ieder bracht een kapitaal van fl. 4.000 in, waarvan het reeds van Anthonij Walbeeck gekochte, onroerend goed zou moeten worden betaald. De schepenakte hiervan passeerde op 15 maart 1712, waarbij kapitein Anthonij Walbeeck en zijn vrouw Maria van Lairen *een geheel huijs en erve genaemt den Raepkoeck met een packhuijs off wasserij daeragter* aan Vriesendorp en Onder de Linden overdroegen.[2] Het pakhuis stond op de Voorstraat *…omtrent de Nieuwpoort* en was *strekkende tot achter tegen de woning* (…) *staande in de Boomstraat.*

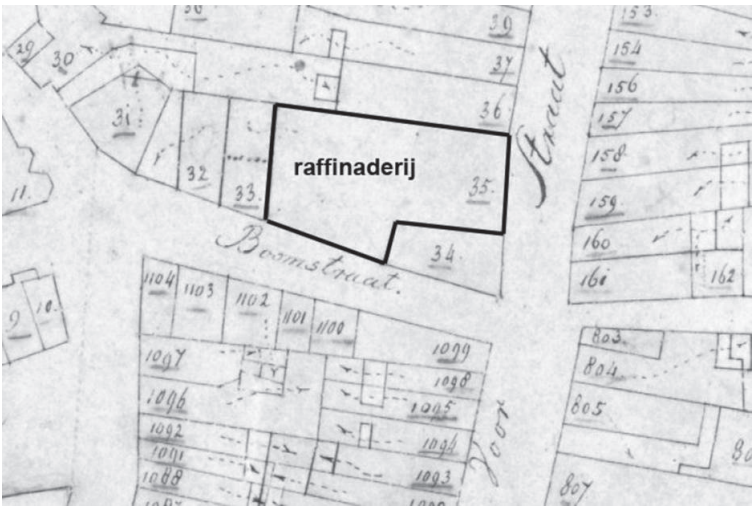

De raffinaderij ingetekend op de kadastrale kaart uit 1832.

1 Familiearchief Vriesendorp; SAD 294, inv.nr. 69.
2 SAD 9, ORA 808A, fol. 15, d.d. 15-3-1712.

Hendrik Vriesendorp kwam uit Unna in Westfalen en was de stamvader van het Dordtse patriciërsgeslacht Vriesendorp. Op 14 februari 1712 trouwde hij in Dordrecht met Aletta van Melanen. Zijn compagnon Adriaan Onder de Linden werd op 12 september 1684 in Dordrecht gedoopt als zoon van Simon Onder de Linden en Rachel van Eijsden. Adriaan trouwde op 26 maart 1713 te Dordrecht met Antonia Verhoef.
Al in het eerste jaar ontstond er behoefte aan participanten die kapitaal inbrachten. Op 20 augustus 1712 werd hiertoe een contract gesloten met Adriaen Heckenhoeck, Gijsbert van Aalst en Johannes van Braam, die ieder een zevende aandeel in de raffinaderij verwierven voor fl. 1.825 per persoon. De oprichters Vriesendorp en Onder de Linden behielden een meerderheidsbelag.

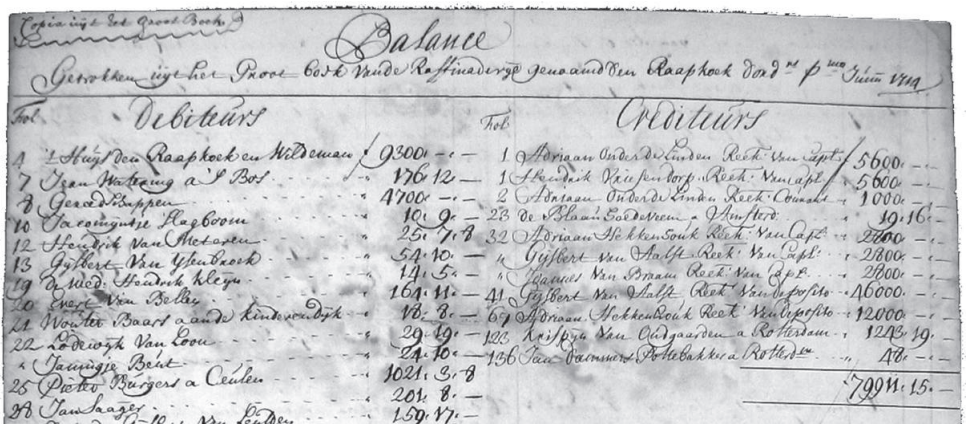
Balance

Debiteurs

Fol.		
1	1 Huijs den Raaphoek en Wildeman	9300 — —
7	Jan Hartsing a 's Bos	176 12 —
8	Gerard Buppen	4700 — —
10	Jacomijntje Slagboom	10 9 —
12	Hendrik van Metasen	25 7 8
13	Gijsbert van Ijsenbroek	54 10 —
19	Wed. Hendrik Kleijn	14 5 —
20	Evert van Beller	164 11 —
21	Wouter Baart a aan de Kinderendijk	18 8 —
22	Lodewijk van Loon	29 19 —
	Jannigje Bent	24 10 —
25	Pieter Burgers a Ceulen	1021 3 8
28	Jan Saagt	201 8 —
	[illegible]	150 17 —

Crediteurs

Fol.		
1	Adriaan Onder de Linden Recht van Capt.	5600 — —
1	Hendrik Vriesendorp Recht van Capt.	5600 — —
2	Adriaan Onder de Linden Recht Comdt.	1000 — —
23	de Braam Sodevrem a Amsterd.	19 16 —
32	Adriaan Heckenbouk Recht van Capt.	2800 — —
"	Gijsbert van Aalst Recht van Capt.	2800 — —
"	Jannes van Braam Recht van Capt.	2800 — —
41	Gijsbert van Aalst Recht van deposito	46000 — —
69	Adriaan Heckenbouk Recht van deposito	12000 — —
123	Krispijn van Oldgaarden a Rotterdam	1243 19 —
136	Jan Jacobsen Potebakker a Rotterdam	48 — —
		79911 15 —

De balans van de suikerraffinaderij in het jaar 1714.

Een groot deel van de financiële administratie uit de periode 1712 t/m 1728 is bewaard gebleven en bevindt zich in het familiearchief Vriesendorp.[3] De administratie geeft een beeld van de activa en passiva en de volledige staten van debiteuren en crediteuren. Als voorbeeld volgt de verkorte balans van het jaar 1719, waarmee een beeld kan worden gekregen over de bezittingen van de suikerraffinaderij en de financiering daarvan. Opmerkelijk is de hoogte van het deposito van Gijsbert van Aalst, die hiermee een aanzienlijk deel van de activa had gefinancierd en optrad als hoofdfinancier.

Balans van raffinaderij De Raaphoek en De Wildeman uit 1719

Activa (in guldens)		Passiva (in guldens)	
Onroerend goed	9.300	Aandelenkapitaal	19.600
Voorraden	37.000	Vordering aandeelhouders	13.000
Gereedschappen	4.700	Deposito Gijsbert van Aalst	46.000
Debiteuren	23.400	Overige crediteuren	1.300
Kasgeld	5.500		
Totaal	79.900	**Totaal**	79.900

3 Familiearchief Vriesendorp; SAD 294, inv.nr. 69.

In 1728 overleed Hendrik Vriesendorp. Adriaan Onder de Linden zette de suikerraffinaderij voort en kennelijk met succes, want in 1737 voegde hij uit de failliete boedel van Jan Anthonij Bruijn de suikerraffinaderij Stokholm aan de Wolwevershaven aan zijn bezit toe.[4]

Suikerraffinaderij De Raapkoek en De Wildeman stond in een L-vorm om dit pand op de hoek van de Voorstraat met de Boomstraat heen (foto: J.W. Boezeman).

1743-1754: Onder de Linden & Van der Sweth

Op 14 februari 1743 verkocht Adriaan Onder de Linden de helft van de twee raffinaderijen en zijn ander zakelijk onroerend goed voor fl. 10.000 aan zijn nieuwe compagnon Egbertus van der Sweth.[5] Het ging om de volgende bezittingen: de helft in de raffinaderij, genaamd Stokholm op de Wolwevershaven; de helft in de raffinaderij, bestaande uit twee huizen naast elkaar, genaamd De Raapkoek en De Wildeman op de Voorstraat bij de Boomstraat; de helft in een huis, waarvan gemaakt is een pakhuis genaamd De Roos, staande tegenover de raffinaderij De Raapkoek; de helft in een huis, genaamd De Melkmijt in het Torenstraatje; de helft in een huis, gemaakt tot een pakhuis in de Nieuwkerkstraat; en de helft in een huis, gemaakt tot een pakhuis eveneens in de Nieuwkerkstraat.

Egbertus van der Sweth was afkomstig uit Rotterdam waar hij op 15 oktober 1705

4 SAD 9, ORA 1079, d.d. 5-3-1737.

5 SAD 9, ORA 820, fol. 149, d.d. 14-2-1743.

werd gedoopt als zoon van Jacob van der Sweth en Metje van der Penningh. Hij was gehuwd met Maria Lucia Bolk. Onder de Linden en Van der Sweth besloten de suikerraffinaderij zeven jaar later te verkopen en plaatsten een advertentie in de Leydse Courant[6] van 25 oktober 1754:

Op den 30 October 1754, 's namiddags ten twee uuren, zal tot Dordregt publik werden opgeveild, en den 6 November finaal v
een extraordinaire groote en wel geconditioneerde SUYKER-RAFFINARYE, genaamd STOKHOLM, in den Jaare 1730 uit de
nieuw opgetimmerd, voorzien met zes Zied-Pannen, twee Klaar-Ketels, een Kandy-Stoof, en twee Brood-Stooven, en verdere noodig
Gereedschappen, staande ende geleegen binnen de Stad Dordregt, op de Wollewevers Haven, en uitkomende aan de Rivier; Nog
geconditioneerde SUYKER-RAFFINARYE, genaamd de RAAP-KOEK en WILDEMAN, voorzien met drie Zied-Pannen, en ee
Ketel, en verdere noodige vaste Gereedschappen, staande ende geleegen binnen dezelve Stad; Nog zullen op den 31 October 17
den opgeveild, en den 6 November finaal verkogt, vier HUIZEN en PAKHUIZEN binnen de gemelde Stad staande, alle door den
en Procureur *Pieter van Wall*, by wien nader onderrigt te bekomen is.

Op den 30 October 1754, 's namidags ten twee uuren, zal tot Dordregt publik werden opgeveild, en den 6 November finaal verkogt (...). Nog een wel geconditioneerde SUYKER-RAFFINARYE, genaamd de RAAP-KOEK en WILDEMAN, voorzien met drie Zied-Pannen, en een Ketel, en verdere noodige vaste Gereedschappen, staande ende geleegen binnen dezelve Stad.
Er volgde nog een nadere beschrijving: *Een seer schoone wel geconditoneerde suijkerraffinarije genaamt de Raapkoek en Wildeman voorsien met drie koopere ziedpannen met hunne voorsetsels, een koopere klaarketel, een kalkbak, een vormbak, een fijne sijroopbak, met loot belegt en groote koopere kraan, een extra groote grove sijrooppijp met een koopere kraan, diversche gooten en buijsen op solder, met lood belegt, kachels etc. de stellingen en planken in de stoven, de planken voor de suijkerbacken en in en op de broodkamer schoon los, voor soo ver in wesen sijn staande ende gelegen binnen de stad Dordrecht in de Voorstraat ontrent het Melkpoortie bij de Boomstraat en ter sijde en van agteren uijtkomende in de Boomstraat.*

1754-1803: erven Frederick Wilkens, Johannes Balthus & Compagnie, weduwe van Willem Bruijn & Zonen, weduwe van Jan Rens, Backer en Van der Elst, Rens en Van der Wall, Meijer en Van Volkom en Den Ouden, Van den Broek, Gerard Loekemeijer, Jacob Ruts, Jacob Meijer, Isaac de Kuijser, weduwe van Hilmar Backer
De suikerraffinaderij werd gekocht door een groot aantal Dordtse collega-raffinadeurs.[7] Uit de transactie blijkt dat de suikerraffinadeurs als aandeelhouders participeerden in elkaars raffinaderijen. Bovendien werd hiermee een plaatselijke concurrent uitgeschakeld. In de jaren die volgden, ontstond er een levendige handel in de aandelen van de raffinaderij tussen de diverse suikerraffinadeurs. Het gaat hier te ver om iedere transactie te vermelden.

1803-1807: Stoop & Van Rijndorp
In 1803 was de suikerraffinaderij in eigendom van de uit Keulen afkomstige raffinadeur Wouter van Rijndorp en de Dordtse patriciërsfamilie Stoop, verenigd in de firma Stoop & Van Rijndorp.[8] Voor de feitelijke gang van zaken was Wouter van Rijndorp verantwoordelijk.

1807-1810: Stoop & Van Rijndorp, Jacobus van Kamen en Sebastiaan Giesse
Op 30 juni 1807 traden Jacobus van Kamen en Sebastiaan Giesse toe als participanten, ieder voor een kwart aandeel, waar zij totaal fl. 3.000 voor betaalden.[9]

---

6 Regionaal Archief Leiden, inv.nr. 90.224
7 SAD 9, ORA 825, fol. 67v, d.d. 3-12-1754.
8 SAD 9, ORA 843, fol. 323, d.d. 1-2-1803.
9 SAD 9, ORA 844, fol. 435, d.d. 30-6-1807.

Jacobus van Kamen werd op 31 augustus 1768 te Dordrecht gedoopt als zoon van Gerrit van Kamen en Elizabeth Logger en zijn compagnon Sebastiaan Giesse op 18 september 1779 in de Lutherse Kerk als zoon van Johan Jacob Giesse en Maria Dam. Binnen de familie Stoop verwisselde op 17 november 1808 een kwart deel van de participatie in De Raaphoek van eigenaar door het faillissement van Anthonij Balthazar Stoop. Zijn zoon Govert Cornelis nam het aandeel over voor fl. 1.500.[10]

1810-1815: Govert Cornelis Stoop, Jacobus van Kamen en Sebastiaan Giesse

Wouter van Rijndorp trok zich op 24 november 1810 terug uit de suikerraffinaderij. Hij verkocht zijn kwart aandeel voor fl. 1.500 aan Stoop, Van Kamen en Giesse.[11]

1815-vóór 1839: Gebroeders Van der Elst

Op 21 oktober 1815 verwierven de Dordtse gebroeders Van der Elst de suikerraffinaderij.[12] Zij maakten de aankoop bekend in de Dordrechtsche Courant: *De Ondergeteekenden door aankoop Eigenaars geworden zijnde van de SUIKER-RAFFINADERIJ laatstelijk toebehoord hebbende aan de heeren STOOP en GIESSE, en gelegen nabij de Boomstraat binnen Dordrecht, adverteeren, dat, te beginnen met den 19 October 1815, zij zich in staat bevinden, in dezelve Raffinaderij, alle die genen, welke hun met hunnen Commissien gelieven te begunstigen, met alle soorten van Suikeren en Siroop ten civielstend te bedienen. GEBROEDERS VAN DER ELST.*

Portretten van Jacob van der Elst (1783-1838) en diens vrouw Ida Wilhelmina Hordijk (1783-1838) (afb.: Beeldbank DiEP 552-300108 en 300109).

10 SAD 9, ORA 945, fol. 274, d.d. 17-11-1808.
11 SAD 9, ORA 847, fol. 670, d.d. 24-11-1810.
12 SAD 34, inv.nr. 2, fol. 72.

Portretten van Francois van der Elst (1796-1864) en diens vrouw Catharina Wilhelmina van Wageningen (1796-1861) (afb.: Beeldbank DiEP 552-300110 en 300111).

De broers waren afkomstig uit een milieu van suikerraffinadeurs. Jacob van der Elst (1783-1838), burgemeester 1825-1838, was getrouwd met zijn nicht Ida Wilhelmina Hordijk (1783-1838), een dochter van suikerraffinadeur Willem Hordijk en Ida van der Elst. De familie Van der Elst had belangen in diverse Dordtse suikerraffinaderijen, zoals Amsterdam aan de Kalkhaven (1745-1805), Stokholm (1754-1766), Het Suikervat aan de Korte Kalkhaven (1775-1829), Vreuchdenburch in de Wijnstraat (1774-1782) en Zeelust in de Hoge Nieuwstraat (1816-1832).

*** Op den 15 Mei 1839, des voormiddags ten elf ure precies, zal door den Ontvanger der In- en Uitgaande Regten en Accijnsen, te Dordrecht, aan 's Rijks Entrépot *de Raapkoek*, in de Boomstraat, ingevolge op hem verleende autorisatien, ten overstaan van den Heer Arrondissements-Inspecteur, publiek aldaar, OM CONTANT GELD, zonder eenige Onkosten hoe ook genaamd, worden verkocht: Een SCHIETSCHOUW, met twee ZWAARDEN, een ROER, vier RIEMEN, een MAST, SPRIET, ZEILEN, enz., te bezigtigen een uur voor de verkooping.

Krantenbericht van 14 mei 1839.

Zoals uit deze advertentie uit de Dordrechtsche Courant blijkt, was in of vóór 1839 het Rijksentrepot in De Raapkoek gevestigd. De suikerraffinaderij moet vóór dat jaar haar activiteiten hebben gestaakt.[13]

13 *Dordrechtsche Courant*, d.d. 14-5-1839.

f. Stokholm aan de Wolwevershaven, suikerraffinaderij 1730-1766

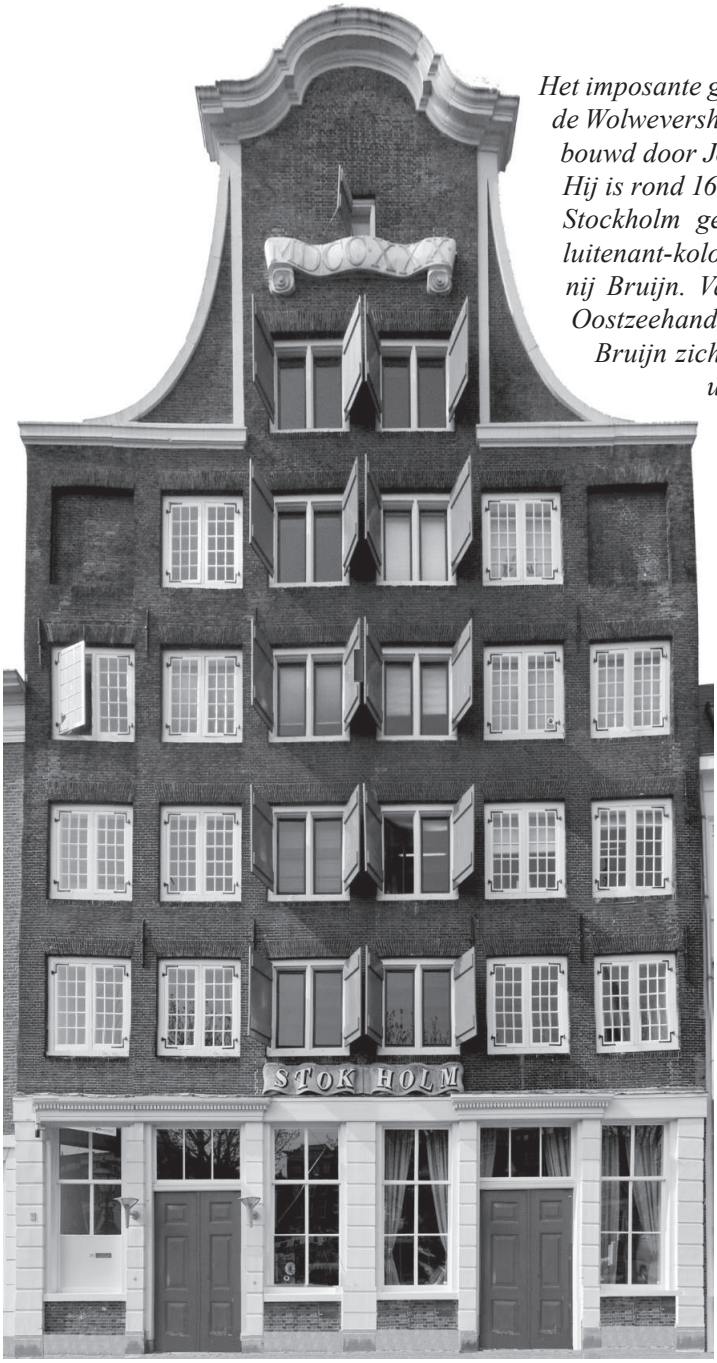

Het imposante gebouw Stokholm[1] aan de Wolwevershaven werd in 1730 gebouwd door Johan Anthonij Bruijn. Hij is rond 1695 in de Zweedse stad Stockholm geboren als zoon van luitenant-kolonel Johan Anthonij Bruijn. Vanwege de lucratieve Oostzeehandel heeft de familie Bruijn zich in de 17de eeuw vanuit de Republiek in Zweden gevestigd. Een gedeelte van de familie woonde in Dordrecht.

Voorgevel Stokholm (foto: Fokko van der Straaten).

1 Zoals op de gevel is te zien, wordt de naam zonder de letter 'c' geschreven.

In het begin van de 18de eeuw (1709-1713) werd Stockholm getroffen door de pest. Op een populatie van 55.000 overleden meer dan 22.000 inwoners.[2] De bevolking leed onder een zware hongersnood en de tot dan toe voorspoedige economische groei stagneerde. Dit zal ertoe hebben bijgedragen dat Johan Anthonij Bruijn junior zich bij zijn familie in Dordrecht voegde en in april 1711 werd ingeschreven in de registers van de Lutherse Kerk. Vermoedelijk ging hij bij zijn oom Willem Bruijn wonen die aan de Kuipershaven suikerraffinaderij De Suikermolen dreef en leerde hij van hem het vak.

1730-1737: Johan Anthonij Bruijn

Johan Anthonij Bruijn trad op 2 mei 1723 in de Dordtse Lutherse Kerk in het huwelijk met Maria van Asperen, dochter van Anthonij van Asperen en Maria Meijnart. Uit het huwelijk is in 1724 zoon Jan Willem geboren, die op 9 juli 1724 in de Lutherse Kerk werd gedoopt. Doopgetuigen waren Rebecca van der Marre en (oom) Willem Bruijn. Rebecca van der Marre was gehuwd met Pieter Bruijn en woonde op een steenworp afstand in Bruijnswijck aan de Nieuwe Haven, een nog bestaand pand dat in 1690 werd gebouwd door de broers Pieter en Antonij Bruijn. De naam is in de loop der tijd verbasterd tot Bronswijk en dat is de naam van het tegenwoordige appartementencomplex.[3]

In de tweede kwart van de 17de eeuw was de oostelijke punt van de Wolwevershaven in gebruik bij de West-Indische Compagnie. Op de locatie van gebouw Stokholm had de WIC een pakhuis met kuiperij. In 1649 werd dit onroerend goed door de WIC aan particulieren verkocht: *de heeren Aelewijn Haelewijn, Mr. Diederick Hoeufft en Gerrit Noeij, bewindhebbers van de West Indische compagnie ter Camere dezer stede, zo voor haar zelve als in deze vervangende en haar sterk makend voor de Heer Anthonij Repelaer,* verkopen aan *koopman Dirck Schijvelberch, burger dezer stede: een packhuijs met een cuijphuijs en erven daeraen annex, soo groot ende breet als 't selve achter en voor affgepaelt staet; staende ende gelegen op de Nieuhaven.*[4]

Toen Johan Anthonij Bruijn het onroerend goed op 2 maart 1730 kocht, was er sprake van twee pakhuizen, twee woonhuisjes en een open erf dat de naam Vosmaer droeg. In oudere akten is afwisselend sprake van de namen Vosmaer en Vosmeer. De koopsom voor het geheel was fl. 4.500 en werd contant door Bruijn voldaan.[5] Hij zou de volledige bebouwing slopen en op het perceel een enorm pand laten bouwen, dat we nu nog kennen als pakhuis Stokholm.

Nagenoeg tegelijk met de aankoop richtte Bruijn zich tot het stadsbestuur. Deze verleende hem *tot aanmoediging en aanwakkering van de handel aan alle raffinaderijen binnen Dordrecht* een vrijstelling van belasting gedurende een periode van twaalf jaar en vrijstelling aan het personeel voor het lopen van wacht bij de Schutterij.

Ten overstaan van notaris Roeland Nolthenius verleenden Bruijn en zijn vrouw op 15 juli 1730 een machtiging aan de *secretaris van de slagroede,* Adriaan van Dam, om

---

2 Frandsen, *Last Plague in the Baltic Region*, p. 67.

3 Balm-Kok & Boezeman, *Pakhuizen Oud Grond en Bronswijck*.

4 SAD 9, ORA 777, fol. 56, d.d. 30-9-1649.

5 SAD 9, ORA 816, fol. 22v, d.d. 2-3-1730.

uit hun naam een hypotheek te vestigen ten behoeve van mr. Pieter Brandwijk van Blokland, vrijheer van Blokland en oud-burgemeester van Dordrecht. De hoogte van de onderliggende lening bedroeg fl. 12.000 tegen 3½% rente per jaar. Het verbonden onroerend goed werd beschreven als *de nieuwe timmeragie en erve en gehele raffinaderij, wanneer die zal wezen voltooijt, staande en gelegen op de Wollewevershaven naast het huis van mevrouw de Witt zaliger, aan de ene, en de weduwe Santheuvel, aan de andere zijde*.[6] Deze financiering was onvoldoende. Nauwelijks acht weken later machtigde Johan Anthonij Bruijn dezelfde secretaris om nogmaals een schuldbrief voor de schepenen van Dordrecht af te sluiten, ditmaal ten behoeve van de Rotterdamse koopman Abraham Zeeman. De hoogte van het geleende kapitaal bedroeg fl. 8.000 en diende binnen zes jaar te worden terugbetaald tegen een rente van 3½ % per jaar. Er werd tweede hypotheek gegeven op de nieuw te bouwen raffinaderij.[7]
Bij elkaar was er in 1730 tenminste fl. 24.500 geïnvesteerd in suikerraffinaderij Stokholm en dat deed Johan Anthonij Bruijn zonder participanten.
Bruijn had zes knechts in dienst, waaronder een meesterknecht genaamd Dirk Schrekelmans, die een salaris verdiende van fl. 86 per jaar en voorts de knechts Hans Jur-

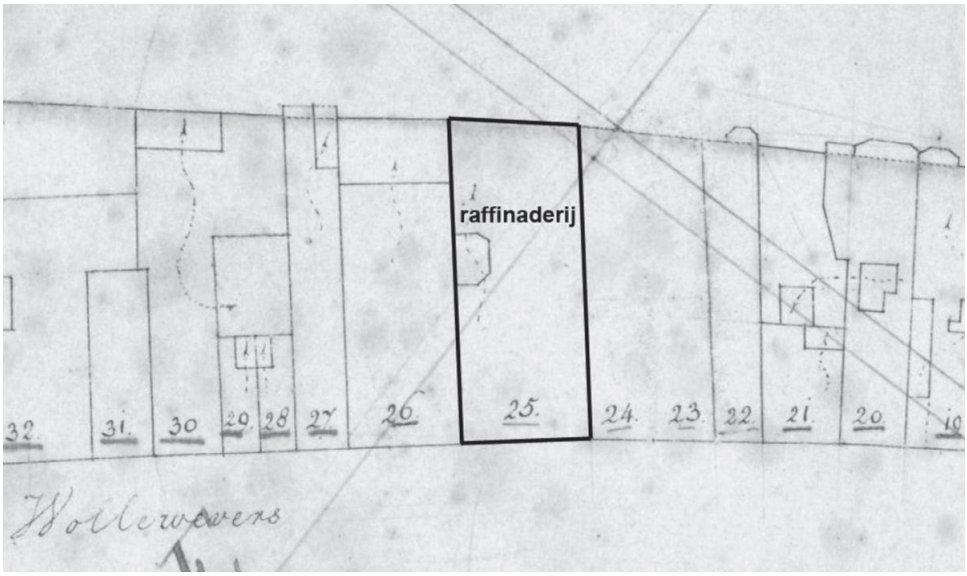

Locatie op de kadastrale kaart van 1832: Stokholm is nr. 25.

rien Kroes, Jan Eengens, Jan Otte Fijpen, Johan Bartel Jong Johansz. en Martinus van der Kaa. Verder bestond zijn personeel uit de dienstbode Jacoba Clitser. Zij verdiende fl. 54 gulden per jaar.
De zaken gingen verkeerd: Bruijn kon zijn schulden en belasting niet betalen en zijn hypotheek niet aflossen. Bij de Amsterdamse kooplieden Thomas en Adriaan Hope

6 SAD 9, ORA 816, fol. 69, d.d. 15-7-1730.
7 SAD 20, ONA 904, akten 39 en 65.

had hij een openstaande rekening van fl. 3.211. Ter voldoening hiervan verstrekte hij hun een schuldbrief, verbonden op zijn familiejuwelen, die hij hun ter hand heeft gesteld. De Amsterdamse notaris Samuel Wiselius heeft het onderpand met zijn cachet verzegeld, waarop de volgende juwelen vermeld stonden: *Een dubbelde snoer paarlen 125 stuks daarvan een diamante bood in silver geset met seven steenties, een kruijs met diamanten in silver geset, daaraan een kropsteen met vijff groote steenen en tien klijner, een goude ring met een groote diamante steen en ses iets kleijnder in silver gezet, een goude roosring met agt diamanten steenen in silver, een hoepring met 12 diamant steenen in silver, twee oirlietten, bestaande ider in twee diamanten steenen int silver, twee swarte braseletten met gespen ijder gesp met agt diamanties, vier silvere kandelaars, een goude horologie met ketting en haak en twee chogrijne kassen, twee schenkborden, een tabakscomfoort, een olij en asijnbak en peperdoos, twaalff leepels, twaalff vorken, een kommetie en leepel, een tabaksdoos*. Bruijn machtigde Thomas en Adriaan Hope om, ingeval hij in gebreke zou blijven, de juwelen, het goud en zilver door een makelaar te laten verkopen en zodoende de schuld te vereffenen.[8]
Zijn vrouw had zich in het verleden als borg opgesteld en zij vreesden het ergste. Beiden richtten zich 20 december 1736 tot de Camer Juditieel: *dat den eersten suppliant tot sijn overgroote droefheijt van een gedeelte van sijne crediteuren overvallen wert. Sij vreesen buijten staat te sullen geraken, sig te kunnen redden en mitsdien dat haere boedels sullen vallen insolvent ende geconsidereert*. Het echtpaar verzocht een curator aan te stellen, hetgeen na onderzoek door de commissarissen werd toegestaan. Notaris Pieter Venlo en eerste klerk ter secretarie Ewout Bosveld werden gelast als curatoren de goederen en effecten in de boedel van supplianten *ad opus jus habentium*[9] te beneficiëren en verkopen. De schulden bedroegen totaal bijna fl. 35.000.[10] De Leydse Courant van 18 januari 1737 meldde de openbare verkoop van de raffinaderij: *Op Vrijdag den 25 January 1737, zal te Dordrecht publyklyk opgeveild, en op Woensdag den 30 dito in't Koffyhuys, daar uythangt de Goude Moole op de Hooge Nieuwstraat, finalyk verkogt worden een considerabele SUYKER-RAFFINADERY, in den Jaare 1730 eerst uyt den grond nieuw opgetimmert, genaamt Stokholm, vyf Verdiepingen hoog, zynde onder andere voorsien met twee Brood- en een Candy-Stoven, zes kopere Ziedpannen, en verdere Commoditeyten en Gereedschappen, in de Conditie van Verkopinge nader te melden, staande ende geleegen op de nieuwe Haven binnen de gemelde Stad. Nader onderrigtinge is te bekomen by Pieter Venlo, Notaris en Procureur en Ewout Bosveld, eerste Clercq ter Secretary binnen gemelde Stad, als aangestelde Curateurs over den insolventen Boedel van Jan Anthony Bruyn, geweezene Suyker-Raffinadeur binnen de voornoemde Stad.*
De rekening en staat van de gefailleerde boedel van Maria van Asperen en Jan Anthonij Bruijn passeerde 27 september 1737 voor de curatoren Pieter Venlo en Ewout Bosveld. Zij vervaardigden bij hun huwelijk een onderhandse staat van hun tegoed *ter somme van fl. 11.166:14:0,* welke som volgens contract onder de hand en daarin de *geinsereerde akte van borgtocht* van Maria van Asperen onder haar crediteuren moet

8 SAD 20, ONA 906, akte 68.
9 Ten behoeve van de rechthebbende(n) op het vermogen.
10 SAD 9, ORA 112, fol. 57, d.d. 20-12-1736.

worden verdeeld, *bij staat van concurrentie*. Er resteerden nog enige goederen die volgens Bruijn behoorden tot de raffinaderij, waaronder de bok op de kade met de asbak, naast enige losse planken. Zij vertegenwoordigden een waarde van fl. 54.
Volgens erfhuiscedulle: De rendanten hebben in de raffinaderij alle potten, vormen, ketels en al het verdere gereedschap enigszins tot de raffinaderij behorende publiek bij erfhuis doen verkopen. geprovenieerd op een somma van fl. 5190:17:4. Bij de publieke verkoop der gereedschappen hebben de twee pondspotten niets opgebracht en hebben de heren Commissarissen deze met hun goedvinden uit de hand verkocht aan Fredrik Wilkens voor fl. 15:15. De verkoop van een stenen huis staande en gelegen op Zwijndrecht, alsmede nog een apart woonhuis staande op de dijk aldaar, waarvan de koopsom bedraagt fl. 1750:00. Ontvangen uit de verkoop van meubelen, suiker en siroop, alsmede boeken zich bevindende in het pakhuis Stokholm ten bedrage van fl. 4005:8. Al het huisraad publiekelijk verkocht, waarvan de opbrengst bedraagt fl. 4676:17. Van de aanwezige boeken is een catalogus opgemaakt en gedrukt en waarvan de opbrengst bedraagt fl. 830:15. In de tuin bevinden zich 160 pannen, die aan de kopers van de tuin zijn verkocht. Twee signetten van zilver, waarop het familiewapen van de insolvente was gesneden, welke aan zijn oom de heer Willem Bruijn zijn verkocht.
In het kantoor werd in een lade nog een bedrag van fl. 11 aangetroffen, hetgeen aan de huisvrouw van Bruijn is overhandigd om enige noodzakelijkheden te betalen.[11]
Zeven jaar na zijn ambitieuze start zat Johan Anthonij Bruijn volkomen aan de grond. De suikerraffinaderij werd voortgezet door de nieuwe eigenaar Adriaan Onder de Linden.

Achtergevels en details van de voorgevel met het jaartal en de naam Stokholm (foto's: Fokko van der Straaten).

11 SAD 9, ORA 1079.

1737-1743: Adriaan Onder de Linden

De overdracht voor schout en schepenen van Dordrecht vond op 5 maart 1737 plaats. De curatoren Ewout Bosveld en Pieter Venlo verkochten namens de gefailleerde Maria van Asperen en Jan Anthonij Bruijn het gebouw aan de Wolwevershaven, vanouds genaamd Stokholm. Koper was de koopman Adriaan Onder de Linden tegen de prijs van fl. 17.220.[12]

Adriaan Onder de Linden is in Dordrecht gedoopt op 12 september 1684 als zoon van Simon Onder de Linden en Rachel van Eijsden. Hij trouwde op 26 maart 1713 te Dordrecht met Antonia Verhoef, dochter van Cornelis Verhoef en Huijberta Verdonck. De bruidegom was 'jongeman' van Dordrecht en woonde bij de Boom. Dit laatste is verklaarbaar: Adriaan Onder de Linden was tevens eigenaar van suikerraffinaderij De Raapkoek en De Wildeman op de Voorstraat bij de Boomstraat. Tussen 1712 en 1728 was hij daar geassocieerd met Hendrik Vriesendorp. Na het overlijden van laatstgenoemde werd dit compagnonschap ontbonden.

De nieuwe eigenaar van de raffinaderij Stokholm miste aan de rivierzijde een aanlegsteiger met trap naar de rivier van waaraf hij zijn kandijpotten wilde schoonspoelen. Om dit ongemak te verhelpen richtte hij 22 augustus 1737 een verzoek tot de gemeentelijke instanties. *Geeft reverentelijk te kennen Adriaan Onder de Linden, coopman en raffinadeur binnen dese stad. Dat deselve in de aangekoffte raffinaderije genaamt Stokholm op de Wollewevershaven tot sijn groot ongemak is missende een hoofftje off uijtstekje met een trap van agteren aan de rivier om sijne kopere kandijpotten en verdre nodige matrialen te konnen spoelen en wasschen. Soo wend hij zig tot Uedle groot Agtbaren seer ootmoedicglijk versoekende, dat het van Uedle groot agtbaren goede gelieffte mogte zijn aan den suppliant toe te staan soodanig hoofftje en uijtstekje te mogen maken als nevens gaande affteekening komt te verthoonen*. Het verzoek zou worden gehonoreerd, mits een houten plankier en een trap naar beneden in de rivier niet verder uit zou springen dan 5 á 5½ voet volgens de rooiing van de plankiers van de twee naastgelegen panden.[13]

Opsporingsberichten zijn van alle tijden. Onderstaand bericht stond vermeld in de Leydse Courant, van 1 februari 1740: *Op Zondag den 17 Januarij 1740, is in stilte van Dordrecht op Rotterdam vertrokken een Jongman van circa 40 jaaren, kort en dik van Persoon, met zyn eigen Hair, zynde een Raffinadeurs Knegt, aan hebbende een redelyk mooy Oranje couleurs Lakens Kleed, Broek en Koussen van eenerley Couleur; welken Persoon, zoo het scheen, aan zyn Verstand ietwes begon te manqueren. Zoo Hem iemant weet aan te wyzen, 't zy levendig of dood, zal agt Ducatons tot een Vereering hebben, en gelieven zig te adresseeren te Amsterdam bij Joost Knipping, Verhuurder van Raffinadeurs Knegts, te Rotterdam by den Makelaar Michiel Baald, en te Dordrecht in de Raffinadery Stokholm*. Naar de reden van dit bericht kan men alleen maar raden, maar een uitgeloofde premie van acht dukaton beloofde niet veel goeds. Een dukaton was een zilveren munt ter waarde van drie gulden en drie stuivers. Wel blijkt uit dit bericht dat er voor de werving van knechten voor de suikerraffinaderijen bemiddelaars bestonden.

---

12 SAD 9, ORA 818, fol. 165v, d.d. 5-3-1737.
13 SAD 3, inv. 849, fol. 168.

1743-1754: Adriaan Onder de Linden en Egbertus van der Sweth
De koopman Adriaan Onder de Linden verkocht op 14 februari 1743 de helft van raffinaderij Stokholm en de helft van raffinaderij De Raapkoek en De Wildeman aan Egbertus van der Sweth, mede-koopman binnen Dordrecht.[14] Van der Sweth was afkomstig uit Rotterdam alwaar hij 15 oktober 1705 was gedoopt als zoon van Jacob van der Sweth en Metje van der Penningh. Hij was gehuwd met Maria Lucia Bolk.
Negen jaar later besloten Onder de Linden en Van der Sweth zowel suikerraffinaderij Stokholm als De Raapkoek te verkopen en plaatsten zij een advertentie in de Leydse Courant van 25 oktober 1754: *Op den 30 October 1754, 's namidags ten twee uuren, zal tot Dordregt publik werden opgeveild, en den 6 November finaal verkogt: een extraordinaire groote en wel geconditioneerde SUYKER-RAFFINARYE, genaamd STOKHOLM, in den Jaare 1730 uit de grond nieuw opgetimmerd, voorzien met zes Zied-Pannen, twee Klaar-Ketels, een Kandy-Stoof, en twee Brood-Stooven, en verdere noodige vaste Gereedschappen, staande ende geleegen binnen de Stad Dordrecht, op de Wollewevers Haven, en uitkomende aan de Rivier; Nog een wel geconditioneerde SUYKER-RAFFINARYE, genaamd de RAAP-KOEK en WILDEMAN voorzien met drie Zied-Pannen, en een Ketel, en verdere noodige vaste Gereedschappen, staande ende geleegen binnen dezelve Stad; Nog zullen op den 31 October 1754 worden opgeveild, en den 6 November finaal verkogt, vier HUIZEN en PAKHUIZEN binnen de gemelde Stad staande, alle door den Notaris en Procureur Pieter van Well, bywien nader onderrigt te bekomen is*. Er trad een bekende op in naam van de kopers: Willem Bruijn, de neef van bouwheer Johan Anthonij Bruijn mijnde bij de afslag suikerraffinaderij Stokholm voor fl. 9.150 en De Raapkoek en De Wildeman voor fl. 820 en nomineerde als kopers: de weduwe van Willem Bruijn, de erven van Frederick Wilkens, Johannes Balthus en Compagnie, de weduwe van Jan Rens, Backer en Van der Elst, Rens en Van der Wall, Meijer en Van Volkom senior en Van den Broek, ieder voor een achtste portie.[15]

1754-1759: erven van Frederick Wilkens, Johannes Balthus & Comp., weduwe van Willem Bruijn & Zn., weduwe Jan Rens, Backer en Van der Elst, Rens en Van der Wall, Meijer en Van Volkom en Den Ouden en Van den Broek, ieder voor 1/8 deel
Alle bovengenoemde participanten waren (mede-)eigenaar van een of meer Dordtse suikerraffinaderijen. Zij participeerden in dit geval blijkbaar als aandeelhouders in elkaars raffinaderijen. Het is niet duidelijk of deze participatie bedoeld was om een (grote) raffinaderij als concurrent uit te schakelen, of dat de participanten met deze deelneming zochten naar uitbreiding van hun zaken. Het feit dat suikerraffinaderij Stokholm in 1766 (mogelijk eerder) al niet meer functioneerde, maakte het eerste motief het meest waarschijnlijk. Een parallel van deze handelswijze was te vinden bij de bierbrouwerijen: ook hier werden concurrenten opgekocht, ontmanteld en verkocht onder voorwaarde dat er niet opnieuw een brouwerij in het pand mocht worden gevestigd.

---

14 SAD 9, ORA 820, fol. 149, d.d. 14-2-1743.
15 SAD 20, ONA 981, akte 128.

Op 16 januari 1759 verkochten Meijer en Van Volkom hun een zestiende deel van raffinaderij Stokholm aan Gerrit Lokemeijer.[16]

1759-1766: erven van Frederick Wilkens, Johannes Balthus & Comp., weduwe van Willem Bruijn & Zn., weduwe van Jan Rens, Backer en Van der Elst, Rens en Van der Wall, Den Ouden en Van den Broek, ieder voor een achtste deel; Meijer en Van Volkom en Gerrit Lokemeijer, ieder voor een zestiende deel.

Op 3 juni 1766 verkochten wederom twee mede-eigenaren hun aandeel in Stokholm. In deze akte wordt gesproken over *deze geweest zijnde raffinaderij*, waaruit kan worden geconcludeerd dat suikerraffinaderij Stokholm voordien opgehouden heeft te bestaan.[17] Koper voor fl. 770 was Hendrik van Ourijck.

Op 22 april 1777 verkocht Abraham Selis voor zichzelf en voor de overige aandeelhouders de voormalige raffinaderij aan Pieter van Esch Cornelisz. De koopsom was fl. 11.000 en er werd voor een bedrag van fl. 5.000 door de raffinadeurs als renteloze lening aan de koper verstrekt.[18] Met deze overdracht werd definitief een nieuwe functie geïntroduceerd voor de voormalige suikerraffinaderij Stokholm: voortaan stond het pand te boek als *pakhuis*.

pakhuis Stockholm gezien vanaf de Kuipershaven (foto: C. Sigmond).

16 SAD 9, ORA 826, fol. 147, d.d. 16-1-1759.
17 SAD 9, ORA829, fol. 31v, d.d. 3-6-1766.
18 SAD 9, ORA 833, fol. 165, d.d. 22-4-1777.

g. Het Suikerbrood aan het Bagijnhof/Achterom, suikerraffinaderij ca. 1721/30-1828

Suikerraffinaderij Het Suikerbrood bevond zich op de locatie waar nu C&A is gevestigd. Anders dan tegenwoordig liep het Achterom vroeger vanaf het Bagijnhof achter de bebouwing langs (nu HEMA en C&A), om weer uit te komen op het Bagijnhof, ter hoogte van het punt waar de Johan de Wittstraat begint.

Het Suikerbrood op de kadastrale kaart van 1832: de raffinaderij heeft de nrs. 363-364, het woonhuis van Willem Hordijk is 487.

1721/30-1775: Hendrik Kroese en Melchior Lockerman

Suikerraffinaderij Het Suikerbrood is tussen 1721 en 1730 opgericht door de uit Hannover afkomstige Hendrik Kroese, *coopman in brandewijn en syroopmaker*. Hij legde op 9 januari 1703 te Dordrecht de burgereed af en werd op 6 juli van dat jaar lid van de Lutherse Kerk. Uit zijn huwelijk met Catharina Pielens werd een dochter Dorothea geboren, die in 1725 in de Lutherse Kerk trouwde met de uit Lippstadt afkomstige Melchior Lockerman, een suikerraffinadeur en zakelijk partner van haar vader.

Zoals uit de verponding van 1731 blijkt, was er toen sprake van een suikerraffinaderij en branderij aan het Achterom. Hendrik Kroese zal zich met de branderij bezig hebben gehouden en zijn schoonzoon met de suikerraffinage. Het bedrijf was gevestigd in twee voormalige woonhuizen, die Hendrik Kroese in 1711 respectievelijk 1721 had gekocht.[1]

1 SAD 9, ORA 808, fol. 75v, d.d. 8-11-1711 ; SAD 9, ORA 813, fol. 94, d.d. 6-5-1721.

Nadat beide firmanten waren overleden, werd de raffinaderij in 1768 door de erfgenamen van Kroese en Lockerman verhuurd aan suikerraffinadeur Willem Hordijk. De erfgenamen bleken het niet breed te hebben. Op 29 januari 1771 sloten zij een hypothecaire lening van fl. 700 af bij suikerraffinadeur Johannes Backer. De raffinaderij werd in deze akte als volgt beschreven: *twee huizen en erven geapproprieert tot Branderije, en Raffinaderije met den gevolg van dien, staande ende gelegen op 't Bagijnhof, omtrent den zelve Hoff of vrouwenhuis, belent aan de eene zijde en van agteren de Erven en Huisinge van opgemelde vrouwenhuis, aan de andere zijde de weg off Passagie langs om 't zelve bagijnhoff off vrouwenhuis. Item nog een huis en erve staande als voren*.[2]

1775-1828: Willem Hordijk

Willem Hordijk werd op 19 september 1742 te Dordrecht gedoopt als zoon van David Hordijk en Elisabeth de Bruin. Hij ging op 26 november 1774 te Dordrecht in ondertrouw met Ida van der Elst, gedoopt te Dordrecht op 7 februari 1752, dochter van Jacob van der Elst, suikerraffinadeur aan de Kalkhaven, en Sija Kleijn. Op 3 augustus 1781 werd zoon David gedoopt, die later als compagnon in de suikerraffinaderij Amsterdam van zijn vader zou toetreden. In 1774 verklaarde mr. Hendrik Onderwater, *in de achten dezer stede*, verkocht te hebben aan Willem Hordijk, *Raffinadeur binnen deze stad*, voor fl. 4.800 contant geld: een geheel huis en erf, gelegen tegenover het Bagijnhof.[3] Ruim een jaar later kocht Willem Hordijk ook de tot dat moment door hem gehuurde raffinaderij voor fl. 3.500 van de erfgenamen van Hendrik Kroese en Melchior Lockerman: *...huisen en erven jegenwoodig int quotier aangeslagen geapprobieert tot Raffinaderij en Branderije, met alle de vaste gereedschappen daar in zijnde, aan zijn principale toebehorende, (uitgesondert den distilleer of Rouw Keetel, met het geen daar toe behoort dewelke aan zijn eerste Principaal zijn competerende, en zulx onder de koop niet is begrepen) met den gevolge van dien…*[4]

In 1776 verzocht Willem Hordijk het stadsbestuur om vrijstelling van alle stedelijke imposten (belastingen). Uit zijn verzoekschrift blijkt dat de raffinaderij al lange tijd in deplorabele staat verkeerde: *...dat zonder zeer aanmerkelijke Reparatien, een genoegsaamen geheele vernieuwing (tot de kosten van welke Reparatien de Eijgenaars onvermogen waaren) door de Supplianten niet langer konde werden gebruijkt, en wanneer die door hun Supplianten was gequiteert, apparant nimmer tot eene Raffinaderij zoude zijn geemploijeert om reeden dat het grootste gedeelte der gemelde Raffinaderij niet alleen zeer bouwvallig, maar in 't onder gedeelte alle de meest benoodigde, en ontbeerelijke gereetschappen aan hun huurders waaren toebehoorende, als vormbakken, ijsere kaggels, kloenselketels, etc. en die door de Eijgenaars der voorsz. Raffinaderij, vermits hun onvermogen niet kunnende werden overgenomen, veel min nieuwe in de plaats gestelt, gevolgelijk door de Supplianten zoude hebben moeten werden uijtgebrooken en na hun genoomen waar door de selve, tot een Raffinaderij geheel zoude weezen gemortificeert. Egter zij Supplianten op Sterke Persua-*

2 SAD 9, ORA 830, fol.189, d.d. 29-1-1771.

3 SAD 9, ORA 832, fol. 25v, d.d. 17-3-1774; in feite behoorde deze bebouwing tot de Visstraat, maar dit gedeelte werd aangeduid als: (tegenover) het Bagijnhof.

4 SAD 9, ORA 832, fol. 142v/143, d.d. 9-5-1775.

sien van de Eigenaars den gemelde Raffinaderij, en in consideratie van haaren ongelukkigen onvermogende toestand, zig hadden laten permoveeren, om deselve van hun lieden, te koopen, en vervolgens door de Supplianten niet alleen voor een gedeelte tot de grond is doen afbreeken, en vernieuwen, maar aanmerkelijk hebben late vergrooten, en met een derde Nieuwe Pan gemelioreert, waar door de Supplianten zoo door gem(elde) *vernieuwing en aan boven als vermeerdering van kostbaare koopere Gereedschappen zulke Importante kosten hebben moeten maaken, als omtrent noodig zoude zijn, tot den aanleg van een geheele Nieuwe Raffinaderij, zoo als de Supplianten des noodsuijt de Reekeningen en quitantien zouden kunnen verifieeren, en door welke vergrooting de Supplianten nu in staat zijn, veel meer te kunnen werken als voorheen, en waar door den in 't vervolg Jaarlijks de Inkomsten van 's lands en stads Accijnsen werden geaugmenteert.*[5]

Al vrij snel gingen de zaken echter voorspoedig en Willem Hordijk kon zijn zakelijke belangen zelfs verder uitbreiden: in 1782 kocht hij samen met zijn zwager Johannes van der Elst de helft van een andere suikerraffinaderij, genaamd De Suikermolen, gelegen achter de huizen in de hoek Kuipershaven/Aardappelmarkt.[6]

Met de toenemende rijkdom van suikerraffinadeur Willem Hordijk ontstond blijkbaar de behoefte aan een bij zijn welstand passend huis. Om zijn bestaande huis aan het Bagijnhof te kunnen uitbreiden, was echter verwerving van het buurpand noodzakelijk. Deze kans kwam in januari 1790.[7] Het gekochte huis lag naast *het huis van de koper* en werd voldaan met een somma van fl. 3.000 gereed en contant geld. In combinatie met het al in 1774 gekochte huis (koopsom fl. 4.800), bezat het echtpaar Hordijk-van der Elst daarmee een groot perceel, waarop de bouw van een imposant huis mogelijk was. Er kan van worden uitgegaan, dat de bouw voortvarend van start ging: het bouwjaar van het huis kan daarmee worden gesteld op 1790. Lang heeft Willem Hordijk niet kunnen genieten van zijn mooie nieuwe huis: hij is ca. 1803 overleden. In de jaren 1812-1814 stond het huis met het adres wijk D nr. 870 (kadastraal: H 487) op naam van zijn weduwe Ida van der Elst.[8] In 1820 droeg zij het huis over aan notaris Julius Dominicus Schultz van Haegen, eigenaar en bewoner van het huis naast het hare.[9]

Tekening naar een foto uit ca. 1868 van het woonhuis van Willem Hordijk aan het Bagijnhof (afb.: Beeldbank DiEP 551-30030).

5 SAD 3, inv. 3725.
6 SAD 9, ORA 836, fol. 161, d.d. 16-12-1782.
7 SAD 9, ORA 840, fol. 6, d.d. 26-1-1790.
8 Registers quotisatie voor de wijken B-E; SAD 4, inv.nr. 375, sept. 1812/jan. 1814. NB: Wijk D nr. 871 stond op naam van Schultz van Haegen.
9 SAD 34, inv.nr. 7, fol. 7, akte 3, d.d. 24-4-1820.

Na het overlijden van Willem Hordijk werd de suikerraffinaderij door zijn weduwe te koop aangeboden. In de Dordrechtsche Courant van 19 februari 1825 werd een openbare verkoping aangekondigd: *Eene groote, hechte, sterke, weldoorbouwde en zeer gerenomeerde SUIKERRAFFINADERIJ, genaamd HET SUIKERBROOD, met deszelfs Vaste Gereedschappen, twee groote, hechte, sterke en welbetimmerde PAKHUIZEN en ERVEN, als mede een vruchtbaren en welbeplanten TUIN, alles annex den anderen, staanden en gelegen in het Achterom, bij het Bagijnhof, binnen voorn. stad, geteekend D 793 en dat wel in de volgende percelen, te weten: [No. 1] Het middelste gedeelte zijnde de SUIKERRAFFINADERIJ, waarin gelijk vloers gevonden worden, een groote met lood bekleedde Siroopbak, drie Duikerbakken, drie Kandijstoven met derzelver Kagchels, drie koperen Kookpannen, twee dito Klaarselketels en een Vormbak, voorts drie ruime Zolders en beschoten Vliering; [No. 2] Een groot, hecht, werk en welbetimmerd PAKHUIS en ERF, waarin gelijk vloers geplaatst zijn, eene groote gemetselde digte Kalkbak, ook dienstig tot berging van Olie, ter diepte van 3 ellen 5 palmen en 5 duim, lengte 1 el 8 palmen 4 duim, en breedte 1 el 5 palmen, Ned. maat, en voorts boven drie zeer groote en luchte Zolders en beschoten Vliering; [No. 3] Een dito PAKHUIS en ERF, waarin gelijk vloers een groot en zeer goed betimmerd KANTOOR, DITO Spreekkamer, boven drie zeer goede zolders en een beschoten vloering, zeer geschikt tot berging van Granen en Zaden, ten welken einde dezelve tot nu voor onlangs zijn verhuurd geweest, voor eene somma van f 300 s jaars en; [No. 4] Een vruchtbaren en welbeplanten TUIN.*

Er was geen belangstelling voor de raffinaderij. Pas drie jaar later, op 13 december 1828, verkocht Ida van der Elst het onroerend goed: er was toen sprake van *de voormalige suikerrafinaderij het Suikerbrood.* De bedrijfsactiviteiten waren blijkbaar al gestaakt.

Op de locatie van de suikerraffinaderij werd later het 'Oudemannenhuis' gebouwd, dat uiteindelijk het veld moest ruimen voor het 'oude' postkantoor, later voor C&A.

Het voormalige woonhuis van suikerraffinadeur Willem Hordijk; thans kledingmagazijn Henri Beer.

h. De Suijkerkist (Beertje) in de Wijnstraat, suikerraffinaderij 1731-1740

Deze raffinaderij lag in de Wijnstraat aan de havenzijde, tussen Nieuwbrug en Wijnbrug, direct ten westen van de Hengstesteiger. De steiger (perceel 867 op de kadastrale kaart) lag schuin tegenover 's Heer Boeijenstraat en is later verbreed tot de huidige Botermarkt. Tussen de steiger en de Engelse Kerk (voormalige Wijnkoperskapel, perceel 872) lagen vier panden. Opmerkelijk is dat er na de opheffing van de suikerraffinaderij ook op dit perceel tamelijk rigoureuze sloop heeft plaatsgevonden. Dit is een patroon dat opvallend vaak heeft plaatsgevonden, nadat de raffinaderijen van hun percelen waren vertrokken.

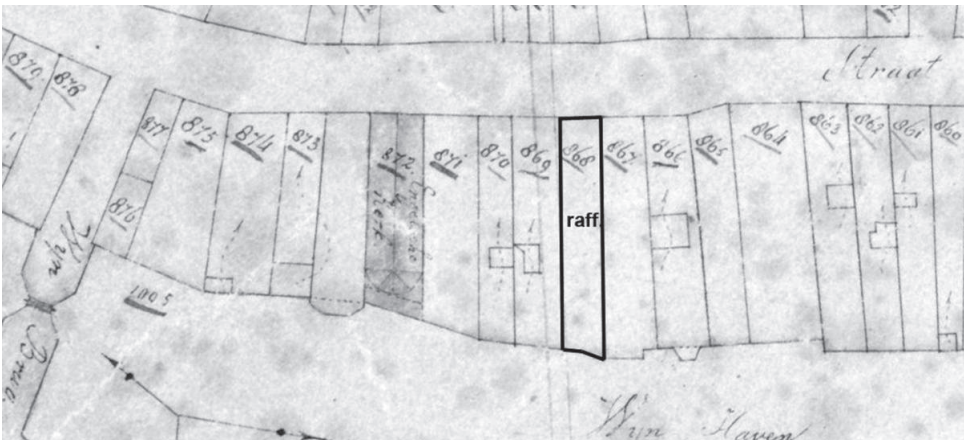

Situatie op de kadastrale kaart 1832: de Wijnstraat-havenzijde tussen de Gravenstraat (rechtsboven) en de Wijnbrug (links). Perceel 867 is de Hengstesteiger (eigendom van de stad Dordrecht); het donker gearceerde perceel 872 is de Engelse Kerk in de voormalige Wijnkoperskapel. De Suijkerkist is het perceel 868.

De suikerraffinaderij De Suijkerkist (perceel 868) lag in de directe nabijheid van drie concurrenten: links Vreuchdenburch (perceel 874) en rechts Beaumont (perceel 857, net buiten de kaart) en Sint Jacob in Galiciën (rechts buiten de kaart). Na de oprichting van een raffinaderij in het oude huis Beaumont in 1703, volgde eerst De Suijkerkist in 1731 en daarna de andere twee in 1733 (Sint Jacob in Galiciën) en 1736 (Vreuchdenburch).

1731-1736: David Horstman en Egbert van Streeffkerk

De start van deze suikerraffinaderij kan worden gesteld op 1731, kort na de verkoop door knoopmaker Jacob Huin van een huis en erf in de Wijnstraat, gelegen op de hoek van de Hengstesteiger.[1] Kopers voor fl. 480 waren David Horstman en Egbert van

1 SAD 9, ORA 816, fol. 160, d.d. 2-5-1731.

Streeffkerk, *slenaar*.[2] Het beroep van de laatste duidde er op, dat in ieder geval een van de kersverse raffinadeurs niet eerder in dit vak werkzaam was geweest. Blijkbaar was het vooral van belang het benodigde kapitaal bijeen te brengen. Meestal werd hiervoor een compagnonschap aangegaan met een medefinancier, of met iemand die bekend was met de suikerraffinage. Financieel ging het de tweede firmant blijkbaar voor de wind, want reeds twee jaar na de koop van de raffinaderij kocht hij voor fl. 1.200 een huis in de Wijnstraat bij de Wijnbrug, met de tot de verbeelding sprekende naam De Wildeman.[3]

1736-1740: Hermanus en Egbert van Streeffkerk

In 1736 wilde David Horstman, een van de oorspronkelijke compagnons, voor zichzelf beginnen. Hij begon een raffinaderij in de Grotekerksbuurt bij de Lombardbrug. Hij verkocht daarom zijn derde deel in de suikerraffinaderij voor fl. 500 aan Hermanus en Egbert van Streeffkerk, mede-raffinadeurs en eigenaars van de overige twee derde delen.[4] Blijkbaar was Hermanus van Streeffkerk, de vader van Egbert, al eerder toegetreden tot de firma. Het is in deze verkoopakte en in de daarbij behorende notariële akte dat het huis in de Wijnstraat op de hoek van de Hengstesteiger wordt aangeduid met de naam De Suijkerkist.

Op dezelfde dag waren de compagnons ook al bij de notaris geweest, om de voorwaarden rond deze verkoop vast te leggen.[5] Het betrof tenslotte niet alleen een verkoop van onroerend goed, maar ook de beëindiging van een compagnonschap. Vader en zoon Hermanus en Egbert van Streeffkerk, aan de ene zijde, en David Horstman, aan de andere zijde, gaven te kennen dat zij *in min en vrientschap* volgens een contract op 8 januari 1736 hun *Compagnieschap van de Suijkerraffenaderij* hadden *gescheijden*. Dat Hermanus en Egbert van Streeffkerk de raffinaderij genaamd De Suijkerkist hadden aanvaard, volgens de overdracht van het derde deel van David Horstman, die op dezelfde dag had plaatsgevonden voor de schepenen. De hypotheek van fl. 4.000 op de raffinaderij zouden de kopers voor hun rekening nemen. David Horstman verklaarde *vergenoegt, voldaan en betaalt* te zijn voor zijn aandeel in de g*ereedschappen, soo van cooper, eyser, vormen, potten, pijpaarde en al hetgeen aan gesegde raffinaderije behoort*. Ook waren winst en verlies sinds het contract van 8 januari vereffend. Verder verklaarden zij, dat de opbrengst van *de rouwe suijkeren die verwerkt* waren, en wat daarvan zou overschieten, afgerekend was.

Binnen vijf jaar was de waarde van het pand verdrievoudigd van fl. 480 naar fl. 1.500. Daarbij moet bedacht worden, dat de inrichting van de raffinaderij niet bij de oorspronkelijke koopsom was inbegrepen; de kosten hiervan waren immers aanzienlijk. Daartegenover staat, dat er op de raffinaderij een hypotheek was afgesloten van maar liefst fl. 4.000. Blijkbaar was dit bedrag nodig geweest, juist om de dure inrichting te bekostigen.

Opmerkelijk is, dat de naam De Suijkerkist niet lang stand hield. Al in het volgende jaar is bij twee verschillende akten sprake van huis of raffinaderij van Hermanus van

---

2 *Slenaar*: vervoerder van vracht per slede.
3 SAD 9, ORA 817, fol. 130, d.d. 14-7-1733.
4 SAD 9, ORA 818, fol. 90v, d.d. 12-4-1736.
5 SAD 20, ONA 906, akte 24, d.d. 12-4-1736.

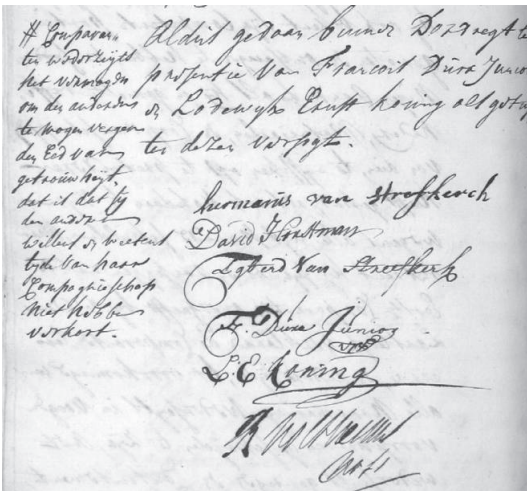

Ondertekening van de notariële akte d.d. 12-4-1736 door de drie compagnons.

Streeffkerk, *van outs genaamt* Het Beertje.[6] Deze huisnaam Het Beertje/Beerken is voor dit pand inderdaad al zeker vanaf 1561 bekend.[7] Verwarrend, omdat er een grote bierbrouwerij met die naam bestond, eveneens gevestigd in de Wijnstraat (enkele panden verwijderd van 't Zeepaert).

Erg lang hebben vader en zoon Van Streeffkerk hun suikerraffinaderij niet voortgezet. Reeds in 1740 verkochten zij deze voor fl. 2.500 aan de buurvrouw Cornelia de Groot, weduwe van Pieter Keur.[8] Er is geen enkele aanwijzing gevonden, dat deze weduwe de suikerraffinaderij heeft voortgezet. Veel waarschijnlijker is, dat zij het pand heeft gecombineerd met haar eigen huis tot één geheel.

In 1766, ruim een kwart eeuw later, werden de twee huizen weer gescheiden en verkochten de erfgenamen Keur het pand van de voormalige raffinaderij voor fl. 2.700 aan Arent Brouwer Semeins, predikant in de plaatselijke Nederduitsche Gereformeerde Gemeente.[9] Het pand ernaast behielden de erfgenamen zelf. Er is in 1766 bij de beschrijving van het pand naast de Hengstesteiger geen sprake meer van een suikerraffinaderij, zodat geconcludeerd mag worden dat deze met de verkoop in 1740 reeds was opgeheven.

Huidige aanzien van de locatie (foto: C. Sigmond).

6 SAD 9, ORA 818, fol. 200, d.d. 11-7-1737; Ibidem, fol. 228v, d.d. 24-12-1737.
7 10de penning Dordrecht 1561; NA, StvH vóór 1572, inv.nr. 1243-B, fol. 41.
8 SAD 9, ORA 819, fol. 201v, d.d. 30-6-1740.
9 SAD 9, ORA 829, fol. 38, d.d. 3-7-1766.

i. Sint Jacob in Galiciën in de Wijnstraat, suikerraffinaderij 1733-1832

Een suikerraffinaderij die relatief lang bestaan heeft, was gevestigd in het oude huis Sint Jacob in Galiciën. Deze naam (soms kortweg Sint Jacob, of Galiciën) is voor dit huis al bekend vanaf 1409.[1] De huisnaam refereert aan Santiago de Compostela in Noordwest-Spanje; al sinds de Middeleeuwen een bekend pelgrimsoord, waar ook veel Dordtse pelgrims naartoe gingen.[2]

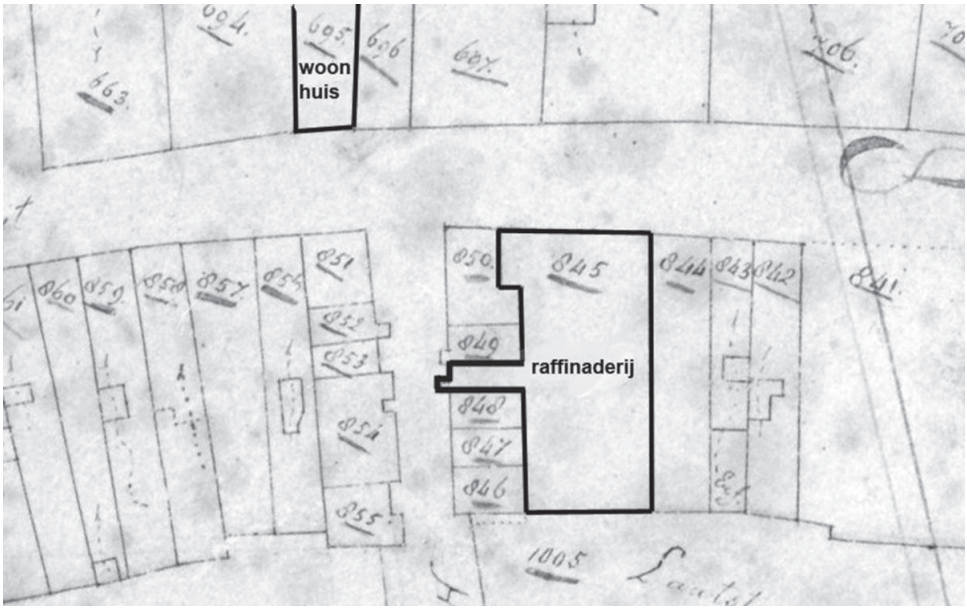

Kadastrale kaart uit 1832 van de huizen in de Wijnstraat bij de Nieuwbrug (middenonder): de suikerraffinaderij heeft nummer 845, met de voorgevel aan de Wijnstraat (boven) en een (extra) toegang tussen de huizen halverwege de oprit van de Nieuwbrug.

In de Wijnstraat, direct achter de kleine huisjes op de oprit van de Nieuwbrug, werd op het grote perceel 845 vanaf 1733 een suikerraffinaderij ingericht. Deze raffinaderij was gevestigd in een groot huis dat voordien in bezit was geweest van de Vrouwe van Papendrecht. Dit pand bestond in feite uit twee huizen: Sint Jacob in Galiciën (aan de Nieuwbrugzijde) en Cronenborch (aan de oostzijde). Vanaf 1760 konden de eigenaren de raffinaderij in de gaten houden vanuit hun woonhuis Almaengen[3] (perceel 695) in de Wijnstraat, schuin er tegenover.
In de reeks raffinaderijen in de Wijnstraat aan de Wijnhaven was dit de derde. Een

1 SAD 1, OSA 13, akte 831, d.d. 20-3-1408 (vóór Pasen, d.i. 1409).
2 Sigmond, Terugreis van Dordtse pelgrims, p. 11-12.
3 Wijnstraat 147-151: Stoomdrukkerij.

directe concurrent was al sinds 1703 gevestigd aan de andere zijde van de oprit van de Nieuwbrug, in het huis Beaumont (perceel 857), met een pakhuis op perceel 858 en een woonhuis op perceel 856. Verder waren er ook raffinaderijen aan dezelfde haven in de richting van de Wijnbrug bij de Wijnkoperskapel: suikerraffinaderij De Suijkerkist/ Het Beerken naast de Hengstesteiger (1731) en in het oude huis Vreuchdenburch (1736).

Links: Wijnstraat 80, fragment van de bovengevel, getekend door J. Rutten in 1868 (afb.: Beeldbank DiEP 551-35869). Rechts: foto door H.J. Tollens 1906 (afb.: Beeldbank DiEP 551-50228).

Bijzonder is, dat er zowel tekeningen als foto's van het oude huis Sint Jacob in Galiciën zijn bewaard. In 1868 is door Johannes Rutten een tekening gemaakt van het bovendeel van de voorgevel. Het onderste deel van de gevel was blijkbaar verbouwd en niet langer de moeite waard. Min of meer hetzelfde deel van de voorgevel heeft fotograaf H.J. Tollens kort voor de sloop in 1908 vastgelegd. Het betreft een gevel uit ca. 1580, met op de tweede verdieping geprofileerde togen, aan beide zijden voortgezet in één kleinere blindarcade; toogvullingen met klaverblad en lelie; de draagstenen met laag reliëf met vroeg-renaissance versiering; in de derde etage toogvullingen van natuursteen; vier fraaie ankers en twee boven, parallel met de rollaag.[4] De raffinaderij had sinds 1765 een zijuitgang via een huis op de oprit van de Nieuwbrug, die in 1900 nog zichtbaar was in het interieur: *in den zijmuur rechts restant van een dichtgemetseld natuursteen poortje met fronton, waarin masker en consoles.*

1733-1736: Paulus den Beste, Joost Hendrik Scheffer en Maarten Veen

In maart 1733 verkocht Hendrik van Kuijkhoven, *wonende op't huis te Papendrecht*, als last en procuratie hebbende van zijn moeder Eleonore Maria Hoijnk van Papendregt, weduwe van Johan van Kuijkhoven, een huis en erf in de Wijnstraat bij de Nieuwbrug.[5] Kopers voor fl. 1.000 contant en gereed geld waren: Paulus den Beste en Compagnie, gevestigd te Dordrecht. Het is niet direct duidelijk welke compagnons

4 Overvoorde, *Oude Gebouwen te Dordrecht*, p. 33-34.
5 SAD 9, ORA 817, fol. 99, d.d. 26-3-1733.

deel uitmaakten van deze firma. Dit blijkt pas bij de verkoop van de suikerraffinaderij drie jaar na de oprichting: behalve Paulus den Beste, waren dit Joost Hendrik Scheffer en Maarten Veen.

1736-1751: Maarten Veen

Reeds na drie jaar viel het compagnonschap uit elkaar. In oktober 1736 verkochten Paulus den Beste en Joost Hendrik Scheffer hun twee derde parten in *een huizinge geapproprieert tot een Suijker Raffinaderije* voor fl. 1.000 aan hun medefirmant Maarten Veen, koopman, die het resterende derde part reeds in bezit had.[6] Joost Hendrik Scheffer was sinds juli zelf enig eigenaar van het huis Vreuchdenburch bij de Wijnbrug, dat hij wilde inrichten als suikerraffinaderij. Het is begrijpelijk, dat hij voor dit project geld nodig had en hiervoor zijn aandeel in de raffinaderij bij de Nieuwbrug wilde verzilveren. Wat de motivatie was van Paulus den Beste is niet duidelijk; de compagnie droeg zijn naam, maar deze komt in de latere bronnen niet meer voor. Maarten Veen heeft de raffinaderij in z'n eentje gedurende vijftien jaar voortgezet.

1751-1759: Balthasar van den Broeck en Martinus den Oude

Na het overlijden van Maarten Veen kwam de raffinaderij te koop. Op 27 oktober 1751 verklaarde Eva Bussels, weduwe en boedelhoudster van wijlen Maarten Veen, *koopvrouwe binnen deze stad*, verkocht te hebben aan Balthasar van den Broeck: een geheel huis en erf *geapproprieert tot een Raffinaderije*.[7] De koper beloofde hiervoor te betalen de somma van fl. 4.000 contant en gereed geld, waarvan fl. 3.000 in *goude wigtige ducaten* en fl. 1.000 in *Hollands silver gelt*, welke opdracht op 9 november zou moeten geschieden. Als voorwaarde stelde de koper, dat hij niet zou worden geconfronteerd met een extra betaling voor enige *losse off vaste gereetschappen, enige suiker int gebruijk off betrekking tot de voorscr. Raffinaderij hebbende, van watt stoffe die mogte zijn*. De koper tekende met: *Balthasar Vonbroick*.

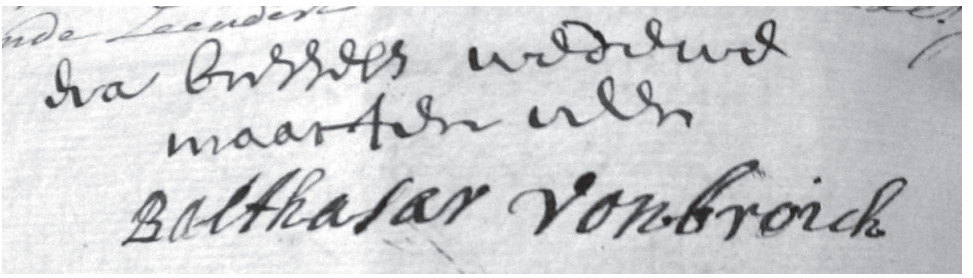

De verkoop werd bevestigd voor de schepenen op 2 december 1751, maar met een verschil: er bleek opeens sprake van twee nieuwe eigenaars. Eva Bussels, weduwe en boedelhoudster van Maarten Veen, *in zijn leven koopman binnen deze stad*, verkocht voor fl. 4.000 gereed en contant geld aan Balthasar van den Broeck en Martinus den

6 SAD 9, ORA 818, fol. 124v, d.d. 11-10-1736.
7 SAD 20, ONA 1028, akte 146, d.d. 27-10-1751.

Oude: een geheel huis en erf *geapproprieert tot een Suijker Raffinaderij*, gelegen in de Wijnstraat omtrent de Nieuwbrug.[8] Blijkbaar heeft Balthasar van den Broeck een medefirmant gezocht, ongetwijfeld in verband met de grote investering. Gedurende de volgende jaren werd de *raffinaderij van Den Oude en Van den Broek* enige keren vermeld.[9]

1759-1762: Balthasar van den Broeck, Johannes Kisselius en Anthony Kisselius

Na 2½ jaar werd het compagnonschap alweer opgebroken. In mei 1759 verkocht Martinus den Oude zijn helft in de suikerraffinaderij voor fl. 1.000 aan Johannes Kisselius en Anthony Kisselius.[10] Een jaar later kocht Balthasar van den Broeck, die eigenaar was gebleven van de andere helft, een woonhuis aan de overzijde van de Wijnstraat. Met een tussenstap via Backer (ook raffinadeur) kwam dit woonhuis in 1768 in handen van de familie Kisselius, die het tot ver in de 19de eeuw in bezit zou hebben.

1762-1763: Balthasar van den Broeck, Johannes Kisselius, Anthony Kisselius en Hendrik van Ourijck

Op 21 oktober 1762 werd ingetekend, dat Balthasar van den Broeck, raffinadeur, zijn kwart deel in *een Raffinaderije en geannexeerde woonhuijs, met hetgeen daarin aart en nagelvast is* voor fl. 500 verkocht zou hebben aan Hendrik van Ourijck, koopman.[11] Blijkens een aantekening onderaan, is de akte echter niet 'gepasseerd', d.w.z. deze is niet doorgegaan. Wat de reden hiervoor kan zijn geweest, is onduidelijk: een maand later werd de verkoop alsnog correct ingeschreven, met een vrijwel identieke omschrijving.[12] De resterende drie kwart parten bleven eigendom van de verkoper (een kwart part) en van Johannes en Anthony Kisselius (de helft). Opmerkelijk is de lage verkoopsom: omgerekend zou hiermee de waarde van de gehele raffinaderij slechts fl. 2.000 bedragen, de helft van de waarde in 1751.

1763-1772: Johannes Kisselius, Anthony Kisselius, Isaac Kisselius en Hendrik van Ourijck

Nog geen half jaar later verkocht Balthasar van den Broeck alsnog zijn laatste kwart deel in de raffinaderij, maar nu voor fl. 1.850 gereed en contant geld.[13] Koper Isaac Kisselius, koopman binnen Dordrecht, was een broer van twee andere vennoten: Johannes en Anthony Kisselius. Het andere kwart deel van de raffinaderij bleef in handen van Hendrik van Ourijck, in deze akte genoemd als *Henrik Doll van Ourijk*. Hij betaalde een opmerkelijk hoge prijs: daarmee zou de gehele raffinaderij een waarde hebben van fl. 7.400. Bij een vergelijking van de verkoopprijzen door de jaren heen sprong deze verkoop er uit: de gemiddelde waarde in die periode lag eerder tussen de fl. 2.000 en fl. 2.400 (*Tabel*). De verkoop in 1778 moet eigenlijk buiten beschouwing

---

8 SAD 9, ORA 823, fol. 179v, d.d. 2-12-1751.
9 SAD 9, ORA 824, fol. 99v, d.d. 11-1-1753; Ibidem, ORA 826, fol. 39, d.d. 14-6-1757.
10 SAD 9, ORA 826, fol. 168v, d.d. 10-5-1759.
11 SAD 9, ORA 827, fol. 195v, d.d. 21-10-1762.
12 SAD 9, ORA 827, fol. 199v, d.d. 18-11-1762.
13 SAD 9, ORA 828, fol. 12, d.d. 1-3-1763.

blijven: het betrof daarbij vermoedelijk geen reële waarde, omdat de verkoop onderdeel was van een boedelverdeling binnen de familie Kisselius.
Balthasar van den Broeck was echter niet helemaal uit beeld. Hij was nog eigenaar van een huisje op de Nieuwbrug, dat diende als zijuitgang voor de raffinaderij. Het perceel van de suikerraffinaderij was in verhouding tamelijk breed en diep, zodat een extra toegang via de zijkant belangrijk zal zijn geweest voor de aan- en afvoer van producten. In 1765, twee jaar na de verkoop van het laatste aandeel in de raffinaderij, verkochten Balthasar en Catharina van den Broeck het huisje voor fl. 400 aan de vennoten Johannes, Anthony en Isaac Kisselius en Hendrik van Ourijck.[14]

Waarde van de raffinaderij Sint Jacob in Galiciën in guldens

jaar	1733	1736	1751	1759	1762	1763	1772	1774	1778
waarde	1.000	1.500	**4.000**	2.000	2.000	**7.400**	2.400	2.400	**12.000**

1772-1774: Johannes Kisselius, Anthony Kisselius en Isaac Kisselius
Nadat de firma voor een periode van bijna tien jaar in deze samenstelling had gefunctioneerd, kwam de raffinaderij in 1772 uiteindelijk volledig in handen van de familie Kisselius. Het laatste kwart deel werd door Hendrik van Ourijck, koopman, voor fl. 600 gereed en contant geld verkocht aan dr. Johannes Kisselius en Anthony Kisselius, mede kooplieden.[15] Behalve het kwart part in *een Zuiker Raffinaderij en annexe woonhuis met het geene daar in aart en nagelvast is*, was daarbij ook inbegrepen: een kwart part in een geheel huis en erf op de Nieuwbrug. De toegang via dit huis op de Nieuwbrug was daarmee onderdeel van de raffinaderij geworden.

1774-1778: Johannes Kisselius en Anthony Kisselius
De drie broers waren zoons van Anthonius Kisselius, die in 1723 als zesde leraar van de Lutherse confessie zijn intrede deed in Dordrecht, waar hij tot zijn emeritaat in 1746 predikant zou blijven. De jongste broer Isaac vestigde zich als suikerfabrikant in Amsterdam, maar vertrok niet lang daarna naar Demerary (Brits-Guyana) waar hij op een suikerplantage werkzaam was. Zijn vertrek zal de reden zijn, dat hij al na twee jaar zijn aandeel in de raffinaderij aan zijn broers overdeed. In 1774 verkocht hij voor fl. 600 gereed geld aan zijn *principaale broeders* dr. Johannes Kisselius en Anthony Kisselius: een kwart deel in een *Zuiker Raffinaderij en annex woonhuis met het geene daar in aart en nagelvast is*, gelegen in de Wijnstraat omtrent de Nieuwbrug, met nog een huis op de Nieuwbrug, waarvan de resterende drie kwart delen reeds in bezit van de kopers waren.[16] Twee jaar later (1776) overleed dr. Johannes Kisselius; zijn huwelijk was kinderloos en zijn weduwe werd daarna samen met de overblijvende broer Anthony Kisselius als eigenaresse en eigenaar vermeld.[17]

14 SAD 9, ORA 828, fol. 193v, d.d. 25-5-1765.
15 SAD 9, ORA 831, fol. 57, d.d. 2-6-1772.
16 SAD 9, ORA 832, fol. 61v, d.d. 6-9-1774.
17 SAD 9, ORA 833, fol. 202, d.d. 24-7-1777.

1778-1818: Anthony Kisselius

Na een aantal jaren besloot de weduwe haar helft in de raffinaderij van de hand te doen. In 1778 werd overgedragen namens Johanna van den Dungen, laatst weduwe en boedelhoudster van dr. Johannes Kisselius: de helft in *de Raffinaderij, met de helft in't huis daar nevens en annex*, gelegen in de Wijnstraat nabij de Nieuwbrug, alsmede de helft in een huis *mede aan gem*(elde) *Raffinaderij annex*, gelegen op de Nieuwbrug.[18] Nadrukkelijk werd erbij vermeld: *met de helft in alle de vaste en losse gereedschappen tot de voorsz*(egde) *Raffinaderij eenigsints behorende*. Koper was haar zwager Anthony Kisselius, koopman, die daarvoor het enorme bedrag van fl. 6.000 moest betalen. Een dergelijke koopsom zou duiden op een waarde voor het geheel van maar liefst fl. 12.000. In verhouding tot de eerder vastgestelde waarde voor de gehele raffinaderij van fl. 2.000/2.400 (*Tabel*) was dit een extreem hoge koopsom. Er zal hierbij iets anders aan de hand zijn geweest: wellicht was de fl. 6.000 een uitkoop van de weduwe uit het familiebezit, of mogelijk werd zij op deze manier voorzien van een onbezorgde oude dag?

1818-ca. 1852: Johannes Kisselius

In de jaren negentig van de 18de eeuw was sprake van de raffinaderij van Anthony Kisselius[19] en ook in het eerste decennium van de 19de eeuw werd de suikerraffinaderij regelmatig genoemd.[20] Anthony Kisselius (1730-1818) was in 1764 getrouwd met Magdalena Johanna van Hoven. Het paar kreeg vier kinderen, waarvan er twee al jong zijn overleden. Hun jongste zoon Johannes (1778-1850) volgde zijn vader op in de suikerraffinaderij. Hij zat van 1832 tot zijn overlijden in de gemeenteraad en vond daarnaast tijd om zich aan de dichtkunst te wijden. Ook vertaalde hij toneelstukken uit het Frans, schreef gelegenheidspoëzie en een bundel treurzangen. In die bundel is ook een klaagzang te vinden op zijn jong gestorven, eerste vrouw. Op 6 februari 1816 hoorde hij bij de oprichters van het – nog steeds bestaande – letterkundig genootschap Diversa Sed Una.[21]

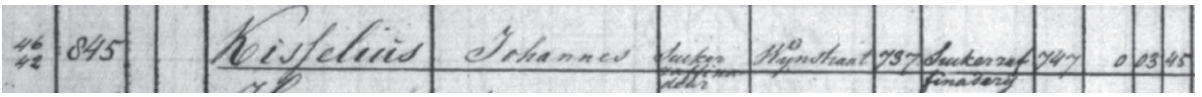

In 1832 wordt de raffinaderij beschreven in de oudste kadastrale legger: Wijnstraat wijk B nr. 46/42, kadastraal sectie F nr. 845, grootte 3 are 45 ca, *Suikerraffinaderij*, eigenaar: Johannes Kisselius, *Suikerraffinadeur*, wonende in de Wijnstraat.[22] Enige jaren later was er een verbouwing: *gedeeltelijke sloop en herbouw* en wijzigde de bestemming in *Pakhuis* (1840). Vanwege de verbreding van de oprit van de Nieuwbrug in 1850 werd het rijtje huizen aan de oostzijde gesloopt. Daaronder het huisje, dat de toegang vormde tot de zijkant van de raffinaderij.

---

18 SAD 9, ORA 834, fol. 40v, d.d. 5-5-1778.
19 SAD 9, ORA 840, fol. 294v, d.d. 22-11-1792; Ibidem, ORA 842, fol. 106, d.d. 13-4-1797.
20 SAD 6, inv.nr. 577, d.d. 8-7-1802; SAD 5, inv.nr. 895, ca. 1807.
21 Vriendelijke mededeling van Jean van Wageningen.
22 Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels; SAD 581, inv.nr. 32.

Links: in 1850 gesloopte huizen op de oostkant van de Nieuwbrug aan de Wijnstraatzijde, getekend door J. Rutten in 1838-1842. Rechts: hetzelfde hoekhuis op de Nieuwbrug, met rechts de achterzijde van het huis Sint Jacob in Galiciën, getekend door J. Rutten in 1838-1842 (afb.: Beeldbank DiEP 551-35162, resp. 551-36512).

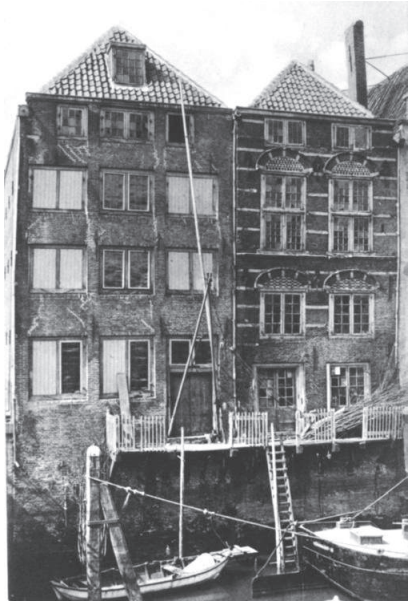

Links: achterzijde van de huizen B46 (Sint Jacob in Galiciën) en B47 (Cronenborch), getekend door C. de Rije in 1868-1872 (afb.: Beeldbank DiEP 551-35871). Rechts: achterzijde van Wijnstraat 80 en 82, prentbriefkaart uit 1905 (afb.: Beeldbank DiEP 551-70164).

Ca. 1852-1906: Jan de Groot, patentoliefabrikant, handelaar in suiker en siroop; Firma A. Kisselius en Zn., patentoliefabrikant, handel in suiker en siroop

In 1852 was de voormalige raffinaderij verkocht aan Jan de Groot, koopman. Opmerkelijk is, dat het bedrijf nog tot 1860 werd genoemd in de adresboeken onder de naam *Firma A. Kisselius en Zn., patentolie-fabriekant, handel in suiker en siroop.* Een suikerraffinaderij was het echter al lang niet meer. Eigenaren waren leden van de familie De Groot, later handelend onder de naam *Firma gebr. De Groot*, eveneens genoemd als patentoliefabrikant en (tot 1899) *in olie, suiker en siroop.*

Het pand Sint Jacob in Galiciën is gesloopt in mei 1906, tegelijk met het naastgelegen huis onder hetzelfde nummer, vanouds genaamd Cronenborch.[23] In 1908 liet notaris Willem Hendrik van Bilderbeek de opstallen slopen en op het perceel het huis bouwen dat nu nog bekend is onder de naam Cronenburg.

Patentoliefabriek en suiker- en siroopreclame op de hoek van de Wijnstraat, gezien over de Nieuwbrug, gefotografeerd door W. Meijers in 1900 (foto: Beeldbank DiEP 552-402550).

Huidige situatie: links de locatie van de raffinaderij met het huis Cronenburg, rechts het voormalige woonhuis op Wijnstraat 151 (foto's: C. Sigmond).

23 Van de Maas, Pakhuizen Wijnstraat 80.

j. Zeelust ('De Suikerfabriek') in de Hoge Nieuwstraat, suikerraffinaderij 1733-1832

De suikerraffinaderij gelegen tussen Hoge Nieuwstraat en Binnen Walevest had oorspronkelijk geen naam. Na opheffing ervan kreeg het de bestemming pakhuis met de naam Zeelust. Recent zijn er plannen ontwikkeld om het complex te verbouwen tot appartementen, onder de naam 'De Suikerfabriek 1733'.

Luchtopname van het pakhuis Zeelust.

Op 12 januari 1733 maakte Johannes Balthus en Compagnie de stad bekend dat zij voornemens waren om op de plaats van door hen op het Nieuwe Werck gekochte huizen een suikerraffinaderij te bouwen. Zij vroegen het stadsbestuur om ontheffing van impost en vrijstelling van de schuttersdienst voor het personeel: *Geven met behoorlijke reverentie ende schuldige eerbiedigheijdt te kennen, Baltus en compagnie, burgers en inwoonders dezer stadt. Dat zij supplianten onlangs geleden hebben gekogt twee huijsen en erven staanden ende gelegen naast den anderen op de Hooge Nieuwstraat binnen deze stadt, omme dezelve huijzen en erven te approprieren en doen maken tot een zuijkerrafinaderije, tot aanqueekinge ende voortzettinge van de negotie ende gemerkt U edel. groot Achtbaren aan alle zuijkerrafinaderijen hebben gelieven te vergunnen zekere vrijdommen van stadtsimposten ende exchijnsen als anders, zoo zoude der supplianten ten oprigte van hare nieuw te maken suijkerrafinaderije van de voorgemelte gunste geerne mede profiteren om met andere rafinadeurs markt in*

zuijker en sijroop te kunnen houden. Redenen waaromme de supplianten haar door dezen zijn addresserende aan U edel. groot Achtbaren, ootmoedelijk verzoekende dat derselver goede geliefte zij omme de supplianten ten opzigte van haar nieuw te maken zuijkerrafinaderije te vergunnen, soodanige vrijdommen en privilegien als alle andere zuijkerrafinaderijen albertijts hebben genoten en nog dagelijks komen te genieten.[1] Er werden in 1732-1733 woonhuizen aangekocht in de Hoge Nieuwstraat en de daarachter gelegen Binnen Walevest, die werden gesloopt om op de percelen een vijf verdiepingen hoog gebouw te laten verrijzen, dat met vier zied(kook) pannen de grootste suikerraffinaderij van de stad zou worden.

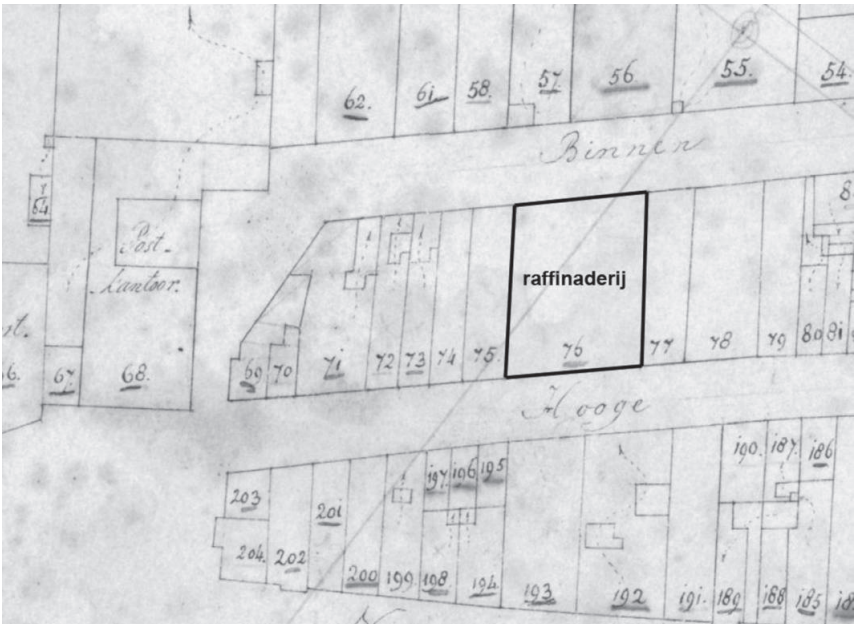

Kadastrale kaart van 1832 met ingetekende locatie van de suikerraffinaderij.

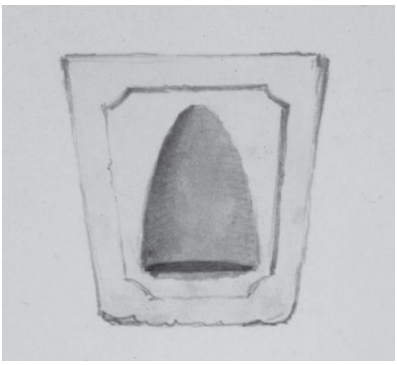

In de collectie Dordracum Illustratum van Simon van Gijn bevindt zich een door Johannes Rutten gemaakte tekening van een suikerbrood. Het is een sluitsteen die boven een deur aan de zijde van de Binnen Walevest heeft gezeten en bij een wijziging van de gevel is verwijderd. De tekening is tussen 1866 en 1871 gemaakt.[2]

1 SAD 3, inv.nr. 849, fol. 51, d.d. 12-1-1733.
2 Beeldbank DiEP 551-30203.

Saillant detail is dat een van de aangekochte huizen in de Hoge Nieuwstraat eigendom was van schoolmeester Jan Versteeg, die in de jaren dertig van de 18de eeuw met zijn twee zonen en ene Jan Lockerman het criminele pad had betreden. In 1738 werden Versteeg en Lockerman veroordeeld voor inbraken, diefstallen en berovingen en op het Stadhuisplein opgehangen. Jan Lockerman, bijgenaamd Kleine Jan, was van beroep suikerbakkersknecht.[3] Het toeval wilde dat de schoonmoeder van Johannes Balthus ook een Lockerman was, namelijk Sara Lockerman, gehuwd met Barent Broekhuijsen, suikerraffinadeur aan de Nieuwe Haven. Het is goed mogelijk dat Kleine Jan bij Balthus of Broeckhuijsen in dienst was, voordat hij werd opgepakt.

1733-1816: Balthus en Compagnie

Op 26 februari 1733 sloten Johannes Balthus, Coenraad Morks en Abraham Selis een vennootschapscontract bij notaris Pieter de Ruijter. De inbreng van de firmanten was: Johannes Balthus een half deel, Abraham Selis een kwart deel en Coenraad Morks een kwart deel.[4]

Johannes Balthus was op 2 februari 1699 te Dordrecht gedoopt als zoon van Hendrik Balthus, suikerbakker bij de Nieuwbrug, en Anna Pelt. Hij trouwde op 5 april 1736 in de Lutherse Kerk met Catharina Broeckhuijsen, te Dordrecht gedoopt op 12 november 1715 en aldaar begraven op 1 juni 1743, dochter van Barent Broeckhuijsen, suikerraffinadeur aan de Nieuwe Haven, en Sara Lockerman. Als zoon van een suikerbakker was Johannes Balthus bekend met het raffinageproces en zou hij zijn aandacht daarop richten. Coenraad Morks is ca. 1695 geboren in Kamen, Nordrhein-Westfalen. Hij huwde te Dordrecht op 26 mei 1726 met Elisabeth Smalt, geboren ca. 1700 te Hamm in Nordrhein-Westfalen. Er werden in Dordrecht drie kinderen geboren, waarvan zoon Dirk Willem Morks als suikerraffinadeur in de voetsporen van zijn vader trad. Coenraad Morks kreeg de taak om toezicht op het personeel te houden, waarvoor hij in een huis naast de raffinaderij ging wonen: *…is geconditioneert dat de Directie van de Raffinaderij, kooken, toesigt op de arbeiders sal geschieden door den tweede Comparant Coenraad Morik, waar voor inselve tweede comparant, Vooraff Uijt de cassa van de compagnie sal Profijteren en genieten, Een somme van Vijffhondert gulden Jaarlijcx, en daar en boven nog vrije inwooning in 't huijs door de comparanten gekogt, staande naast* (de) *te maken Raffinaderij.*

Abraham Selis was op 7 november 1707 te Dordrecht gedoopt als zoon van Hendrik Selis en Francina de Melij. Hij zou de boekhouding en de correspondentie van de nieuwe compagnie verzorgen: *Dat de boeken gedurende dese Compagnie gehouden sullen werden door den derde comparant Abraham Selis, waar voor, alsmede voor 't schrijven van brieven, en verder bewint, denselve derde comparant, voor aff Uijt de cassa van de Compagnie, sal proffijteren en genieten, Een somme van drie hondert guldens, Jaarlijkex, inne gaande met primo Meij deses jaars XVIIc drie en dertig.*

Een jaar na de oprichting van de suikerraffinaderij was laatstgenoemde vennoot betrokken bij een schandaal. Op 11 juli 1734 werd er een jongetje geboren, waarvan de

3 Esseboom, Buitenschoolse activiteiten.

4 SAD 20, ONA 1006, akte 37, d.d. 16-2-1733.

toen 24-jarige Abraham Selis de vader bleek te zijn. Hij had de toen 20-jarige Neeltje de Vos *geimpregneert*, zoals dat werd verwoord in de akte die in 1734 door notaris Pieter de Ruijter werd opgemaakt.[5] Er werden afspraken gemaakt voor de kraamkosten en alimentatie die Abraham zou moeten betalen. Ook werd overeengekomen dat Neeltje Abraham hierna niet *sal moeijen oft lastig vallen*. Abraham wilde blijkbaar niets te maken hebben met zijn zoon en de moeder van het kind. Zijn collega en medefirmant Coenraad Morks tekende de akte als getuige en was daarmee blijkbaar op de hoogte van Abrahams escapades. Misschien heeft deze ervaring ertoe bijgedragen dat Abraham pas op 64-jarige leeftijd trouwde.

Na het overlijden van Johannes Balthus werd in 1750 tegenover notaris Anthonij Bax een nieuw vennootschapscontract afgesloten. Zijn ongehuwde zusters Anna en Hendrina waren erfgenamen en werden compagnon in de raffinaderij. Zij erfden gezamenlijk een kwart deel, terwijl Jan en Geertruij Backus samen over het andere kwart deel bleken te beschikken. Vermoedelijk heeft Johannes Balthus tijdens zijn leven een kwart gedeelte van zijn aandeel in de raffinaderij verkocht aan de familie Backus. Uit het contract bleek dat de taken nog hetzelfde waren verdeeld, waarbij Coenraad Morks de feitelijke werkzaamheden als raffinadeur uitvoerde en de taak kreeg om iemand tot meesterknecht op te leiden ingeval hij zou komen te overlijden:*...dat de beheeringe van de voorsegde raffinarderije, 't kooken, toezigt over de arbeiders, en 't geen daar verder toe behoord zal geschieden door voornoemde Coenraad Morks, die ook gehouden zal wezen en aanneemt, om aan zoodanig bekwaam persoon als daar toe zal werden aangenomen te leeren het zuikerrafineren, om (in geval hij staande deze Compagnieschap* (zal) *komen te overlijden) als meesterknegt te kunnen ageren...*[6]

De Dordtse suikerraffinadeurs participeerden steeds meer in elkaars raffinaderijen. In 1754 kocht Johannes Balthus & Co aandelen in de suikerraffinaderijen Stokholm en De Raapkoek & De Wildeman. Na het overlijden van de zusters Balthus participeerden er vanaf 1769 geen leden van die familie meer in de raffinaderij, maar de naam Johannes Balthus & Co bleef onverkort gehandhaafd.

Na het overlijden van Coenraad Morks (vóór 1764) kwam zijn deel in de raffinaderij in bezit van zijn zoon Dirk Willem Morks. Na diens overlijden verkocht zijn weduwe Elisabeth Toutlemonde haar aandeel in 1783 aan Thomas van Olivier en Christiaan Hendrik Vrijmoed. Vervolgens verkocht Van Olivier zijn aandeel in 1790 aan Leonard Armiger Pijl. Abraham Selis, in 1733 een van de oprichters, was nog steeds volop actief in het bedrijf en zou dat blijven tot zijn dood in 1783. Op 3 september 1793 verkochten Petronella Broere, weduwe van Abraham Selis, Leonard Armiger Pijl en Christiaan Hendrik Vrijmoed de suikerraffinaderij in haar geheel voor fl. 21.115 aan Petrus Diederich Backer.[7]

---

5 SAD 20, ONA 1007, akte 92, d.d. 22-7-1734.
6 SAD 20, ONA, akte 11, fol. 27, d.d. 19-6-1750.
7 SAD 20, ONA 1072, akte 45.

Gevels Hoge Nieuwstraat, respectievelijk Binnen Walevest (foto's: Fokko van der Straaten).

1793-1831: Petrus Diederich Backer c.s.

Petrus Diederich Backer is op 28 februari 1768 in de Lutherse Kerk te Dordrecht gedoopt. Zijn ouders waren Johannes Backer en Christina Regina Veeger. Op 1 september 1791 ging hij in ondertrouw te Dordrecht met Dina Burmester. Het huwelijk werd op 16 september 1791 te Rotterdam voltrokken. Zij is te Rotterdam gedoopt op 14 april 1766 als dochter van Albert Burmester en Ida van der Mast. Uit dit huwelijk werd in Dordrecht een zoon Albert geboren, die op 13 juni 1795 werd gedoopt in de Lutherse Kerk.

Omstreeks 1801 ging Petrus Diederich Backer de suikerraffinaderij verbouwen: in deze periode werden de tuitgevels aan de Hoge Nieuwstraat gesloopt en werd het pand voorzien van een brede monumentale lijstgevel, verdeeld in zeven traveeën.

Petrus Diederich Backer bleef investeren. Op 17 juli 1806 kocht hij met Hilmar Johannes Backer en Apolonia Burmester, de weduwe van Christoffel Frederik Backer, als voogdes van haar vijf minderjarige kinderen: de helft in een suikerraffinaderij aan de Kalkhaven voor fl. 7.250. Daarnaast had Petrus belangen in de firma's Backer & Rombouts, Backer & Zoon, Backer & Kohn en Backer & Noach. Alle bedrijven hadden te maken met het raffineren van suiker, de zoutziederij of de handel in deze producten. Bovendien kocht hij tussen 1807 en 1810 diverse woonhuizen op het Nieuwe Werck, die alle werden verhuurd.

Het gezin Backer woonde zelf op de kade van de Nieuwe Haven, waar Petrus in 1798 een patriciërshuis heeft gekocht dat we nu kennen als Nieuwe Haven 44.

In 1816 kampte hij met liquiditeitsproblemen. Op 7 augustus 1816 verkocht hij een derde deel van de raffinaderij aan zijn zoon Albert en een zesde deel aan Willem Jacob de Bruijn de Neve, Johannes Rombouts, Hendrik Selis en Jacob van der Elst. Hij bleef zelf voor de helft eigenaar.[8] Hendrik Selis was de zoon van Abraham Selis,

8 SAD 20, ONA 1473, akte 219, d.d. 7-8-1816.

in 1733 een van de oprichters van de suikerraffinaderij.
In de maand waarin hij nieuwe participanten heeft aangetrokken, geraakte Petrus Diederich Backer privé in staat van faillissement. Op 23 augustus 1816 vroeg hij surseance van betaling aan.[9] Een aantal redenen heeft tot dit faillissement geleid. Nederland was ingelijfd bij Frankrijk en door blokkades van de Engelse vloot stagneerde de aanvoer van ruwe rietsuiker uit West-Indië, waardoor Backer grote verliezen leed bij diverse ondernemingen. Naast de voortdurende uitbreiding van zijn bezit in verhuurd onroerend goed speculeerde hij met de handel in zout en met Russische fondsen, waardoor er grote verliezen werden geleden.
Rampspoed op rampspoed volgde. Al vier maanden na diens huwelijk, op 4 november 1816, overleed zoon Albert Backer in het huis van zijn ouders aan de Nieuwe Haven. Door een artikel opgenomen in de huwelijkse voorwaarden erfde niet zijn weduwe, maar zijn vader het drie maanden eerder door Albert overgenomen aandeel in de raffinaderij, waarmee Petrus weer grootaandeelhouder was.
In juni 1817 werd het onroerend goed van Backer openbaar verkocht, waaronder het herenhuis aan de Nieuwe Haven 44. Het ging totaal om vijf woonhuizen en twee pakhuizen.[10] De maand daarop werd zelfs de volledige inboedel van Backers woonhuis op de kade van de Nieuwe Haven openbaar verkocht.[11]
Dina Burmester, de vrouw van Petrus Diederich Backer, overleed op 8 juli 1822. Backer had toen geen directe familie meer. Zijn vrouw en zoon waren overleden en andere kinderen had hij niet.
Het derde aandeel in de suikerrafinaderij en andere panden in de Hoge Nieuwstraat, dat Petrus Diederich Backer erfde van zijn zoon, verkocht hij op 6 januari 1827 voor fl. 3.000 aan de weduwe van zijn zoon, Margaretha Catharina Backer. Petrus Diederich Backer overleed op 13 december 1831 te Zoeterwoude. In maart 1832 werden de crediteuren uitbetaald en een afrekening van verantwoording over de jaren 1816 tot 1832 opgemaakt en

Voorgevel van het pand Nieuwe Haven 44 (foto: Fokko van der Straaten).

9 SAD 150, inv.nr. 1819.
10 SAD 569, inv.nr. 23, d.d. 28-6-1817.
11 SAD 150, inv.nr. 1819, d.d. 5-7-1817.

het faillissement gesloten. Zijn nalatenschap werd verdeeld en de activiteiten van de suikerraffinaderij werden gestaakt.
Rond 1832 werd het pand in gebruik genomen als pakhuis en kreeg het de naam Zeelust. Van 1901 tot 1967 heeft het dienst gedaan als vrij entrepot, waar goederen onder toezicht van de douane werden opgeslagen.
De suikerraffinaderij kreeg de omvang van drie percelen, zoals deze aan het eind van de 16de eeuw door de stad waren uitgegeven. Deze percelen liepen van de Hoge Nieuwstraat tot aan de Binnen Walevest.

Interieurfoto's begane grond in de huidige toestand (foto's: C. Sigmond) en geveltekening (2012) t.b.v. de verbouwing.

k. Het Suikervat aan de Korte Kalkhaven, suikerraffinaderij 1735-1829

Deze suikerraffinaderij aan de Korte Kalkhaven heeft bijna een eeuw gefunctioneerd. Het gebouw waarin de raffinaderij was gevestigd, bestaat nog en is nu in gebruik als café.

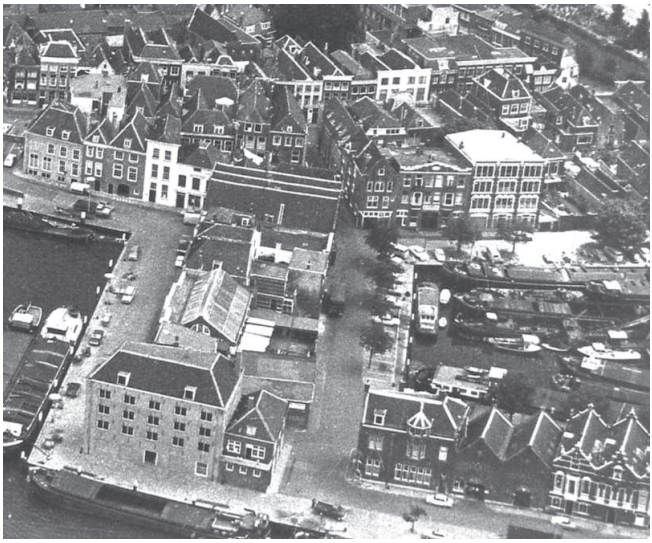

Luchtfoto met het blok tussen Bomkade (links) en Kalkhaven (rechts); de voormalige suikerraffinaderij is het grote gebouw in het midden met de drie parallel lopende daknokken – foto: H. Gebuis 1970 (afb.: Beeldbank DiEP 552-301234).

1735-1759: Jan Rens, later zijn weduwe Anna Heijnen

Hoewel uit latere meldingen blijkt, dat deze suikerraffinaderij in 1735 nieuw is *opgetimmert*, wordt in de akten pas in 1740 voor het eerst melding gemaakt van een Jan Rens, als *Coopman en Suijker Raffinadeur*. Hij kocht toen een *geheel huijs en Erff staande ende gelegen op de Kalkhaven*, tussen huis en houttuin van Simon Smiths, aan de ene, en huis en erf van de weduwe van Johan den Bandt, aan de andere zijde.[1] Gezien de koopsom van fl. 560 ging het bij deze verkoop om een klein (pak)huis, gelegen aan de Keizershof. Hoewel dit de eerste vermelding is, waarbij Jan Rens als suikerraffinadeur wordt genoemd, zijn er van hem wel oudere sporen. Zo is in een akte uit 1734 sprake van het huis van Rens, gelegen naast een huis dat verkocht werd aan Bartholomeus van Moerkerken.[2] Dit huis lag *op de Kalkhaven* (op) *t'eijnde* (van) *de Kalkstraat*, precies de locatie van de latere suikerraffinaderij. In 1737 was Jan Rens lid van het Groot-Koopmansgilde te Dordrecht.

De naam van de suikerraffinaderij komt naar voren bij een vennootschapscontract voor de exploitatie van een suikerraffinaderij aan de Nieuwe Haven (Het Suikerbrood). Dit contract werd op 1 augustus 1751 gesloten tussen Jan Janz. Rens en Everardus van

1 SAD 9, ORA 819, fol. 186, d.d. 3-5-1740.
2 SAD 9, ORA 817, fol. 214v, d.d. 9-11-1734.

der Wall. Hun vaders worden hierin genoemd als suikerraffinadeurs in Het Suikervat aan de Kalkhaven. Jan Rens (24) werd geassisteerd door zijn vader Jan Rens senior en Everardus (pas 19) door zijn moeder Martina Metropolitana Drakenborgh.[3]

1759-1768: François Rens Jansz.

Nader geïnformeerd over de suikerraffinaderij zelf wordt men pas in 1759, toen de weduwe van Jan Rens deze overdroeg aan haar zoon.[4] In de akte van overdracht verklaarde de gemachtigde van Anna Heijnen, weduwe en boedelhoudster van wijlen Jan Rens, te *cedeeren, transporteren ende in vollen vrijen eijgendom over te dragen aan Francois Rens Jansz., Coopman binnen dese stad: Een Raffinaderije met alle desselfs vaste gereedschappen en verder wat daerin aart en nagelvast is*. De koopsom was voldaan met fl. 4.000 gereed en contant geld. De raffinaderij lag op de Kalkhaven, tussen *het woonhuijs* van de verkoopster, aan de ene, en het huis van Bartholomeus van Moerkerken, aan de andere zijde. Gelet op deze belender ging het om hetzelfde pand als in 1734. Tegelijkertijd verkocht de weduwe ook het pakhuis aan de Keizershof: *Een Pakhuijs en Erff staande en gelege op de Kalkhaven binnen dese stad*, tussen het huis van Simon Smith, aan de ene, en het huis van de weduwe van Johan den Bandt, aan de andere zijde (dezelfde belenders als in 1740). Ook hiervan is François Rens Janszn. de koper, voor het betrekkelijk geringe bedrag van fl. 500. Hoewel François daarmee eigenaar is geworden van de raffinaderij, is in een akte uit 1767 opnieuw sprake van *de Raffinaderije van de weduwe Rens*.[5] Was de weduwe in de praktijk nog steeds de baas? De akte waarin zij wordt genoemd, had betrekking op het huis van de overleden buurman Bartholomeus van Moerkerken, dat door zijn erfgenamen werd verkocht aan Isaac van Beest, koopman. Interessant hierbij is de mededeling, dat het betreffende pand aan de achterzijde doorliep tot aan de Bom(kade).

De Bomkade in de 2de helft van de 18de eeuw; rechts de suikerraffinaderij Het Suikervat, links van de halsgevel het later bij de raffinaderij behorende pakhuis (afb.: Beeldbank DiEP 555-14299).

3 SAD 150, inv.nr. 643, d.d. 1-8-1751.
4 SAD 9, ORA 826, fol. 157v/158, d.d. 16-3-1759.
5 SAD 9, ORA 829, fol. 112, d.d. 10-9-1767.

1768-1775: Paulus Ruben van Hoven en Jan Hendrik Scheffer

In 1768 verkocht Jan Rens, koopman binnen deze stad, als gemachtigde van zijn moeder Anna Heijnen, weduwe van Jan Rens, het woonhuis aan de Korte Kalkhaven.[6] Kopers waren Paulus Ruben van Hoven voor driekwart deel en Jan Hendrik Scheffer voor een kwart. Het huis wordt omschreven als: *Een Huis en Erve* op de Kalkhaven, tussen *de Raffinaderij op heden aan de voorn. kopers getransporteert*, aan de ene, en de gang waarin de huizen van Anthonij Stratenus en Adriaan van Loon uitkomen, aan de andere zijde. De koopsom werd voldaan met een *Custingbrief* van fl. 5.000, die direct onder de koopakte werd ingeschreven. Blijkens een aantekening in de kantlijn is deze schuld geroyeerd in 1775. Op dezelfde datum verkocht bovengenoemde Jan Rens, nu vergezeld van Everardus van der Wall, als executeurs van de boedel van wijlen François Rens: *Een Raffinaderij met al wat daar in aart en nagelvast is*, op de Kalkhaven naast het bovengenoemde huis en erf, aan de andere zijde grenzend aan het huis van Isaac van Beest.[7] Tevens verkochten de executeurs het pakhuis *op de Kalkhaven aan de zuidzijde* (Keizershof), nog steeds gelegen tussen de huizen van Simon Smits en de weduwe Den Bandt. Kopers van beide objecten waren opnieuw Paulus Ruben van Hoven, voor driekwart deel, en Jan Hendrik Scheffer, voor een kwart. De koopsom voor raffinaderij en pakhuis samen was fl. 10.000, voor welk bedrag de kopers een tweede *Custingbrief* passeerden, eveneens afgelost in april 1775 en doorgestreept op 26 oktober 1775. Het pakhuis van Van Hoven en Scheffer aan de Keizershof werd daarna genoemd in een akte uit 1771, bij de verkoop van het belendende huis door buurman Simon Smith aan Van der Schoor en De Raat, *Kooplieden*.[8]

De nieuwe eigenaren van de suikerraffinaderij begonnen hun onderneming in 1768 met een totale schuld van maar liefst fl. 15.000. Wellicht drukte deze schuldenlast toch te zwaar op hen, want al in 1775 werd de raffinaderij te koop aangeboden. In de Leydse Courant van 30 juni 1775 verscheen een advertentie, waarin werd aangekondigd dat op 3 juli 1775, *in 't Venduhuys De Gouden Moolen* te Dordrecht, 's morgens om elf uur precies, zou worden geveild: e*en extraordinaire groote, hegte, sterke en zeer wel (getimmerde) SUYKER RAFFINADERY, in den Jaare 1735 nieuw opgetimmert*, gelegen aan de Kalkhaven te Dordrecht.[9] Het pand had *beschooten Daken en loode Vorsten* en de benodigde gereedschappen waren aanwezig: *twee groote Ziedpannen met hunne Voorzetsels* (...) *een kopre Klaarketel, ene gemetzelde Kalkbak,* (…) *een houte vormbak, drie houte aardebakken, een fyne syrooppyp en groote kopere kraan*.

1775-1808: Johannes van der Elst Jacobsz.

De veiling was blijkbaar succesvol, want in oktober van datzelfde jaar vond de overdracht plaats.[10] Op 5 oktober 1775 verschenen de gemachtigden van Paulus Ruben van Hoven en Anna van Zwijndregt, eigenaren voor twee derde part, en Cornelis Verlee, eigenaar voor het andere een derde part. Zij verklaarden *in vollen vrijen eigendom*

---

6 SAD 9, ORA 829, fol. 204v-205, d.d. 6-12-1768.
7 SAD 9, ORA 829, fol. 205v-206v, d.d. 6-12-1768.
8 SAD 9, ORA 830, fol. 186, d.d. 15-1-1771.
9 *Leydse Courant*, d.d. 30-6-1775, p. 2.
10 SAD 9, ORA 832, fol. 188v-189, d.d. 5-10-1775.

over te dragen aan Johannes van der Elst Jacobsz.: *Een Suiker Raffenarij met alle 't geene daar in aart en nagelvast is*, gelegen naast het woonhuis van Isaac van Beest. Verder nog een woonhuis en erf naast de raffinaderij, dat aan de andere zijde grensde aan *zekere gemene uitgang*. En nog een *Pakhuis en erf met twee hoog zolders*, eveneens gelegen op of aan de Kalkhaven. De verkopers verklaarden betaald te zijn voor de raffinaderij en het woonhuis met een somma van fl. 10.100, en voor het pakhuis met fl. 910. De waarde van het geheel is daarmee afgenomen van fl. 15.000 in 1768 tot fl. 11.000 in 1775: een verlies van fl. 4.000, nog even los van de betaalde rente.

Portretten van Johannes van der Elst (1752-1808) en zijn tweede vrouw Soeta Anna Beudt (1760-1831) (afb.: Beeldbank DiEP 552-300106 en 552-300107).

De nieuwe eigenaar, Johannes van der Elst Jacobsz., was geen onbekende in de 'suikerwereld'. Hij was een zoon van Jacob van der Elst, eigenaar van de suikerraffinaderij Amsterdam (zie p. 164 e.v.), en Sija Kleijn. Voor de onroerende zaakheffing (*quotisatie*) van rond 1800 werd hij aangeslagen voor de twee objecten: wijk D nr. 120 fl. 450 en wijk D nr. 185 fl. 70.[11] Deze adressen waren volgens de 'oude' nummering, die slechts gold tussen 1796 en ca. 1809; daarna kreeg de raffinaderij aan de Korte Kalkhaven het adres wijk D nr. 155. Als zodanig werd de raffinaderij genoemd in een verkoopakte van het pand ernaast, dat in 1806 aan het bezit van de raffinaderij werd toegevoegd.[12] In deze akte verklaarde Pieter Plukhooij verkocht te hebben aan Johannes van der Elst Jacobsz., *in den raad dezer stad: Een Huis en Erve* op de Kalkhaven, *geteekend D156*. Het object lag tussen de suikerraffinaderij van Johannes van der Elst Jacobsz. en *'t Pakhuis Terwakker*, eveneens eigendom van de heer Van der Elst. De koopsom was voldaan met fl. 5.500 contant geld.
Interessant is een borgtocht, op 25 februari 1808 gepasseerd door Johannes van der

11 Quotisatie ca. 1800; SAD 4, inv.nr. 374.
12 SAD 9, ORA 844, fol. 292, d.d. 29-7-1806.

Elst, *Suikerraffinadeur en Koopman binnen deze Stad*.[13] Hierin stelde hij zich borg voor François Beudt,[14] voor de somma van maar liefst fl. 20.000, in diens kwaliteit van *ontvanger van de Gemenelands middelen over de Stad Brielle, en den quartiere vandien, over den jare 1806*. De belastinginning werd in die tijd vaak uitbesteed aan particulieren, die hiervoor wel een relatief hoge borgsom moesten fourneren. In het algemeen was deze pacht van belastingen zeer voordelig voor de ontvanger, maar er werd toch een risico genomen. Door andere rijke burgers te laten participeren in de 'onderneming' werd de winst weliswaar lager, maar werd het risico ook meer gespreid. Op 2 juni van hetzelfde jaar stelde Johannes van der Elst zich opnieuw borg voor dezelfde ontvanger, dit keer voor de somma van fl. 10.000.[15]
Korte tijd daarna is Johannes van der Elst Jacobsz. overleden, want in een register dat stamt uit het einde van het jaar 1808 was sprake van de weduwe Johannes van der Elst, geboren Soeta Anna Beudt.[16] In hetzelfde register werd de volgende generatie van dit geslacht van suikerraffinadeurs aangeslagen: Jacob van der Elst.

1808-1829: Jacob van der Elst (firma Joh. van der Elst en Zoon)

Op 13 maart 1809 werd Jacob van der Elst, handelend onder de naam *firma Joh. van der Elst en Zoon* op adres wijk D nr. 155, wegens het voeren van een suikerraffinaderij aangeslagen op fl. 27-18-0.[17] Een paar maanden later trad Jacob van der Elst, *Suiker Raffinadeur en Koopman binnen deze Stad*, naar voren in een borgtocht.[18] Evenals zijn vader stelde hij zich borg voor François Beudt, voor de somma van fl. 10.000, in diens kwaliteit van *ontvanger van de Gemenelands middelen over de Stad Brielle, en den quartiere vandien, over den jare 1809*. Hetzelfde herhaalde zich nog eens op 17 april 1810. In februari 1929 verscheen een advertentie in de Dordrechtsche Courant,[19] waarin werd aangekondigd dat J. van der Elst en F. van der Elst hun *Suikerraffinadeurs-Affaires*, onder de *Firma van JOHs. VAN DER ELST & ZOON*, op 31 januari 1829 hebben beëindigd om deze voort te zetten onder de naam *GEBs. VAN DER ELST*. Tevens maakten zij bekend, dat de heer *J. KOLDEWEIJ, die voor zijne rekening, het debiteren van SUIKER en SIROOP, in hunne voormalige Suiker-Raffinaderij, op de Kalkhaven, zal blijven continueren*, door hen gemachtigd was om de lopende zaken af te handelen.

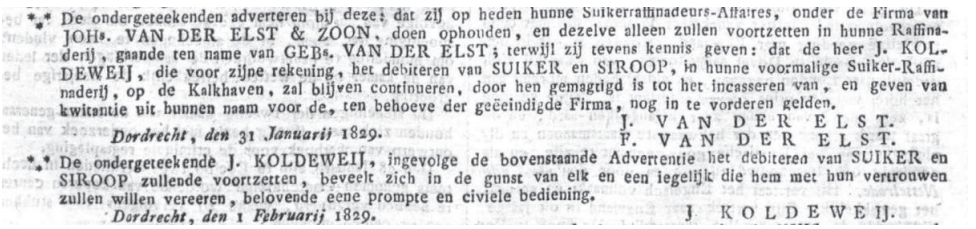
*** De ondergeteekenden adverteren bij deze; dat zij op heden hunne Suikerraffinadeurs-Affaires, onder de Firma van JOHs. VAN DER ELST & ZOON, doen ophouden, en dezelve alleen zullen voortzetten in hunne Raffinaderij, gaande ten name van GEBs. VAN DER ELST; terwijl zij tevens kennis geven: dat de heer J. KOLDEWEIJ, die voor zijne rekening, het debiteren van SUIKER en SIROOP, in hunne voormalige Suiker-Raffinaderij, op de Kalkhaven, zal blijven continueren, door hen gemagtigd is tot het incasseren van, en geven van kwitantie uit hunnen naam voor de, ten behoeve der geëindigde Firma, nog in te vorderen gelden.

Dordrecht, den 31 Januarij 1829.

J. VAN DER ELST.
F. VAN DER ELST.

*** De ondergeteekende J. KOLDEWEIJ, ingevolge de bovenstaande Advertentie het debiteren van SUIKER en SIROOP zullende voortzetten, beveelt zich in de gunst van elk en een iegelijk die hem met hun vertrouwen zullen willen vereeren, belovende eene prompte en civiele bediening.

Dordrecht, den 1 Februarij 1829.

J KOLDEWEIJ.

13 SAD 4, inv.nr. 114, d.d. 25-2-1808.
14 Een familielid van zijn vrouw Soeta Beudt.
15 SAD 4, inv.nr. 114, d.d. 2-6-1808.
16 Registers houdende aantekening van de quotisatie voor de wijken B-C-D-E, incl. woonplaats en beroep; SAD 4, inv.nr. 375.
17 NA 3.01.29, inv.nr. 594 (patenten Dordrecht van 26 oktober 1808-1809), fol. 151.
18 SAD 4, inv.nr. 114, d.d. 26-8-1809.
19 SAD 569, collectie kranten; *Dordrechtsche Courant*, d.d. 3-2-1829, p. 2.

Direct daaronder beval J. Koldeweij zich aan bij de klandizie in een bericht dat is gedateerd op 1 februari 1829.

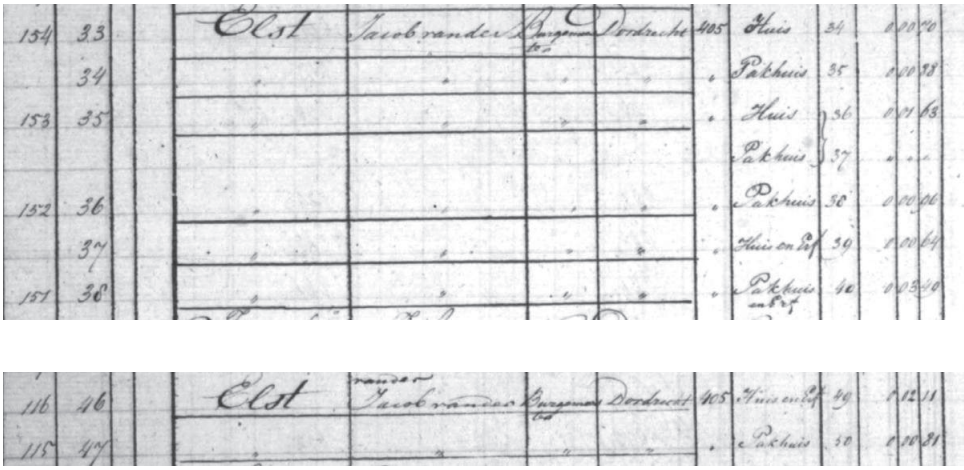

1832: vermelding in de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels, behorend bij de kadastrale kaart: wijk D nr. 151 (sectie E nr. 38) niet langer vermeld als suikerraffinaderij, maar als: Pakhuis en Erf. *Een pakhuis aan de Bomkade wijk D nr. 115 heeft kadastraal sectie E nr. 47.*

In 1832 is de bestemming van het pand wijk D nr. 151 (kadastraal sectie E nr. 38) reeds gewijzigd in: *Pakhuis en Erf.* Het betrof een tamelijk groot perceel, met een grootte van 3 are 49 ca (349 m^2). Met deze bestemmingswijziging is een einde gekomen aan het gebruik van dit gebouw als suikerraffinaderij. Uit een verkoop van 1839 blijkt, dat het pakhuis daarna nog een tijdje heeft gefunctioneerd als patentoliefabriek, een herbestemming van een oude suikerraffinaderij die ook uit andere gevallen binnen Dordrecht bekend is.

Kadastrale kaart uit 1832: de voormalige suikerraffinaderij (D 151) is sectie E nr. 38. Ook de percelen E nrs. 33 t/m 37 waren in het bezit van Jacob van der Elst, burgemeester te Dordrecht.

PUBLIEKE VERKOOPING VAN PATENTOLIEFABRIEK-GEREEDSCHAPPEN EN VAATWERK,

Ten overstaan van den Notaris SCHULTZ VAN HAEGEN, door de Stads Vendumeesters DE HART en ROEST, aan het Pakhuis geteekend D 151, staande aan de Kalkhaven, te Dordrecht, op Dingsdag den 7 Mei 1839, des namiddags om 3 ure, bestaande in een Oliepers, Olietobben, Oliematen en Tregters, Draai- en Filtreerkuipen, groote Schalen en Balans, diverse stukken Gewigt, Wijn- en Kruiwagens, Takels, Bok en Haken, Ladders, Trap, Tonnen en Vaatwerk, alsmede eenig Houtwerk voor Suikerkisten, Kagchels en Pijpen, en meer andere Goederen.

Zijnde alles op gemelden dag, van des voormiddags negen tot twaalf ure, voor een ieder te zien.

Zegt het voort.

Op 30 april 1839 verscheen een advertentie in de Dordrechtsche Courant, waarin de publieke verkoping werd aangekondigd van een P*ATENTOLIEFABRIEK - GEREEDSCHAPPEN EN VAATWERK*.[20] Deze inventaris was aanwezig in het *pakhuis geteekend D 151, staande aan de Kalkhaven* en de veiling zou plaatsvinden op 7 mei 1839. Geveild zouden worden: *een Oliepers, Olietobben, Oliematen en tregters, Draai- en Filtreerkuipen, groote Schalen en Balans, diverse stukken Gewigt, Wijn- en Kruiwagens, Takels, Bok en Haken, Ladders, Trap, Tonnen en Vaatwerk, alsmede eenig Houtwerk voor Suikerkisten, Kagchels en Pijpen, en meer andere Goederen*. Hoewel er dus nog wel sprake was van suikerkisten, leek er al lang geen sprake meer van een suikerraffinaderij of de inventaris die daarbij hoorde.

Achterzijde van de raffinaderij aan de Bomkade; foto: H.G. Beerman 1920/31 (afb.: Beeldbank DiEP 556-1173).

20 SAD 569, collectie kranten; *Dordrechtsche Courant*, d.d. 30-4-1839, p. 2.

Het gebouw van de suikerraffinaderij bestaat nog: op het adres Korte Kalkhaven 3 is nu café-restaurant Merz gevestigd. In 1965 is het pakhuis door een fotograaf vastgelegd in de oude toestand, vóór de verbouwing tot café.

Het dubbele pakhuis aan de Korte Kalkhaven in 1965 (afb.: Beeldbank DiEP 552-305995 t/m 305998). Duidelijk herkenbaar is het steegje rechts naast het pand, dat ook al aanwezig was op de kadastrale kaart van 1832.

Het pakhuis van de raffinaderij aan de Bomkade was in 1965 in gebruik bij de firma Derks (afb.: Beeldbank DiEP 552-302180).

Huidige situatie aan de Korte Kalkhaven en de Bomkade (foto's: C. Sigmond).

l. Grotekerksbuurt 6-8 (bij de Lombardbrug), suikerraffinaderij 1736-1747

Deze suikerraffinaderij in de Grotekerksbuurt bij de Lombardbrug is enigszins een buitenbeentje. In tegenstelling tot de andere raffinaderijen lag deze namelijk niet in het havengebied, maar aan de relatief smalle Voorstraatshaven. De raffinaderij heeft relatief kort bestaan en kende maar één enkele eigenaar. Na zijn overlijden is de productie van suiker daar niet voortgezet en is het pand van bestemming veranderd.

Kadastrale kaart uit 1832: de voormalige suikerraffinaderij had nr. 947; nu Grotekerksbuurt 6-8.

1736-na 1747: David Horstman

In maart 1736 verklaarden de erfgenamen van Elisabeth van Wezel, in leven huisvrouw van Petrus van Son, *oud-practisijn*, dat zij een geheel huis en erf in de Grotekerksbuurt bij de Lombardbrug verkocht hadden.[1] Koper voor fl. 850 gereed en contant geld was David Horstman, raffinadeur en koopman in Dordrecht. Hij was een van de oorspronkelijke compagnons van een andere suikerraffinaderij, De Suijkerkist bij de Hengstesteiger. Zijn aandeel in die raffinaderij verkocht hij een maand na de aankoop van het huis in de Grotekerksbuurt, maar de overeenkomst hiervoor was al eerder gesloten, in januari.

1 SAD 9, ORA 818, fol. 84, d.d. 15-3-1736.

Het is duidelijk dat David Horstman direct na de koop is begonnen het pand in te richten als suikerraffinaderij. Opnieuw bleek, dat de kosten hiervoor niet gering waren: slechts enkele maanden na de koop van het huis moest de kersverse *Suijker Raffinadeur* al een lening afsluiten van fl. 1.500.[2] Samen met zijn vrouw Sija van der Reije verklaarde hij de crediteur te zullen terugbetalen *ten vermane van deselve, mits drie maanden te voren behoorlijke opeijsinge doende*. Zoals zij zelf ook *gehouden sullen wesen in cas van afflossinge drie maanden te vooren te waarschouwen*. De rente op de lening bedroeg 5 % jaarlijks, of bij prompte betaling (binnen een maand) 4 %. De lening werd speciaal verzekerd op zijn *huijsinge en Suijker Raffinaderije met alle de gereedschappen daertoe behoorende*, gelegen in de Grotekerksbuurt. Blijkens een aantekening in de kantlijn werd de schuld vier jaar later keurig afgelost.
Raffinaderij en huis van David Horstman lagen op twee percelen naast elkaar: de dubbele perceelbreedte van het geheel is op de kaart van 1832 duidelijk zichtbaar. In de volgende jaren was regelmatig sprake van een (huis en) raffinaderij,[3] maar in 1759 werd bij een belending nog slechts gesproken over het 'huis' van David Horstman.[4] Het is daarmee niet geheel zeker, of de raffinaderij na 1747 nog wel is doorgezet.

De Lombardbrug gezien vanuit het Stadhuis, getekend door J. van Lexmond in 1828/32 (afb.: Beeldbank DiEP 551-35174).

2 Ibidem, fol. 102v, d.d. 21-6-1736.
3 SAD 9, ORA 820, fol. 109, d.d. 31-5-1742; ORA 821, fol. 239v, d.d. 7-12-1747.
4 SAD 9, ORA 826, fol. 181v, d.d. 24-7-1759.

(1772: Willem Horstman)

Pas in 1772 kwam het pand weer voor in de boeken. Willem Horstman, wellicht een zoon van de vorige eigenaar, verklaarde het gehele huis en erf in de Grotekerksbuurt aan de havenzijde voor fl. 925 verkocht te hebben.[5] De koper, Aalbert Oosterman, sloot een lening van fl. 1.000, verzekerd op het verkochte huis en erf. Het relatief lage bedrag van verkoop en lening bewees, dat er op dat moment al (lang) geen sprake meer was van een suikerraffinaderij in dit pand.

De locatie van de voormalige raffinaderij aan de voor- en achterzijde (foto's: C. Sigmond).

5 SAD 9, ORA 831, fol. 13v, d.d. 18-2-1772.

m. Vreuchdenburch (Het Suykerhuys) in de Wijnstraat, suikerraffinaderij 1736-1782

Volgens Van Dalen zou in de Wijnstraat op of bij de hoek van de Wijnbrug al in 1626 sprake zijn geweest van een Suykerhuys.[1] *Deze naam is echter tijdens het onderzoek naar de suikerraffinaderijen niet aangetroffen. Wel is in deze omgeving voor het pand waarin halverwege de 18de eeuw een raffinaderij was gevestigd, de oude huisnaam Vreuchdenburch teruggevonden. Deze naam komt al voor in 1323: een* half steenhuis *te Dordrecht genaamd Vreuchdenburch.*[2] *De naam van dit pand bleef eeuwen in gebruik, in ieder geval tot in 1569, toen er sprake was van het huis en erf met toebehoren, staande bij de* Wijncooperscappel*, genaamd* Vroechdenborch.[3] *Tijdens de periode dat de suikerraffinaderij in het pand was gevestigd, werd voor zover bekend geen huisnaam gebruikt.*

Links: de situatie op de kadastrale kaart van 1832 aan de Wijnstraat-havenzijde bij de Wijnbrug. Op perceel 874 was de suikerraffinaderij gevestigd, in het oude huis Vreuchdenburch. In 1834 heeft J. Rutten de voorgevel vastgelegd (afb. rechts: Beeldbank DiEP 551-36506).

In de reeks suikerraffinaderijen in de Wijnstraat aan de Wijnhaven was dit de vierde. Directe concurrenten waren eerder gevestigd bij de Nieuwbrug (niet op bovenstaande kaartuitsnede) en op perceel 868: suikerraffinaderij De Suijkerkist/ Het Beerken, naast de Hengstesteiger (perceel

1 Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, p. 650.
2 Kort, Grafelijke lenen Grote Zuidhollandse Waard, 213-246, 278-319, ald. p. 229.
3 SAD 9, ORA 727, akten 270, 271, d.d. 9-5-1569.

867). Tussen de Engelse Kerk in de voormalige Wijnkoperskapel (het donker gearceerde perceel 872) en de Wijnbrug (linksonder) lagen vijf percelen. In het huis op het middelste perceel (874) werd vanaf 1736 een suikerraffinaderij ingericht.

Wijnstraat met de Wijnkoperskapel, aquarel en voorstudie (detail) door J. Rutten 1834 (afb.: Beeldbank DiEP 551-36506 en 551-36504): de suikerraffinaderij was gevestigd in het huis voor de 'knik'.

Interessant is de aquarel met de bijbehorende voorstudie (tekening), die Johannes Rutten in 1834 van dit stukje Wijnstraat heeft gemaakt. Uiterst rechts is de opgang van de Wijnbrug zichtbaar, met scheefgezakt hoekpaaltje. Rutten heeft zich voor het gedeelte links van de Wijnkoperskapel niet geheel gehouden aan de werkelijkheid: hij tekende daar veel minder panden dan er waren. Maar het gedeelte rechts van de Wijnkoperskapel klopt wel. Er zijn daar vijf percelen getekend, wat overeenkomt met de kadastrale kaart uit 1832. Het middelste perceel van de vijf, direct rechts van het onbebouwde perceel, was de suikerraffinaderij in het oude huis Vreuchdenburch. Het huis telde vier vensterassen en was daarmee ongetwijfeld te kwalificeren als een groot pand. Opvallend was de lage onderverdieping (met de ronde toegangsdeur): een duidelijk teken dat het pand al oud was en in de loop der eeuwen door verzakking enigszins onder het straatniveau was komen te liggen.

(1723-1736: Daniel de Meij)

In 1723 verkocht de executeur-testamentair van de heer De Roovere, in zijn leven heer van Hardinxveld, oud-burgemeester en baljuw van Zuidholland, een huis en erf

in de Wijnstraat, *bij Jan Cleston mr. timmerman genoviceert*.[4] Huis en erf lagen aan de havenzijde, precies halverwege de Wijnbrug en Wijnkoperskapel, naast het huis genaamd Den Appelkelder. Koper voor fl. 600 gereed en contant geld was Daniel de Meij, *meester twijnder* in Dordrecht. Het is opmerkelijk, dat een ambachtsman een dergelijk groot huis kon kopen. Mogelijk was de relatief lage prijs een indicatie voor de slechte staat van onderhoud, ondanks de renovatie door een meestertimmerman.

1736-1774: Joost Hendrik Scheffer

Hoge onderhoudskosten speelden wellicht een belangrijke rol: nadat Daniel de Meij dertien jaar in het huis gevestigd was geweest, ging hij failliet. Op 1 mei 1736 werden twee curators aangesteld over de insolvente boedel van Daniel de Meij, gewezen *garentwijnder*. De curators verkochten het huis daarop voor fl. 1.700 aan Joost Hendrik Scheffer, raffinadeur.[5] Met deze verkoop begon de periode waarin het huis als suikerraffinaderij gebruikt werd.

Ook voor de nieuwe eigenaar wogen de kosten zwaar. Reeds enkele maanden na de koop van het huis verklaarde Joost Hendrik Scheffer, dat hij fl. 2.000 had geleend van mr. Johan Hendrik de Roo.[6] Als zekerheid voor deze schuld verbond hij: *Een geheel huijs en Erff sijnde off wordende geapproprieert tot een Suijker Raffinaderij met sijn kopere pannen, koelpannen, kleerketel, kandij potten en beckens en al't gene daer aan eenigsints dependerende is*, gelegen in de Wijnstraat bij de Wijnbrug. Uit de formulering in deze akte blijkt, dat op dat moment de ombouw van het pand tot suikerraffinaderij nog in volle gang was. Opnieuw is duidelijk, dat het inrichten van een raffinaderij een kostbare zaak was. De lening die daarvoor blijkbaar nodig was, bleef van kracht gedurende de gehele tijd dat Scheffer eigenaar was. De schuld werd pas geroyeerd in 1774, na de verkoop van de raffinaderij.

Bijna veertig jaar bleef de suikerraffinaderij onder eigenaar Joost Hendrik Scheffer in bedrijf. In deze periode wordt hij tweemaal in de bronnen vermeld: in 1753 als *de Raffinaderije* van N. Scheffer, en in 1765 (bij de Wijnbrug, naast het huis genaamd Den Appelkelder) als huis en raffinaderij van Joost Hendrik Scheffer.[7] Hij gebruikte het pand blijkbaar tevens als woonhuis.

1774-1782: Jacobus van der Elst Abrahamsz.

In 1774 verkocht de gemachtigde van Joost Hendrik Scheffer voor fl. 400 gereed en contant geld aan Jacobus van der Elst: een geheel huis en erf *geapproprieert tot een Raffinaderije*.[8] Dat de koopsom zo laag was, heeft vermoedelijk te maken met de hypotheek van fl. 2.000 die op huis en raffinaderij rustte. Deze was blijkbaar bij de koop inbegrepen en werd op de dag van de overdracht afgelost. De feitelijke koopsom was daarmee fl. 2.400, wat beter overeenkomt met de waarde van raffinaderijen elders in de stad. Ook de nieuwe eigenaar Jacobus van Elst Abrahamsz., *raffinadeur binnen*

---

4 SAD 9, ORA 814, fol. 27, d.d. 27-5-1723; *genoviceert*: vernieuwd, gerenoveerd.
5 SAD 9, ORA 818, fol. 103v, d.d. 3-7-1736.
6 SAD 9, ORA 818, fol. 135v, d.d. 15-11-1736.
7 SAD 9, ORA 824, fol. 112, d.d. 13-2-1753; SAD 9, ORA 828, fol. 178v, d.d. 2-4-1765.
8 SAD 9, ORA 832, fol. 58v, d.d. 26-7-1774.

deze stad, moest echter een lening sluiten. Twee jaar na de koop verzekerde hij een schuld van fl. 1.000 op een huis en erf *geapproprieert tot een Raffinaderij*, gelegen in de Wijnstraat bij de Wijnbrug aan de havenzijde.[9] Volgens een aantekening in de kantlijn werd ook in dit geval de schuld pas afgelost, nadat het huis was verkocht.

(1782-....: Lodewijk van Loon en Johan Kemp)

Blijkbaar gebruikte Jacobus van der Elst de suikerraffinaderij nog als zodanig. Dit veranderde nadat hij deze had verkocht. In 1782 deden Johannes van der Elst en Willem Hordijk, beiden kooplieden, als gemachtigden van Jacobus van der Elst Abrahamszn., de *Raffinaderij en Erf* van de hand. Kopers voor fl. 1.870 waren Lodewijk van Loon en Johan Kemp, eveneens kooplieden binnen deze stad.[10] De eerste koper Lodewijk van Loon Adriaansz. was al lange tijd de buurman van de suikerraffinaderij. Reeds in 1765 was hij eigenaar geworden van dit belendende pand, met de naam Den Appelkelder.[11] Opmerkelijk bij de verkoop van de raffinaderij was, dat de tweede gemachtigde van de verkoper zelf eveneens suikerraffinadeur was. Het is niet ondenkbaar, dat met de verkoop en (korte tijd later) opheffing van de suikerraffinaderij een plaatselijke concurrent werd uitgeschakeld. In volgende jaren is in de bronnen namelijk niet langer sprake van een raffinaderij, maar van een *pakhuis*,[12] respectievelijk *wijnkelder*.[13]

Lodewijk van Loon bezat dankzij de koop van 1782 slechts de helft van het oude huis Vreuchdenburch. Pas na zeventien jaar kon hij de andere helft van het huis kopen uit de boedel van zijn medeeigenaar. Op 24 januari 1799, zijnde *'t vijfde jaar der Bataafsche Vrijheid*, verkochten de executeurs van de boedel van wijlen Johan Kemp voor fl. 1.200 contant en gereed geld aan Lodewijk van Loon Adriaansz., koopman: de helft in *een Pakhuis en Erve*, gelegen in de Wijnstraat bij de Wijnbrug aan de havenzijde.[14] Na gebruikt te zijn als *comptoir*,[15] werd het uiteindelijk in 1805 samen met het buurhuis voor fl. 5.500 verkocht aan de firma Schmidt, Verbeek & Compagnie.[16]

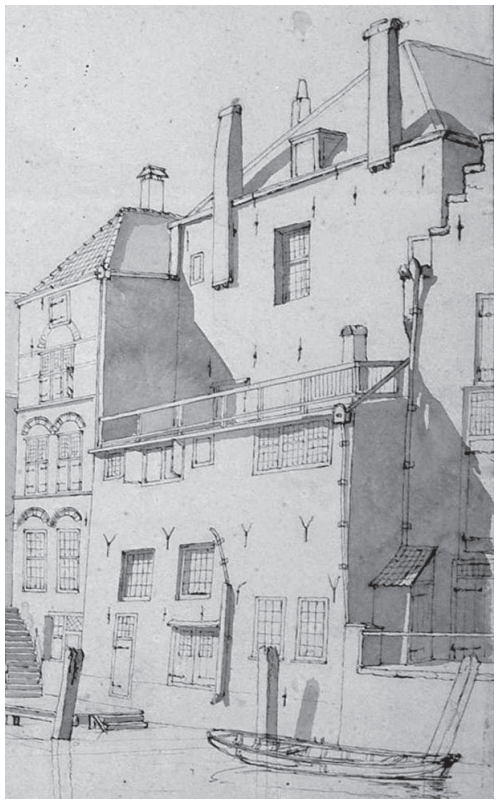

9 SAD 9, ORA 833, fol. 19, d.d. 7-3-1776.
10 SAD 9, ORA 836, fol. 112v, d.d. 3-9-1782.
11 SAD 9, ORA 828, fol. 178v, d.d. 2-4-1765.
12 SAD 4, inv.nr.167, d.d. 1796-1797.
13 SAD 4, inv.nr. 170, d.d. 30-1-1797.
14 SAD 9, ORA 842, fol. 260v, d.d. 24-1-1799.
15 SAD 6, inv.nr. 577, d.d. 8-7-1802.
16 SAD 9, ORA 844, fol. 121, d.d. 14-2-1805.

Havenzijde van de panden aan de Wijnstraat bij de Wijnbrug, voorstudie (vorige pagina) en ingekleurde gravure door J. van Lexmond, 1814. (afb.: Beeldbank DiEP 551-36119 en 551-35164). De voormalige suikerraffinaderij staat slechts half op de tekening (uiterst rechts): het is het pand met de trapgevel en het open plaatsje aan achterzijde.

Huidige situatie (foto: C. Sigmond).

n. Amsterdam aan de Kalkhaven, suikerraffinaderij 1743-1870

De relatief laat opgerichte suikerraffinaderij Amsterdam aan de Kalkhaven heeft van alle raffinaderijen in Dordrecht het langst als zodanig bestaan. In tegenstelling tot de andere raffinaderijen is hier namelijk tot ver in de 19de eeuw nog suiker geraffineerd. De laatste eigenaar Leendert Dupper overleed in 1870. Daarmee kwam een einde aan de kleinschalige suikerraffinage in de binnenstad van Dordrecht. Hoewel het blijkbaar niet langer economisch haalbaar was om op deze manier suiker te raffineren, overleed deze laatste eigenaar toch als bijzonder welgesteld man. Als actief kunstverzamelaar legateerde hij – naast enkele, eigentijdse schilderijen – het voor die tijd zeer hoge bedrag van fl. 100.000 aan het Dordrechts Museum. Met dit kapitaal werd een begin gemaakt met het actieve verzamelen door het museum zelf.

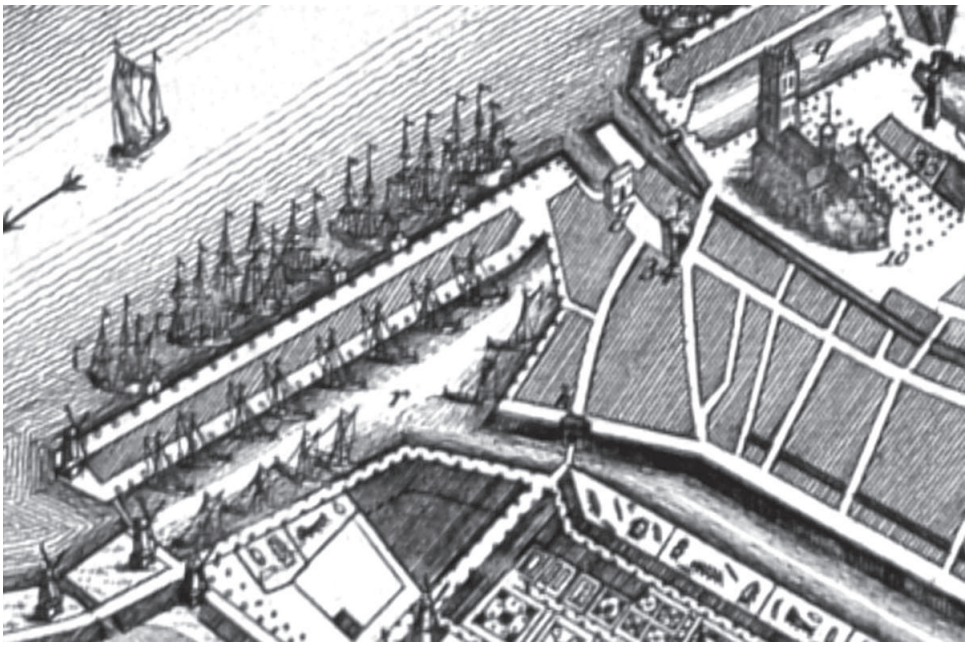

De Kalkhaven in 1742 op de kaart van Tirion. De suikerraffinaderij Amsterdam bevond zich halverwege de lange, blokvormige bebouwing (afb.: Beeldbank DiEP 551-10042).

1743-1745: Jacob van Broekhuijsen en Hilmar Backer

Op 12 maart 1742 kocht Jacob van Broekhuijsen, *Meerderjarige Jongman*, voor fl. 2.400: *Een Pakhuijs staande ende gelege op de Kalkhaven binnen dese stad.*[1] Verkoopster was Agatha Gardenier, weduwe van Boudewijn de Haan, die tevens eige-

1 SAD 9, ORA 820, fol. 94, d.d. 12-4-1742; in het kohier van de verponding van 1731 aangeduid als nr. 11014 (Gardenier), met als belenders 11013 (Gardenier), respectievelijk 11015 (Johannes Timmers).

naresse was van het ernaast gelegen huis en pakhuis.[2] Belender aan de andere zijde was Johannes Timmers. Hoewel in deze akte geen sprake was van een mede-eigenaar of firma, bleek het pand een jaar later gezamenlijk eigendom te zijn van Jacob van Broekhuijsen en Hilmar Backer, *Coopluijden*, die er een suikerraffinaderij in waren begonnen. Zij sloten in juli 1743 een lening van fl. 3.000, waarbij zij als onderpand stelden:[3] *Een geheel huijs, Pakhuijs en Erve geapproprieert tot een Suijker Raffinaderije genaamt Amsterdam, met alle de gereedschappen daertoe behoorende, staande ende gelegen op de Kalkhaven off Nieuwen uijtleg.* De belenders waren dezelfde als in 1742. Reeds na drie jaar werd deze lening afgelost en is deze in het rechtboek doorgestreept (aantekening in de kantlijn d.d. 13 mei 1745), ongetwijfeld naar aanleiding van de overdracht van de helft van de raffinaderij aan een nieuwe firmant.

1745-1805: Hilmar Backer en Jacob van der Elst (firma Backer en Van der Elst)

Opmerkelijk is een doorgestreepte en niet afgemaakte akte van 11 mei 1745, waarin Jacob van Broekhuijsen, *meerderjarig jonkman altans woonende even buijten dese Stad*, verklaarde verkocht te hebben aan Hilmar Backer en Jacob van der Elst, *in Compagnie*, voor de somma van fl. 2.400: *Een pakhuijs en Erve geapproprieert tot Een Raffinaderije, staande ende gelegen op de Kalkhaven binnen dese Stadt*.[4] Blijkbaar was deze akte enigszins prematuur en is er voor de rechtbank tussen verkoper en kopers op het laatste moment onenigheid ontstaan over de details van de verkoop. Twee dagen later volgde een nieuwe, nu wel geslaagde poging tot overdracht.[5] De verschillen met de doorgestreepte akte waren klein, maar niet onbelangrijk: vooreerst werden ook de gereedschappen van de raffinaderij vermeld en (daardoor) was de koopsom hoger. De letterlijke omschrijving luidt: *Een Pakhuijs geapproprieert tot Een Suijker Raffinaderije, met de vaste gereedschappen daertoe behoorende*. De koopsom was verhoogd tot fl. 3.000 *gereet ende Contant gelt*. De belenders waren gelijk aan die van 1742. Op dezelfde dag sloten Hilmar Backer en Jacob van der Elst, *coopluijden in Comp. binnen dese stad*, een lening van fl. 3.000,[6] die zij verzekerden op: *Een Pakhuijs en Erff geapproprieert tot een Suijker Raffinaderije met alle de vaste en losse gereedschappen daerin en toebehoorende, staande ende gelegen op de Kalkhaven off nieuwe uijtlegging binnen dese Stad*. De lening werd verstrekt op een rente van drie procent jaarlijks en mocht worden terugbetaald binnen de komende acht jaar, *wanneer het de Comparanten sal convenieeren*. Die termijn is overigens ruimschoots overschreden, want volgens een aantekening in de kantlijn heeft Jacob van der Elst

2 In 1737 verzekerden Bastiaan Gardenier en Agatha Gardenier, weduwe van Boudewijn de Haan, een lening van fl. 3.000 op een viertal panden, waaronder: *Een Pakhuijs staende ende gelegen* op de Kalkhaven, tussen het huis van Jan Gardenier, aan de ene, en het huis van Johannes Timmers, aan de andere zijde. Op 11 april 1742 is hierbij aangetekend, dat het betreffende pakhuis door de weduwe De Haan is verkocht aan Jacob van Broekhuijsen (SAD 9, ORA 818, fol. 157, d.d. 5-2-1737).

3 SAD 9, ORA 820, fol. 191v/192, d.d. 16-7-1743.

4 SAD 9, ORA 821, fol. 79, d.d. 11-5-1745.

5 SAD 9, ORA 821, fol. 80, d.d. 13-5-1745.

6 SAD 9, ORA 821, fol. 80v, d.d. 13-5-1745.

op de secretarie een *francijnen* brief vertoond, met daaraan gehecht de kwitantie dat bovenstaande fl. 3.000 met verlopen interest tot 17 januari 1756 was voldaan, waarna de schuldakte is doorgestreept op 30 januari.

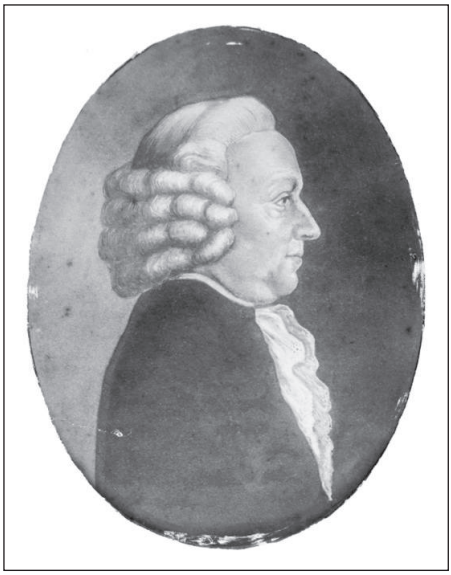

Dubbelportret van Jacob van der Elst (1717-1781), suikerraffinadeur, en echtgenote Sija Kleijn (1724-1789) (afb.: Beeldbank DiEP 552-300104 en 552-300105).

Acht jaar na de koop van het pakhuis en vijf jaar na de start van de firma Backer & Van der Elst deed zich de gelegenheid voor van de oorspronkelijke eigenaresse ook het huis naast de raffinaderij te verwerven. De firmanten Hilmar Backer en Jacob van der Elst, *Suijker Raffinadeurs in Compagnie binnen dese stad*, kochten in april 1750 voor fl. 3.000 van buurvrouw Agatha Gardenier, weduwe en boedelhoudster van Boudewijn de Haan: *Een geheel Huijs en Erff met alle sijnen toebehooren, staande ende gelegen op de Kalkhaven binnen dese stad*, dat aan de ene zijde grensde aan *het huijs off Raffinaderije vande koopers*.[7]
In 1751 verkocht de andere buurman Johannes Timmers zijn huis aan Dirk van Meeteren, koopman.[8] Opmerkelijk was, dat in deze akte Jan Backer als belender genoemd werd, terwijl enkele jaren later bij de verkoop van ditzelfde huis,[9] weer de *Raffinaderij van Backer en van der Elst in Compagnie* als belending werd vermeld. Deze eenmalige, afwijkende vermelding moet maar worden beschouwd als een 'slip of the pen', vooral ook omdat in de halve eeuw daarna steeds sprake was van de suikerraffinaderij van Backer en Van der Elst.[10] Uit een ongedateerd stuk uit de tweede helft van

7 SAD 9, ORA 823, fol. 21v, d.d. 16-4-1750.
8 SAD 9, ORA 823, fol. 110, d.d. 9-3-1751. Ook de familie Van Meeteren was actief in de suikerraffinage, echter niet op dit adres, maar in de Wijnstraat.
9 SAD 9, ORA 825, fol. 149, d.d. 6-11-1755.
10 Bijvoorbeeld als belending in: SAD 9, ORA 833, fol. 28, d.d. 7-5-1776.

de 18de eeuw blijkt, dat de zaken goed gingen en dat de raffinaderij wilde uitbreiden van twee naar drie pannen. Hiervoor was echter een grotere schoorsteen noodzakelijk. Het *advies op een verzoekschrift van Bakker en Van der Elst betreffende de schoorsteen op hun raffinaderij* is bewaard gebleven.[11] Samen met de *stadsfabrijk*[12] werd *een herhaalde Inspectie genomen in de rafinaderij van de Suppl(*icanten*) en bevonden dat derselver Schoorsteen die aengelegt is voor twee pannen buijten tegenspraek te naeuw is voor drie pannen*. Bovendien werd vastgesteld, dat de schoorsteen slechts halfsteens was, terwijl die volgens de keur *moet zijn van een heele steen*. Binnen het pakhuis was te weinig ruimte voor de uitbreiding, maar het was niet nodig de uitbouw volledig aan de buitenkant te maken, die dan een diepte zou krijgen van 3½ voet. Voorgesteld werd dat *den Schouw die dient om de wasem van de Suijker pannen door op te trekken, niet ront de Schoorsteen gebragt, maer alleen van voren en ter weder sijde wiert gebragt en niet van agtere*n. Blijkbaar was de schoorsteen dubbelwandig en werd het buitenste kanaal gebruikt voor het afvoeren van stoom. Door deze dubbele wand aan de achterzijde achterwege te laten, zou alleen de schoorsteenpijp, waar de rook van het vuur door werd afgevoerd, aan de buitenzijde komen. Deze extra schoorsteen zou moeten worden opgebouwd uit anderhalve steen *voor de agtermuur* met een diepte van 10½ duim, met nog 14 duim voor de breedte van het gat. Samen maakte dit 24½ duim, maar hiervan kon 3½ duim worden afgetrokken voor het gedeelte dat in de achtergevel van het huis zou worden verwerkt. Hiermee zou de schoorsteen nog maar 21 duim uitspringen buiten de gevel, met een breedte van 6½ duim.[13] *Hetgeen met schuijne of lijn hoeken Souden moeten worden gemetseld*. Wat betreft de bekleding van de schoorsteen zou de indiener deze willen bekleden *met blauwe plavij steen*, maar daarvan *meent den fabrijk, en ook hun Metselaers baas, dat die door de hitte Springen Soude*.
Bij verkoop in 1802 en 1803 van naastgelegen panden aan de Kalkhaven, bleek de raffinaderij van Backer en Van der Elst het huisnummer wijk D nr. 175 te hebben gekregen.[14]

1806-1851: firma Backer en Rombouts

In 1806 verscheen een bericht in de Dordrechtsche Courant, waarin werd gemeld dat de firma *Backer en Van der Elst* verder zal gaan onder de naam *Backer en Rombouts*.[15] Interessant is, dat de activiteiten inmiddels waren uitgebreid en dat er nu ook zout werd verwerkt: *den Handel en 't Raffineren van Suiker en Zout*. De firmanten ondertekenden het bericht: A. Burmester wed. C.F. Backer, H.J. Backer, P.D. Backer en J. Rombouts.
De suikerraffinaderij van de firma *Backer en Rombouts* werd in volgende jaren een aantal malen vermeld als belender.[16] In het register van de te Dordrecht uitgegeven

11 SAD 3, inv.nr. 959.
12 Technisch ambtenaar, bouwopzichter in dienst van het stadsbestuur.
13 Zuidhollandse of Rijnlandse duim: 2,61 cm. Het buiten de achtergevel uitstekende deel van de schoorsteen zou dus ca. 55 x 17 cm zijn.
14 SAD 9, ORA 843, fol. 289v, d.d. 14-10-1802; fol. 320, d.d. 27-1-1803.
15 SAD 569, collectie kranten; *Dordrechtsche Courant*, d.d. 1-5-1806.
16 SAD 9, ORA 845, fol. 7, d.d. 19-1-1808; ORA 846, fol. 94, d.d. 7-11-1809.

patenten was op 13 maart 1809 patent verleend aan Johannes Rombouts, firma Backer en Rombouts, op het adres wijk D nr. 175, *hebbende een suikerraffinaderij*; kosten fl. 27-18-0.[17]

Vanwege het Continentaal Stelsel en de blokkade van de handel met Engeland was de productie van suiker uit suikerriet volledig tot stilstand gekomen. Blijkbaar is de raffinaderij van Backer en Rombouts noodgedwongen overgestapt op de winning van suiker uit bieten. Probleem was echter, dat er veel ruimte nodig was voor de opslag van de suikerbieten. Om de opslagcapaciteit te vergroten, dienden de eigenaren in 1812 een verzoek in bij de *Maire der Stad Dordrecht*.[18] Dat zij *in hunnen Suiker Fabriek werkende zijn ter Fabriceering van Suiker uit Mangelwortel, door dat zij hier toe gebrek aan de nodige ruimte in hunne Fabriek zijn hebbende*. Zij vroegen vergunning om aan de binnenzijde van de Kalkhaven, op grond van hun suikerraffinaderij met adres wijk D nr. 175, een loods te mogen bouwen met afdak, groot 15 bij 48 voet.[19] Op 27 oktober 1812 werd door de betrokken ambtenaar geadviseerd hiervoor toestemming te verlenen, mits er niet hoger dan 15 voet werd gebouwd. Vermoedelijk was het gebrek aan opslagruimte ook de reden voor de verbouwing van een pakhuis dat de firma in 1825 had verworven in de Raamstraat.[20]

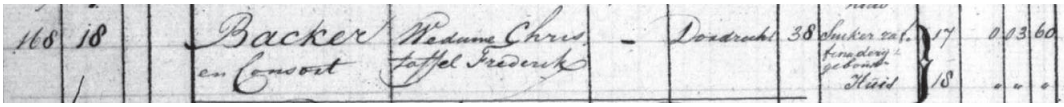

Kadastrale kaart 1832 met overzicht en detailuitsnede van de Kalkhaven. De suikerraffinaderij van Backer en Rombouts heeft nummer 18 en ligt halverwege de pier. De uitgebouwde schoorsteen t.b.v. de derde pan is zichtbaar aan de rivierzijde van het pand. Het pakhuis dat er bij hoorde, heeft nummer 22 (ter plaatse van het kaartkruis).

---

17 NA 3.01.29, inv.nr. 594 (patenten Dordrecht van 26 oktober 1808-1809), fol. 154.

18 SAD 4, inv.nr. 358: verbouwingen van huizen.

19 4,71 x 15,07 m.

20 Dienst openbare werken en stadsontwikkeling van de gemeente Dordrecht; SAD 218, inv.nr. 40: Uittreksels uit de notulen van de vergaderingen van het College van burgemeester en wethouders betreffende door de directeur uit te voeren werken (1824-1830), d.d. 31-10-1825.

In de Onafhankelijke Aanwijzende Tafel van 1832 en op de bijbehorende kaart had de raffinaderij D 168 het kadastrale nummer sectie E nr. 18. Het ging in feite om twee samengevoegde percelen: *Suikerrafinaderij & gebouw*, respectievelijk *Huis*, bij elkaar met een grootte van 3 are 60 ca (360 m2). Uit de kadastrale legger blijkt dat het pakhuis D 164 (sectie E nr. 22), groot 249 m2, eveneens bij het bedrijf hoorde.[21] Het geheel stond op naam van de weduwe Christoffel Frederik Backer en Consort(en).

Dordrecht, den 17 September 1834.

P U B L I E K E V E R K O O P I N G,

Ten overstaan van den Heer Vrederegter van het 2de kanton Dordrecht, door het ministerie van den Notaris SCHULTZ VAN HAEGEN, in het Nederlandsch Koffijhuis bij *Zahn*, binnen gemelde stad, op Zaturdag den 27 September 1834, des voormiddags ten half twaalf ure, van

1°. Een derde gedeelte in eene SUIKER-RAFFINADERIJ, met een WOONHUIS annex, staande en gelegen binnen de stad Dordrecht, aan de Kalkhaven, D 168.

2°. Een derde gedeelte in een PAKHUIS, genaamd *ELBING*, binnen gemelde stad, aan de Kalkhaven, D 174.

Zijnde te bezigtigen met een consent-biljet van voornoemden Notaris, bij wien mede nadere informatie te bekomen is.

In september 1834 werd in de Dordrechtsche Courant[22] de openbare verkoop aangekondigd in *het Nederlandsch Koffijhuis bij Zahn*, van een derde gedeelte in een suikerraffinaderij, met een woonhuis daarnaast, gelegen aan de Kalkhaven, wijk D nr. 168. Tegelijkertijd zou worden geveild een derde gedeelte in een pakhuis genaamd Elbing, iets verderop aan de Kalkhaven, met adres wijk D nr. 174 (E nr. 12). De veiling is blijkbaar succesvol verlopen, want een maand later verkocht Ida Albertina Backer, echtgenote van S.H.W. van Trigt, haar een derde deel in de suikerraffinaderij wijk D nr. 168, alsmede het pakhuis Elbing, aan Johannes Rombouts.[23] In de kadastrale legger was deze overgang eveneens zichtbaar: *Suikerraffinaderij, gebouw en huis* met adres wijk D nr. 168 (E 18) en *pakhuis* met adres wijk D nr. 164 (E nr. 22) kwamen op naam van Johannes Rombouts en Consorten, *Suikerraffinadeur.*[24] Het pakhuis werd blijkbaar gebruikt door de raffinaderij, wellicht voor de opslag van suikerbieten. Het verkochte pakhuis was dus niet hetzelfde als pakhuis Elbing (wijk D nr. 174, kadastraal sectie E nr. 12), dat enkele panden ten zuidwesten van de raffinaderij lag en dat in 1832 behoorde aan de bekende Jan Schouten, *scheepmaker* te Dordrecht.

1851-1870: Leendert Dupper Willemsz.

In 1851 werd in de kadastrale legger de naam van Johannes Rombouts, *Looijer*, doorgestreept en kwam het geheel op naam van Leendert Dupper Wz. en *verdere Erfgen(*amen*) van bovenstaande* (Rombouts).[25] Het was deze Leendert Dupper, koopman, die de raffinaderij voortzette: in 1853 stond de raffinaderij D nr. 168 en het pakhuis D nr. 164 op naam van hem en zijn vrouw Catharina samen,[26] maar al in hetzelfde jaar stond het onroerend goed alleen op naam van Leendert Dupper Willemsz., *Suikerraffinadeur.*[27]

---

21 Kadastrale leggers; SAD 581, artikelnrs. 38-1/2.
22 SAD 569, collectie kranten; *Dordrechtsche Courant*, d.d. 23-9-1834, p. 2.
23 SAD 20, NNA 1524 (notaris Julius Dominicus Schultz van Haegen), nr. 5751, d.d. 29-10-1834.
24 Kadastrale leggers; SAD 581, artikelnrs. 2168-1/2.
25 Kadastrale leggers; SAD 581, artikelnrs. 1250-6/7.
26 Kadastrale leggers; SAD 581, artikelnrs. 3831-1/2.
27 Kadastrale leggers; SAD 581, artikelnrs. 3605-9/10.

Leendert Dupper is een belangrijk figuur geweest voor de Nederlandse schilderkunst. Hij was een fanatiek verzamelaar van kunst en had een indrukwekkende collectie opgebouwd. Bij zijn overlijden in 1870 legateerde hij een grote som geld aan het Dordrechts Museum, die mede aan de basis stond van de verzameling van het museum. De belangrijkste werken uit zijn verzameling – voornamelijk 17de-eeuwse schilderijen – liet hij echter na aan het Rijksmuseum in Amsterdam. Hieronder bevonden zich enkele belangrijke werken, zoals *Het gezicht op Haarlem* van Jacob van Ruisdael en *Prinsjesdag* van Jan Steen. Samen met enkele andere grote schenkingen van particulieren, vormde de verzameling Dupper in de beginjaren de basis van de collectie van het Rijksmuseum.

Op 1 april 1857 vroeg Leendert Dupper namens de firma Backer en Rombouts, eigenaren van het pakhuis aan de Kalkhaven genaamd Elburg, vergunning voor het plaatsen van een bouwstelling om de goten en lijsten te kunnen vernieuwen.[28] Het gegeven adres van het pakhuis was wijk D nr. 163: dus naast het al bekende pakhuis D nr. 164. In de maand augustus van hetzelfde jaar vroeg de firma Backer en Rombouts, eigenaar van de raffinaderij aan de Kalkhaven met adres wijk D nr. 168, vergunning voor *het opgraven der havenput liggende op de buiten Kalkhaven ten einde dezelve schoon te maken en de nodig reparatien aan te verrigten*.[29]

Leendert Dupper Wz. (1800-1870), suikerraffinadeur en kunstverzamelaar, portret door L. de Koningh jr. (afb.: Beeldbank DiEP 551-55152).

Als we de respectievelijke adresboeken van Dordrecht uit die periode volgen, dan was in 1854 nog sprake van een *Suikerraffinaderij* op het adres wijk D *Binnen Kalkhaven* nr. 168. In de adresboeken van 1860, 1865 en 1868 was behalve de *Firma Backer en Rombouts*, wijk D Kalkhaven nr. 168, *suikerraffinadeurs*, op hetzelfde adres sprake van A.C. Poots, *suikerraffinadeursknecht*, en verder van L. Dupper Wzn., wijk D Prinsenstraat nr. 206, *suikerraffinadeur*. In het volgende, bewaarde adresboek (van 1873) is geen sprake meer van suikerraffinaderij of suikerraffinadeurs(knechten), maar was het pand in gebruik bij de *directeur der stoomvaartreederij Dordrecht en Londen en der stoomsleepreederij DORDRECHT.*

28 Bouwaanvragen; SAD 209, inv.nr. 37, nr. 38, d.d. 1-4-1857.
29 Bouwaanvragen; SAD 209, inv.nr. 37, nr. 86, d.d. 7-8-1857.

PUBLIEKE VERKOOPING,
Op WOENSDAG den 20 JULIJ 1870, des voormiddags ten half Elf uren, voor en achter de *Suiker-Raffinaderij*, staande en gelegen aan de Kalkhaven te Dordrecht, geteekend D n°. 168, ten overstaan van den Notaris SCHULTZ VAN HAEGEN, door S. J. MAK VAN WAAY, Ondernemer van Publieke Verkoopingen te Dordrecht,
VAN ALLE DE
LOSSE GEREEDSCHAPPEN,
TOT GEMELDE SUIKER-RAFFINADERIJ BEHOOREND,
Als: Acht goed onderhouden Koperen Koelbakken, Koperen Buizen, Trechters en Pannen, Koperen Bekkens en Lepels, dito Kandijpotten, Voorzetsels, Suiker-Raspen en Trechters, Schalen en Balancen, eene groote partij IJzer Gewigt, Zeeften, Stook-, Kuipers- en Timmermans-Gereedschappen, nieuwe en gebruikte Melisvormen en Potten, Wijnwagen, Krui- en Rolwagens, Vijs en Vaatwerk, Slijpsteen, Thermometers en Suikerwegers, eene partij Graauw en Blaauw Papier, kluwen Touw en Oud IJzer.
Voorts: Kantoor-Lessenaar, Stoelen en Kantoorbehoeften, twee IJzeren Geldkisten, Knechts-Bedden en wat er meer ter Verkoop zal worden aangeboden.
Te bezigtigen daags vóór de Verkooping.

*** Blijkens Akte den 23 Julij 1870 voor den Notaris J. H. SCHULTZ VAN HAEGEN, te Dordrecht verleden, behoorlijk geregistreerd, en op heden ingeschreven ter Griffie van de Arrondissements-Regtbank te Dordrecht, is door de gezamentlijke Erfgenamen van den Heer LEENDERT DUPPER WILLEMSZOON, Suikerraffinadeur, gewoond hebbende te Dordrecht en aldaar overleden den 4 Maart 1870, toestemming en vergunning verleend aan den Heer HENDRIK VAN SANTEN PIETERSZOON, te Dordrecht, voor zich, zijne erven en regtverkrijgenden, zoo in als buiten gemeenschap met anderen, om onder eigene aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid, en voor eigene rekening en risico, en buiten eenige aansprakelijkheid en verantwoordelijkheid van voormelde Erfgenamen, hunne erven en regtverkrijgenden, de Firma „*BACKER en ROMBOUTS*," gevestigd te Dordrecht, waaronder wijlen voornoemden Heer LEENDERT DUPPER WILLEMSZOON, als **Suikerraffinadeur,** heeft handel gedreven, te mogen voeren en gebruiken voor Zaken tot dus verre door die Firma uitgeoefend.
Dordrecht, 29 Julij 1870.

*** Ingevolge bovenvermelde Akte heeft de ondergeteekende de eer te berigten, dat hij de wegens **Echt Oud Fabricaat** bekende **SUIKERRAFFINADERIJ** van wijlen zijnen Patroon, den Heer L. DUPPER Wz., *op denzelfden voet*, en onder *dezelfde Firma*, zal voortzetten, en neemt hij de vrijheid zich beleefdelijk aan te bevelen tot het leveren van **Stroop** en **Suiker.**
H. VAN SANTEN Pz.
Kalkhaven, D 168.

Advertenties in de Dordrechtsche Courant van 13 en 30 juli 1870.

De verklaring voor deze wijziging van bestemming is te vinden in de Dordrechtsche Courant: hierin werd de publieke verkoping op 20 juli 1870 aangekondigd van de suikerraffinaderij aan de Kalkhaven, getekend D nr. 168.[30] Inbegrepen bij de veiling waren alle losse gereedschappen, zoals: *Acht goed onderhouden Koperen Koelbakken, Koperen Buizen, Trechters en Pannen, Koperen Bekkens en lepels, dito Kandijpotten, Voorzetsels, Suiker-Raspen en Trechters, Schalen en Balancen, eene groote partij IJzer gewigt, Zeeften, Stook-, Kuipers- en Timmermans-Gereedschappen, nieuwe en gebruikte Melisvormen en Potten, Wijnwagen, Krui- en Rolwagens, Vijs en Vaatwerk, Slijpsteen, Thermometers en Suikerwegens, eene partij Graauw en Blaauw Papier, kluwen Touw en Oud IJzer*. Daarnaast werden aangeboden: *Kantoor-Lessenaar, Stoelen en Kantoorbehoeften, twee IJzeren Geldkisten, Knechts-Bedden en wat er meer ter Verkoop zal worden aangeboden*. Hoewel hiermee leek te worden aangekondigd, dat de suikerraffinaderij werd opgeheven en inclusief alle losse gereedschappen ter veiling aangeboden, verscheen twee weken later een bericht in de krant, dat een ander beeld gaf. Hierin wordt vermeld, dat de raffinaderij, zoals deze is nagelaten door de onlangs overleden Leendert Dupper Willemszoon, zou worden voortgezet.[31] En wel door Hendrik van Santen Pieterszoon, onder de oude naam *Backer en Rombouts*, die zijn voorganger Dupper blijkbaar ook al had gebruikt. Van Santen nam in een aparte advertentie de gelegenheid te baat *zich beleefdelijk aan te bevelen tot het leveren van Stroop en Suiker*. Blijkbaar was hij al werknemer in de suikerraffinaderij, want in de advertentie was sprake van de *Echt Oud Fabricaat bekende SUIKERRAFINADERIJ van wijlen zijnen Patroon*.

30 SAD 569, collectie kranten; *Dordrechtsche Courant*, d.d. 13-7-1870, p. 2.
31 SAD 569, collectie kranten; *Dordrechtsche Courant*, d.d. 30-7-1870, p. 2.

OPENBARE VERKOOPING
BIJ HERVEILING,

Door Notaris SCHULTZ VAN HAEGEN, in het Koffijhuis van ZAHN, te Dordrecht, bij Veiling op *Woensdag* 28 *December* 1870, en bij Afslag op *Woensdag* 4 *Januarij* 1871, telkens 's morgens 11½ ure, van eene in volle werking zijnde, goed beklantte **SUIKER-RAFFINADERIJ**, met **Drie Pannen** en **vaste Gereedschappen**, met **WOONHUIS** daarnevens en **ERF**, get. D 168, aan de Kalkhaven te Dordrecht. — Grondlasten 1870 *f* 104.44.

Te aanvaarden bij de betaling der Kooppenningen, en te bezigtigen 2 dagen vóór Veiling en Afslag, 's morgens 9 tot 12 ure.

Advertentie in de Dordrechtsche Courant van 17 december 1870.

Slechts een half jaar later kwam er alsnog een einde aan de suikerraffinaderij. In de Dordrechtsche Courant van 17 december 1870 werd de openbare verkoping aangekondigd in koffiehuis Zahn aan de Wijnstraat te Dordrecht.[32] De omschrijving was ditmaal uiterst sober: *eene in volle werking zijnde, goed beklantte SUIKER-RAFINADERIJ met Drie Pannen en vaste Gereedschappen met WOONHUIS daarnevens en ERF, get(ekend) D 168, aan de Kalkhaven*. Ditmaal was de veiling succesvol en begin januari volgde de toewijzing aan de nieuwe eigenaren. Koper van de suikerraffinaderij en het aanpalende woonhuis was Johannes Hendrik Lebret, voor de somma van fl. 12.700.[33] In de kadastrale leggers is deze nieuwe eigenaar Johannes Hendrik Lebret terug te vinden als *Stoomoliefabriekant* te Dordrecht.[34] Het was direct duidelijk, dat Lebret geen plannen had om de suikerraffinaderij voort te zetten. In advertenties die in de loop van 1871 verschenen in de Dordrechtsche Courant werden onderdelen van de raffinaderij te koop aangeboden. Op 4 februari betrof dat een *groot siroopvat met koperen kraan*, aanwezig op het adres *Kalkhaven D168*.[35] Het ging daarbij om de aankondiging van de wekelijkse verkoping van zaterdag 11 februari 1871 in het veilinghuis aan de Visstraat, waar onder meer verkocht zou worden: *een buitengewoon groot Siroop-Vat met Koperen Kraan*, staande en te bezichtigen in de *voormalige SuikerRaffinaderij* aan de Kalkhaven te Dordrecht.[36] Met deze opheffing rond de

32 SAD 569, collectie kranten; *Dordrechtsche Courant*, d.d. 17-12-1870, p. 2.
33 SAD 20, NNA 1925 (notaris Schultz van Haegen), akte 2310, d.d. 4-1-1871.
34 Kadastrale leggers; SAD 581, artikelnr. 5689-11.
35 SAD 569, collectie kranten; *Dordrechtsche Courant*, d.d. 4-2-1871.
36 SAD 569, collectie kranten; *Dordrechtsche Courant*, d.d. 10-2-1871.

jaarwisseling 1870/1871 kwam een definitief einde aan de suikerraffinaderij aan de Kalkhaven en daarmee tevens aan deze kleinschalige vorm van suikerraffinage in Dordrecht. Deze vond voortaan plaats in suikerfabrieken, zoals in Dordrecht bij de 's-Gravendeelsedijk (zie hoofdstuk 8).

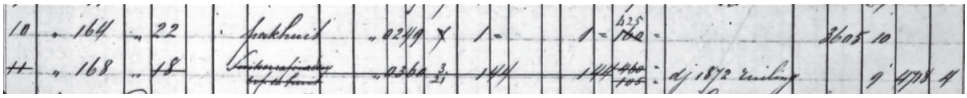

Uitsnede uit de kadastrale legger, artikel 5689, op naam van Johannes Hendrik Lebret.

Interessant was de aantekening op het 'artikel' van Johannes Hendrik Lebret in de kadastrale leggers: in dienstjaar 1872 (=1871) vond *ruiling* plaats van de *Suikerraffinaderij, erf en huis*, met adres (Kalkhaven) wijk D nr. 168 (kadastraal sectie E nr. 18). Het pakhuis even verderop op Kalkhaven D nr. 164 (sectie E nr. 22) hield hij zelf.

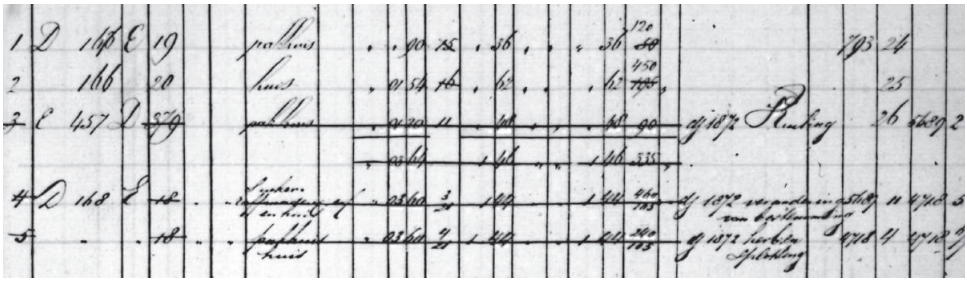

Uitsnede uit de kadastrale legger, artikel 4718, op naam van Arnold de Koning.

Inderdaad was deze ruiling terug te vinden op het artikel van de volgende eigenaar Arnold de Koning, koopman.[37] Een *pakhuis* aan de Achterhakkers sectie D nr. 379 werd in dienstjaar 1872 (=1871) geruild en direct daaronder werden *Suikerraffinaderij, erf en huis* op zijn kaart bijgeschreven. Uit de kadastrale leggers bleek overigens, dat Arnold de Koning al voor 1871 eigenaar was van de panden Kalkhaven D nrs. 166 en 167. Dit betekende, dat hij na de ruiling in het bezit was van drie naast elkaar gelegen percelen: wijk D nrs. 166 t/m 168 (sectie E 18 t/m 20). Nog in hetzelfde jaar veranderde de nieuwe eigenaar de bestemming van D nr. 168 en werd het pand gesplitst.[38] De aanduiding werd toen *pakhuis en bovenwoning* en er werd een nieuw kadastraal nummer toegekend: sectie E nr. 647.

37 Kadastrale leggers; SAD 581, artikelnr. 4718-4.
38 Kadastrale leggers; SAD 581, artikelnrs. 4718-5, respectievelijk 6/7 en 9.

Tweemaal de Buiten Kalkhaven met de voormalige suikerraffinaderij: boven een foto in 1890 uit de collectie Meijers, onder de situatie in 1980 gefotografeerd door Marco de Nood (afb.: Beeldbank DiEP resp. 555-10960 en 552-301621).

In 1873 was het pand in gebruik bij de *directeur der stoomvaartreederij Dordrecht en Londen en der stoomsleepreederij DORDRECHT.* Na een aantal wisselingen van eigenaar, vond in 1913 opnieuw een verbouwing plaats, tot *huis, kantoor en pakhuis*,[39] waarna het pand werd verkocht aan de *Vereeniging "het Centraal Bureau uit het Nederlandsch Landbouw Comité"*, gevestigd te Rotterdam.

Huidige toestand van de voormalige suikerraffinaderij als onderdeel van machinefabriek Dolderman, voor- en achterzijde (foto's: C. Sigmond).

39 Kadastrale leggers; SAD 581, artikelnrs. 11202-6, 7 en 9.

o. De Spijkermand aan de Kuipershaven, suikerraffinaderij 1749-ca. 1810

Stadsarchivaris J.L. van Dalen schreef onder het pseudoniem Jan van de Maas in 1921 een artikel over De Spijkermand.[1] Hoewel dit pand in 1715 niet als suikerraffinaderij gebouwd is, is het toch in de oorspronkelijke vorm behouden: dit in tegenstelling tot de meeste andere huizen en gebouwen, waar pas later een raffinaderij in werd gevestigd.

Op 16 december 1732 verzekerden Jacob Jacobsz., Jan Jacobsz., Andries Jacobsz., Balthazar Jacobsz., kooplieden, en Elisabeth Maria Perou, allen te Dordrecht, een schuld van fl. 5.000 op het huis genaamd De Spijkermand, staande aan de Nieuwe Haven (Kuipershaven).[2] Er was op dat moment nog geen sprake van een suikerraffinaderij in het pand.

Ingangspartij van De Spijkermand, Kuipershaven wijk B nr. 284, getekend door Johannes Rutten in 1869 (afb.: Beeldbank DiEP 551-35829).

Ingang huidige situatie (foto: C. Sigmond).

1749-1758: Arent de Heer, Dirk van Andel, Christoffel Duffers en Egbert Harssevoort

Op 25 februari 1749 transporteerde Reijnier Vermeulen namens de gezamenlijke erfgenamen van wijlen Jacob Jacobse[3] aan Arent de Heer, Dirk van Andel, Christoffel Duffers en Egbert Harssevoort, kooplieden binnen Dordrecht: *Een Pakhuijs en*

1 Van de Maas, Spijkermand.

2 SAD 9, ORA 817, fol. 83v, d.d. 16-12-1732.

3 De erfgenamen waren: (1) Maria Therese Bouhon, weduwe van Anthonie Latour, koopvrouw tot Luik, voor de helft; (2) Ambroise Louis Latour, voor een half kwart part; (3) Guiljaume Latour zijn broeder, voor een half kwart part; (4) Hendrik Diesens, meester zilversmid te Maastricht, en zijn huisvrouw Jenneton Latour, voor een kwart part.

Erff genaampt de Spijkermandt staande en gelege op de Nieuwe Haven omtrent de Schrijverstraat. De verkoper verklaarde betaald te zijn met een somma van fl. 10.000 contant geld.[4]
Christoffel Duffers is geboren in het Duitse plaatsje Barum bij Hannover. Hij trouwde op 17 mei 1752 vanuit de Kolfstraat, geassisteerd door zijn oom Jan Leurs, met zijn landgenote Anna Dorothea Dörges, jongedochter van Hildersheim (bij Hannover). Zij woonde bij het huwelijk in Hendrik-Ido-Ambacht en werd geassisteerd door haar vader Michiel Dörges, die in Hildersheim woonde.[5] Uit dit huwelijk werden te Dordrecht drie kinderen geboren en gedoopt in de Lutherse Kerk.[6] Christoffel Duffers *suijker raffinadeur binnen dese stad* kocht op 22 februari 1753 het Huis met de Hoofden op de hoek van de Nieuwehaven en de Roobrug,[7] en werd in dat jaar dus al genoemd als suikerraffinadeur.

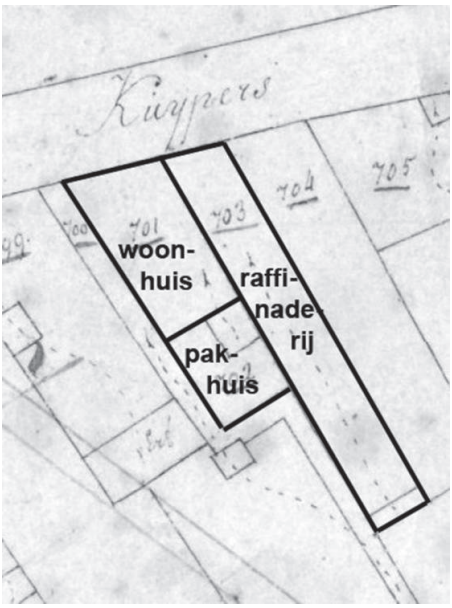

Locatie van de raffinaderij ingetekend op de kadastrale kaart van 1832.

1758-1772: Arent de Heer, Jenneke van Gemert (weduwe van Dirk van Andel) en Christoffel Duffers

Op 2 mei 1758 verkocht een van de vier vennoten zijn kwart deel van de suikerraffinaderij genaamd De Spijkermand aan de tegenwoordige Kuipershaven aan de andere drie. Egbert Harssevoort, koopman binnen Dordrecht, transporteerde aan Arent de Heer, Jenneke van Gemert, weduwe van Dirk van Andel, en Christoffel Duffers, *suijker raffinadeurs in Comp(agnie) binnen dese Stad, sijn een vierdepart inde suijker raffinaderije van drie pannen genaampt Spijkermande, staande op de Drappiers Kade aande Zuijdzijde binnen dese Stad, met alle desselfs vaste gereedschappen*, waarvan de overige drie kwart parten al eigendom van de kopers waren. De verkoper verklaarde betaald te zijn met een somma van fl. 4.525 contant geld: een waardestijging tussen 1749 en 1758 van ruim tachtig procent. Dezelfde verkoper verkocht aan dezelfde kopers bovendien nog een kwart deel in een huis en erf met een wijnkelder, staande op de Varkenmarkt bij de Roobrug, waarvan de overige drie kwart parten eveneens al eigendom van de kopers waren.[8]

---

4 SAD 9, ORA 822, fol. 88-88v, dd. 25-2-1749.
5 SAD 11, inv.nr. 96.
6 Johanna Maria (5-3-1752), Franciscus (24-10-1753) en Susanna (8-3-1756).
7 SAD 9, ORA 824, fol. 11, d.d. 22-2-1753.
8 SAD 9, ORA 826, fol. 97-98, d.d. 2-5-1758.

De Spijkermand gezien vanaf de overkant (foto: C. Sigmond).

Op 3 maart 1766 vroegen de raffinadeurs toestemming om een nieuw pand te bouwen naast de in 1758 gekochte raffinaderij. Het ging om het tegenwoordige pand Kuipershaven 145, waar op de kroonlijst inderdaad in Romeinse cijfers het jaartal 1766 prijkt.
Requeste van Christoffel Duffers, Jenneke van Gemert weduwe Dirk van Andel, en Arent de Heer omme voor haar nieuw te maken pakhuis en wooning naast haarlieder zuijkerrafinaderij op de Nieuwe Haven, te mogen zetten een bordes en eenige ligten uitkomende en ziende in de gang toebehoorende aan de Bank van Leening in de Wijnstraat. Geven met schuldige eerbiedigheid te kennen Jenneke van Gemert weduwe Dirk van Andel, en Arent de Heer en Christoffel Duffers, kooplieden en zuijkerrafinadeurs, dat zij supplianten om haar fabricq en negotie te ruijmer te kunnen exerceren onlangs van de erfgenamen van Cornelis Kool, gewezen kuijper, hebben gekogt een zeer oud vervallen huijs en erff staande en gelegen naast haar supplianten zuijkerrafinaderij op de Nieuwe Haven. Ten einden om het gemelt huijs af te breken en in plaats te timmeren een pakhuijs en bovenwooning zijn correspondentie hebbende met de voorzegde hare zuijkerrafinaderij. Dat zij supplianten voor de voorzegde bovenwooning volgens caarte off plan hierbij gaande, gaerne zouden doen maken een bordes op de rooijing van de bordes van 't huijs van Vrouwe Douairière de Matha geboren Karis daarnevens staande, als mede dat zij supplianten onder in haar pakhuijs in de zijdemuur ter hoogte van 7 voeten stadsmaten, te meten uit de gang behoorende tot Stadsleenbank, gaerne zoude brengen 7 lichten met behoorlijke ijzere spijlen en boven op ijder verdieping een licht borswerings hoogte.[9]
Het verzoek werd toegestaan. Het gezin Duffers is daarna in het nieuwe pand aan de Kuipershaven (thans 145) gaan wonen. Het Huis met de Hoofden werd in 1781 verkocht aan Jan Frans Baltz.[10]

9 SAD 3, inv.nr. 870, fol. 68v, d.d. 19-3-1766.
10 SAD 9, ORA 835, fol. 142, d.d. 23-1-1781.

1772-1779: Jenneke van Gemert (weduwe van Dirk van Andel) en Christoffel Duffers
Op 15 december 1772 trad opnieuw een van de vier oorspronkelijke vennoten uit de compagnie, zodat er toen nog maar twee over waren. Jacob Ruts, koopman wonende buiten de Sluispoort van Dordrecht, als procuratie hebbende van zijn schoonmoeder Teuntje van der Linden, weduwe en boedelhoudster van wijlen Arent de Heer, verkocht aan Jenneke van Gemert, weduwe van wijlen Dirk van Andel, en Christoffel Duffers in compagnie: *een derde portie of gedeelte in de Suiker Raffinaderij en Pakhuis genaamd de Spijkermande, staande en gelegen op de Nieuwe haven binnen deze stad, met de vaste en losse Gereedschappen daar toe behorende geene uitgesondert. mitsgaders een derde portie of gedeelte in het woonhuis, staande naast dezelve Raffinaderij.* De verkoper ontving voor de raffinaderij 5.333 gulden 6 stuivers ⅔ penningen en voor het woonhuis 5.459 gulden 6 stuivers en 10 ⅔ penningen.[11] Daarmee was de raffinaderij op dat moment fl. 16.000 waard: een waardestijging ten opzicht van de koopsom van fl. 10.000 uit 1749, maar een daling ten opzichte van de fl. 18.100 uit 1758.

1779-1792: Christoffel Duffers
Op 19 januari 1779 transporteerden Johan van Andel, namens zijn moeder Jenneke van Gemert, weduwe en boedelhoudster van wijlen Dirk van Andel, voor twee zesde parten, en Isaac Morjé, als privépersoon, voor een zesde part, aan Christoffel Duffers: de helft van *De Raffinaderij genaamd de Spijkermande, woonhuis daarnaast, en Pakhuis, met alle de vaste gereedschappen en't geen daar in aart en nagelvast bevonden is, staande ende gelegen op de Wollewevershaven binnen dese Stadt, alsook de helft van alle losse gereedschappen van wat Aart en Natuur die bevonden werden*. De koper was al eigenaar van de wederhelft. Het pand grensde aan de gang van de Stadsleenbank.[12] De verkopers verklaarden betaald te zijn vanwege de helft van raffinaderij en woonhuis met de vaste gereedschappen met een somma van fl. 7.750 en wegens de losse gereedschappen nog met fl. 5.000.[13]

De Spijkermand aan de Kuipershaven rond 1930 (foto: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

11 SAD 9, ORA 831, fol. 166v-117, d.d. 15-12-1772.
12 De Stadsleenbank was vanaf 1756 gevestigd aan de Wijnstraat in de huizen Groot Spaengien (naast Beverenburch) en Drie Coningen en had een (discrete) achteringang via een gang vanaf de Kuipershaven; deze gang bestaat nog.
13 SAD 9, ORA 834, fol. 127v-128v, d.d. 19-1-1779.

1792-vóór 1823: Anna Dorothea Dörges (weduwe van Christoffel Duffers) en Pieter Morjé
Op 23 februari 1792 verkocht Anna Dorothea Dörges, weduwe en boedelhoudster van Christoffel Duffers, aan Pieter Morjé: drie twaalfde deel in de Raffinaderij *genaamd de Spijkermande* en nevenstaand huis en erf, beide gelegen *op de Nieuwe of Kuipershaven, belend aan de gang van de Leenbank dezer Stad*.[14] De koopsom was voldaan met fl. 4.000 contant geld.
Dankzij het feit, dat de raffinaderij *De Speijkermandt* aan het begin van de 19de eeuw failliet is gegaan, is een groot deel van de boekhouding vanaf 1792 bewaard gebleven. Er is bijvoorbeeld een debiteurenadministratie overgeleverd over de periode 1792-1802.[15] Hierin werd per debiteur bijgehouden, welke schulden deze had en wanneer en op welke manier deze werden afgelost. Uit deze twee (dikke) boeken blijkt, dat de firma uitgebreide handelsbetrekkingen had. Uiteraard waren er diverse debiteuren uit Nederland, waarvan verreweg de meeste gevestigd waren in Dordrecht zelf, Rotterdam en Amsterdam. Maar ook andere plaatsen worden incidenteel genoemd.[16] Daarnaast wordt een groot aantal handelspartners uit het buitenland vermeld. Voor wat betreft België kwamen de plaatsen Luik, Leuven en Antwerpen veel voor, maar er was ook sprake van andere.[17] De Duitse debiteuren waren afkomstig uit een groot aantal plaatsen, met name uit Straatsburg, Keulen en Frankfurt.[18] De handelsbetrekkingen van de suikerraffinaderij strekten zich incidenteel zelfs uit tot in Frankrijk[19] en Zwitserland[20] en in één geval zelfs tot Londen (1802). Met name dit laatste is interessant: dankzij de Vrede van Amiens (1802) kon er blijkbaar sprake zijn van een (eenmalige) handelsrelatie met een bedrijf in Londen, tussen de periodes dat het Napoleontische Europa in oorlog was met Engeland. Deze vrede duurde overigens maar een jaar: in 1803 werd Engeland opnieuw de oorlog verklaard. Met de invoering van het Continentaal Stelsel (1806) werd Engeland zelfs volledig geïsoleerd van het vasteland.
Op 18 oktober 1823 verkocht de firma Van Maenen & Morjé Duffers aan Joost Blom, apotheker, twee panden: wijk B nrs. 283 en 284, gelegen aan de Kuipershaven.[21] Dit zijn respectievelijk de huidige panden Kuipershaven 146-148 en 141. De Spijkermand werd in 1823 al niet meer aangeduid als suikerraffinaderij. Dankzij de kadastrale kaart van 1832 wordt duidelijk hoe de panden onderling zijn gesitueerd. Het huidige pand Kuipershaven 146-148, gelegen naast de gang van de Stadsleenbank, kreeg nr. 701 en werd aangeduid als *huis en erf.* Het pand had een achterhuis met nr. 702, dat in gebruik was als pakhuis. De Spijkermand op Kuipershaven 141 kreeg nr. 703 en werd aangeduid als *pakhuis en erf.* De drie panden waren in 1832 alle eigendom van Zeger Morjé, rentenier, wonende aan de Wijnstraat. De Spijkermand werd in 1856 verkocht aan de firma J. van Oldenborgh en Zonen, wijnkopers en slijters.[22]

---

14 SAD 9, ORA 840, fol. 221-221v, d.d. 23-2-1792.
15 SAD 9, ORA 1290A en 1290B.
16 Wormerveer, Den Haag, Maassluis en Rijsoord.
17 Dinant, Beaumont, Oetingen, Attenhoven, Verviers, Heers, Sint Truiden, Mechelen en Seraing.
18 Roerort (Duisburg), Koblenz, Saarlouis, Neurenberg, Linz (a/d Rijn), Mülheim (a/d Roer), Uerdingen, Saarbrücken, Heilbronn, Tübingen, Lahr im Brisgau, Düsseldorf en Mörs (Meurs).
19 Beaune en Vivey.
20 Winterthur, Bazel en Bern.
21 Register van eigendomsovergang, SAD 34, inv.nr. 7, fol. 79, d.d. 18-10-1823.
22 SAD 581, Kadastrale leggers, artikelnrs. 1034-3 en 2767-6.

p. Den Toelast in de Wijnstraat[1], suikerraffinaderij 1764-1807

Den Toelast was een relatief laat gestichte suikerraffinaderij. Op die plek is in de 19de eeuw het pakhuis Bordeaux gebouwd. De achteruitgang van het complex aan de Kuipershaven bestaat nog.

Het pakhuis Bordeaux in 1935 en de achteruitgang aan de Kuipershaven rond 1900 (afb.: Beeldbank DiEP 555-13140 en 552-402007).

1764-1771: Backer, Hardus en Compagnie

Op 17 maart 1763 verkocht Damas van Slingeland, oud-burgemeester, mede namens Pieter Meerman die gehuwd was met Johanna Rees, voor fl. 4.000 aan Backer, Hardus en Compagnie, kooplieden: *een geheel pakhuijs en erf genaamt Den Toelast, in de Wijnstraat omtrent het Groothoofd, uijtcomende met een gang op de Klijne Vismarkt*.[2] Dit pakhuis Den Toelast was drie jaar eerder gekocht van de familie Rees, waarbij het beschreven werd als een *groot hegt sterk packhuijs en wijnkelder daar onder, alsmede een plaats daar agter komende met een gangh op de Klijne Vismarkt*.[3]

Op de kadastrale kaart uit 1832 is deze gang, die aan de achterzijde uitkwam op de

1 Op de plaats van het huidige adres Wijnstraat 61-63.
2 SAD 9, ORA 828, fol. 15, d.d. 17-3-1763.
3 SAD 9, ORA 827, fol. 14v, d.d. 27-3-1760.

Kuipershaven waar destijds de Kleine Vismarkt werd gehouden, nog goed te herkennen. Het verworven pakhuis (perceel 761 op de kaart) werd door de nieuwe eigenaren veranderd in een suikerraffinaderij. Dit bleek een jaar later bij de verwerving van het pand aan de westzijde (perceel 760): voor fl. 2.500 kochten Backer, Hardus & Comp., suikerraffinadeurs, een huis en erf in de Wijnstraat nabij het Groothoofd.[4] Dit pand grensde aan de suikerraffinaderij van de kopers en werd gebruikt als woonhuis.
In 1771 verkocht Helmer Backer (ook wel Hilmar of Hilmer genoemd), een van de partners, zijn kwart aandeel in de *raffinaderij, gevolge en negotie*, die handelde onder de naam Backer, Hardus en Compagnie.[5] Hij verkocht zijn aandeel voor fl. 4.918 aan een nieuwe firma: Hardus, Dam en Compagnie. Behalve zijn kwart aandeel in de raffinaderij verkocht hij ook een kwart part in het daarnaast gelegen woonhuis in de Wijnstraat.

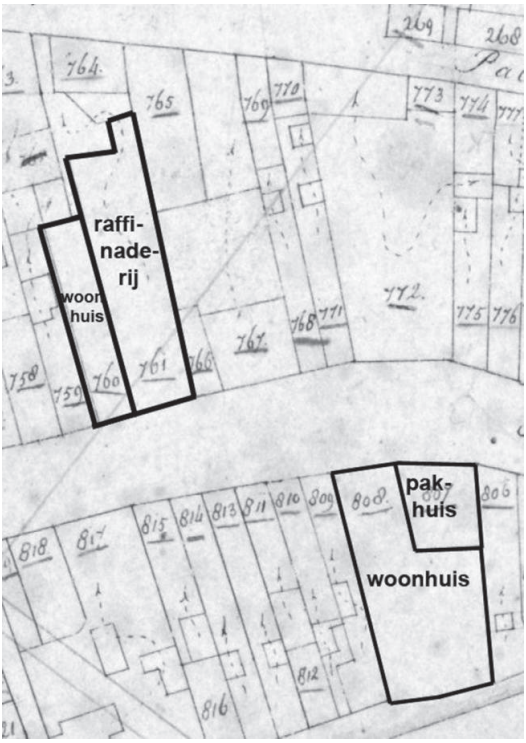

Kadastrale kaart uit 1832: Den Toelast (op die plek thans Bordeaux) was kadastraal perceel 761 (met een achteruitgang naar de Kuipershaven). Het pakhuis (perceel 807) en woonhuis Het Zwijnshoofd (perceel 808) lagen schuin daar tegenover in de Wijnstraat, met de achterzijde aan de Wijnhaven/Mattenkade.

1771-1782: Hardus, Dam en Compagnie

Gerrit Hardus, wonende in Nijmegen, verkocht als medegerechtigde in de *Suikerraffinaderij,* in 1777 zijn kwart aandeel voor fl. 918-8 aan Jan Jacob Hardus, koopman.[6] Ook bij deze koop was weer het kwart part in het woonhuis naast de raffinaderij bij de

4 SAD 9, ORA 828, fol. 104v, d.d. 19-4-1764.
5 SAD 9, ORA 830, fol. 259v, d.d. 30-7-1771.
6 SAD 9, ORA 833, fol. 195v, d.d. 3-7-1777.

koop inbegrepen. Het kwart aandeel bleef dus binnen de familie Hardus, die blijkbaar het grootste deel van de raffinaderij met toebehoren bezat. Met het overlijden in 1781 van de laatst toegetreden partner Jan Jacob Hardus, waren echter alle oorspronkelijke vennoten overleden en hun drie weduwen de eigenaressen. In 1782 verkochten de respectievelijke weduwen van Willem Hardus, Jan Melchior Dam en Jan Jacob Hardus voor fl. 14.100 een *suikerraffinaderij van drie zietpannen*, genaamd Den Toelast, met pakhuis en *gevolge*, gelegen in de Wijnstraat.[7]

1782-1798: De Kuijser, Meijer en Backer (ook: Kuijser en Compagnie)

Kopers in 1782 van de suikerraffinaderij met toebehoren waren Margareta van Galen, weduwe van Helmer Backer, Isaac de Kuijser en Jacob Meijer junior. Hoewel er dus drie vennoten waren, is in de archiefstukken soms kortweg sprake van de raffinaderij van *Kuijser & Comp.*[8]

De vennoot Jacob Meijer junior kocht (zonder de twee andere vennoten) in 1786 tevens een groot woonhuis, *vanouds genaamd Het Zwijnshoofd*, met een pakhuis, gelegen schuin aan de overzijde in de Wijnstraat.[9] Jacob Meijer junior had dit bij openbare verkoping gekocht voor fl. 5.650, met nog fl. 36 voor bepaalde goederen. Hij moest hiervoor wel een lening sluiten van fl. 2.400 bij de jonkvrouwen Maria Adriana Henrietta Elizabeth en Johanna Wilhelmina van Volbergen. Hiermee kreeg de raffinaderij Den Toelast de beschikking over een tweede pakhuis met een perceeloppervlakte van 80 m^2. De schuld aan de dames Van Volbergen werd afgelost op 11 juni 1788, maar kon blijkbaar alleen worden voldaan dankzij een nieuwe, grotere lening.[10] De gemachtigde van Jacob Meijer, *Suijker raffinadeur*, passeerde een schuld van fl. 5.000 aan Hendrik van der Sanden, *confiturier*. Als zekerheid voor de lening verbond hij zijn *principaals' Huijs, Pakhuis, en erf van ouds genaamt het Swijnshoofd*, gelegen in de Wijnstraat nabij het Groothoofd. Ook deze nieuwe schuld werd afgelost met een volgende lening: in 1794 verklaarde Jacob Meijer, *Suiker Raffinadeur* wonende binnen deze stad, dat hij fl. 5.000 had geleend van de voogd van de minderjarige kinderen van Arnoldus Pit junior.[11] Als zekerheid verbond hij opnieuw: *Een Huis, Pakhuis en Erf van ouds genaamt het Zwijnshoofd*. Opmerkelijk is dat, ondanks het faillissement van Jacob Meijer in 1796, de schuld van fl. 5.000 uit 1794 volgens een aantekening in het rechtboek in 1803 uiteindelijk toch werd afgelost.

Door het vullen van tekorten met steeds weer nieuwe leningen was echter een ongezonde financiële situatie ontstaan. Bij het overlijden van Jacob Meijer in 1795 waren de schulden blijkbaar zo hoog, dat deze niet opwogen tegen de baten. Op 8 december 1795 werden twee curators aangesteld in de *gerepudieerde boedel*[12] van wijlen Jacob

---

7 SAD 9, ORA 836, fol. 162v, d.d. 24-12-1782; verkopers waren: Maria Hardus, weduwe en boedelhoudster van Willem Hardus en laatst van Jacob van Doeveren, Maria Catharina Dongers, weduwe en boedelhoudster van Jan Melchior Dam, en Maria Geertruida van Hees, weduwe van Jan Jacob Hardus.

8 SAD 9, ORA 840, fol. 269, d.d. 17-7-1792.

9 SAD 9, ORA 838, fol. 233, d.d. 17-10-1786.

10 SAD 9, ORA 839, fol. 181v, d.d. 11-6-1788.

11 SAD 9, ORA 841, fol. 165v, d.d. 31-7-1794.

12 *Gerepudieerde boedel*: niet aanvaarde, van de hand gewezen nalatenschap.

Meijer. In mei 1796, het *tweede jaar der Bataafsche vrijheid*, verkochten de curators Het Zwijnshoofd met het pakhuis daarnaast voor fl. 12.800 aan Jan Hendrik van Meeteren, koopman en zelf ook eigenaar van een suikerraffinaderij.[13] Bij deze transactie was opnieuw zichtbaar, dat de raffinadeurs een sterke onderlinge betrokkenheid kenden. Ruim tien jaar later verkocht Jan Hendrik van Meeteren het huis en erf met pakhuis in de Wijnstraat bij het Groothoofd voor fl. 15.000 aan de advocaat en latere vrederechter mr. Matthijs Beelaerts,[14] tegelijk met de verkoop van zijn suikerraffinaderij Beaumont in de Wijnstraat tegenover de Gravenstraat.
Met het faillissement in 1795 van vennoot Jacob Meijer kwam de compagnie als geheel eveneens in zwaar weer. Uiteindelijk had dit zelfs het faillissement van de suikerraffinaderij zelf tot gevolg. In het rechterlijk archief van Dordrecht is daardoor een groot aantal stukken bewaard gebleven, behorend tot de 'desolate boedel' van de suikerraffinaderij.[15]
Een eerste bundel stukken bevat brieven van klanten, debiteuren en crediteuren, niet geadresseerd aan Den Toelast, maar aan *de heren De Kuijser, Meijer en Bakker, kooplieden tot Dordrecht*. Een deel van de correspondenten was blijkbaar niet op de hoogte van de nieuwe eigenaren van de raffinaderij per december 1782, want sommige brieven uit 1783 en 1784 zijn geadresseerd aan *Dam & Hardus*, respectievelijk *Hardus Dam & Comp. (afb. onder).*

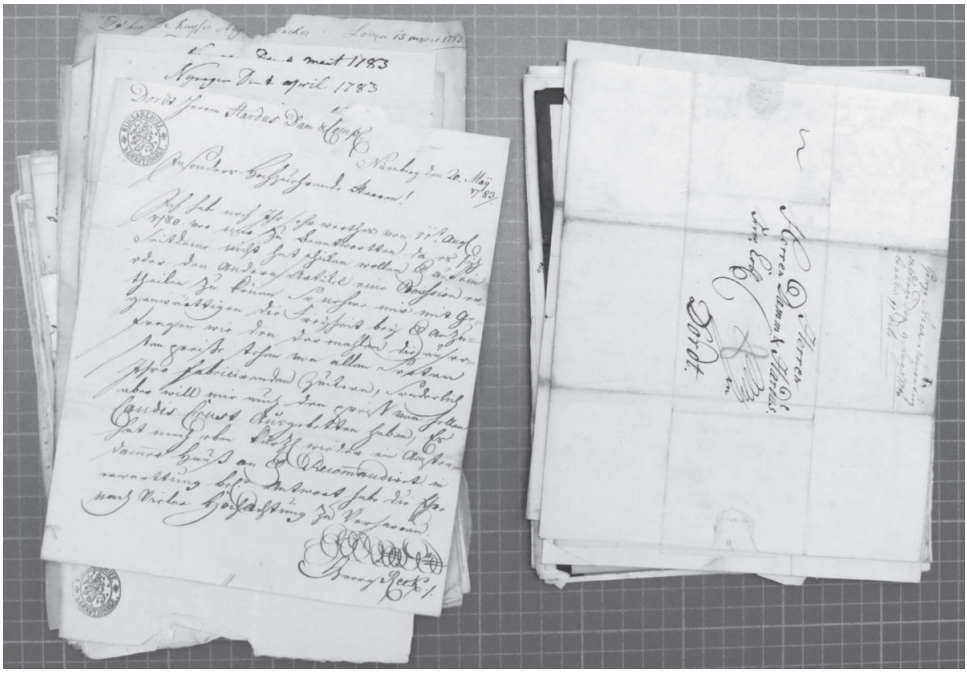

SAD 9, ORA 1242: brieven van correspondenten van de suikerraffinaderij.

13 SAD 9, ORA 842, fol. 29v, d.d. 10-5-1796.
14 SAD 9, ORA 844, fol. 388v, d.d. 26-2-1807.
15 SAD 9, ORA 1242, 1242A en 1242B.

Daarnaast bevat het eerste inventarisnummer nog een tamelijk complete reeks jaarstukken van de raffinaderij. De reeks, bestaande uit een jaarlijks opgenomen *taxatie en balance*, loopt van 1784 tot 1792. Het is interessant om de: *Eerste Taxatie van Geraffinneerde & ongeraffineerde Zuijkeren, & Siroopen, inde Raffinaderij van De Kuijser Meijer & Backer, opgenomen Ultimo Januarij 1784*, nader te preciseren. De taxatie bevat namelijk niet alleen een inventarisatie van goederen, maar geeft ook de locatie van deze goederen aan. Hierdoor kan een beeld gevormd worden van de verschillende ruimten die de raffinaderij in gebruik had. Er is sprake van de volgende locaties:

Op de Vliering:	117 vaten *Bast.* à 45 l.; daarin 35 l. *Siroop.*
Op 4de Zolder:	226 vaten *gereede Bast.* à 45 l.; daarin 8 l. *Siroop.*
	235 vaten *gereede halve bast. op Naloop* à 25 l.
	660 *Melisse op gedekte Siroop & Naloop* à 5 l.
Op de Klop Zolder:	2400 l. *Gemeene bast.*
3de Zolder:	2171 *Melisse op Naloop* à 2 l.
	1238 *Melisse op Gedekte Siroop* à 4 l.
	49 *Potten ongedekte Siroop à 5 l.*
2de Zolder:	615 *Gereede halve bast. op Naloop* à 25 l.
	115 *halv bast. op al haar Siroop* à 25 l.
	237 *halv bast. op gedekte Siroop & Naloop* à 25 l.
	72 *Potten gedekte halv bast. Siroop* à 25 l.
	120 *dito ongedekte dito Siroop* à 25 l.
1ste Zolder:	106 *gedekte Bast. daarin 60 l. Siroop.*
	199 *Bast. op al haar Siroop* à 75 l.
	60 *Potten Grove Siroop* à 50 l.
In de Broodstooff:	1026 *Melisse* à 5 l.
In de Kleijne Stooff:	39 *Potten best bruin Kandij* à 25 l.
	67 *Dito bruine Kandij* à 25 l.
Op de Broodkamer:	213 *Poeijen Brooden* à 3 l.
	188 *dito Raffinade Brooden* à 3 l.
	25 + 22 *Kasies best bruin Kandij* à 60 l.
	53 *dito Geel best bruin Kandij* à 60 l.
	25 *dito middelste Kandij* à 60 l.
	7 *Potten best bruin Kandij* 191 l.
	1 *Kasje dito bruin Kandij* 60 l.
In de Zuiker Kist:	160 l. *beste bast.*
	800 l. *middelste dito.*
In't Pakhuis:	3 *vaten St. Domingo Poeijen* 5100 l.
	30 *kisten Havana Poeijen.*
In't Voorhuys:	7000 l. *Grove Siroop op de 2 Pijpen.*
In de Klijne Stooff:	117 *Potten Gemeen middelste Kandij met haar Hortsel.*

Daarna volgt nog een opsomming van overige zaken:

Op de Broodkamer:	230 *Ledige Kasjes.*
Op de Papier Zolder:	26 *Riem blaauw 3 ld. Papier.*
	3 *dito Kasies Papier.*
	14 *dito Wit Papier.*
	7 *dito Graauw Papier.*
	Potten & bind Gaaren.
Agter voorde Pannen:	5 *Pannen Schuijm.*
Inde Kalkbak:	3 *hoed Kalk.*
Op de Plaats:	12 *hoed Koole.*

In het jaarstuk van 1785 is achterin een overzichtelijke balans opgenomen (*afb. rechts*). Het balanstotaal van de raffinaderij was maar liefst fl. 133.403. Uiteindelijk werd op de balans een 'winst'[16] geboekt, van ruim fl. 4.183. De *Raffinaderij & Gereedschappen* stond op de balans voor een waarde van ruim fl. 20.000. Verder was er ruim fl. 6.000 in kas en had de aanwezige *Suiker & Siroop* een waarde van ruim fl. 60.000. Er waren diverse kleine tegoeden (*Klijn Schuld*) en er was een hele lijst *Debiteuren*, waarvan de raffinaderij in totaal ruim fl. 45.000 te vorderen had. Aan de debetzijde is de lijst veel korter: deze wordt deels gevormd door de bedragen die de firmanten als *Cap*(itaa)*l* in de raffinaderij hadden geïnvesteerd:

M. van Gaalen, weduwe van H. Backer: fl. 20.300.
I. de Kuijser: fl. 23.000.
J. Meijer junior: fl. 3.000.
Wr. Buck: fl. 59.369:10:8.

Bij Jacob Meijer junior moet worden bedacht, dat deze sinds 1786 eigenaar was van het pakhuis met woonhuis Het Zwijnshoofd aan de overzijde van de Wijnstraat. Wellicht bestond zijn aandeel er tevens uit, dat hij dit pakhuis ter beschikking stelde van de raffinaderij Den Toelast. Verreweg de grootste investeerder W(oute)r Buck is een onbekende: het gegeven, dat hij als enige van de investeerders niet heeft ingelegd met een rond bedrag in guldens, maar met een bedrag in guldens, stuivers en penningen, doet vreemd aan. Behalve deze vier 'senior-partners', waren er nog vier investeerders die een *Deposito* hadden uitstaan bij de raffinaderij:

J. Hardus, weduwe van V.d. Bandt: fl. 6.000.
P. Van den Sandheuvel: fl. 3.000.
Corn. Papegaaij: fl. 3.000.
Backer & Van der Elst: fl. 3.000.

Zowel de eerste als de laatste waren zelf betrokken bij de suikerraffinage in Dordrecht.

16 In moderne boekhoudtermen: bedrijfsvermogen.

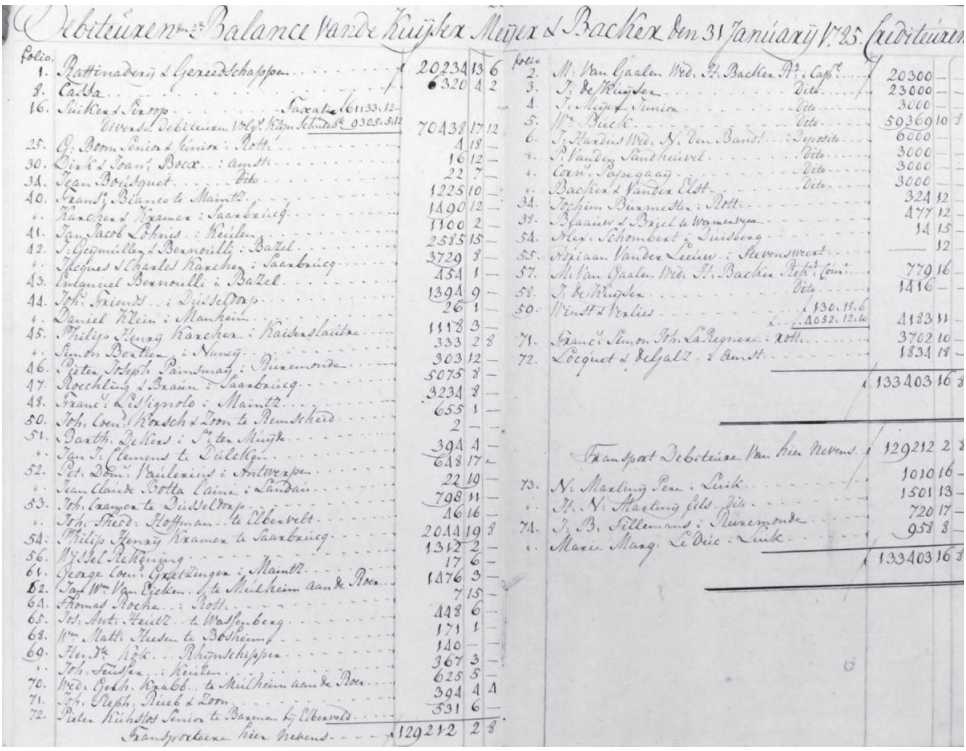

SAD 9, ORA 1242: balans van de suikerraffinaderij in januari 1785.

In de jaarrekening van januari 1786 worden op de balans ruim veertig ‘grote’ debiteuren opgesomd. Een groot deel van deze handelsrelaties was gevestigd langs de Rijn en Maas, inclusief de zijrivieren. Naast een duidelijke meerderheid in Duitsland[17] worden plaatsnamen genoemd in Nederland, België, Frankrijk en Zwitserland.[18] De ‘kleine’ vorderingen worden weergegeven in een volledig uitgeschreven: *Lijst der debiteuren, getrokken uijt ’t Kleijn Schuldboek*: het zijn 210 posten, voor een totaalbedrag van bijna fl. 9.500. De laatste en *Negende Taxatie & Balance* dateert van maart 1792. De waarde van *Raffinaderij & Gereedschappen* wordt nog steeds opgevoerd voor het bedrag van ruim fl. 20.000. De lijst met debiteuren is aanzienlijk korter geworden, met de al eerder geconstateerde nadruk op Duitsland. Wat betreft de kapitaalverschaffers was er wel een duidelijke verandering ten opzichte van zeven jaar eerder: de oorspronkelijke eigenaren de weduwe Backer (in 1785 nog goed voor fl. 20.300) en J. Meijer

17 In Duitsland (alfabetisch, originele schrijfwijze aangehouden): Augsburg, Bosheim(?), Ceulen (2x), Dulcken (Dülken), Dusseldorp (2x), Elbervelt (onder Wupperthal) (2x), Erckelens (Erkelenz), Herne, Kaiserslautre, Maintz (4x), Manheim, Mulheim (2x), Neus, Orsoij (onder Rheinberg), Remscheid, Saarbruck en Urdingen (2x).

18 In Nederland: Rotterdam, Ruremonde (2x) en St.(Anna?) ter Muijde. In Vlaanderen/Wallonië: Antwerpen en Luik (3x). In Frankrijk: Landecui (Landecy) en Nancij (2x). In Zwitserland: Bazel (2x), Glaris en Sulz.

junior (fl. 3.000) worden niet langer genoemd. Er waren nog maar twee grote investeerders: Isaac de Kuijser (in 1785: fl. 23.000) staat voor fl. 24.000 op de balans en Wouter Buck (in 1785: bijna fl. 60.000) voor fl. 55.400. Daarnaast waren er zes depositohouders, die voor een totaalbedrag van fl. 25.500 in de raffinaderij hadden belegd. Onder de houders van een *Deposito* was een aantal personen dat zelf ook bij 'suiker' betrokken was: Joh. Backer, ook wel genoemd Johannes Bakker, (fl. 8.000), Johanna Hardus, weduwe van Van den Bandt (fl. 4.000) en Backer & Van der Elst (fl. 3.000).
Tot de stukken die in het rechterlijk archief bewaard zijn, behoren ook twee brievenboeken over de perioden 1783-1785 en 1788-1791,[19] voorzien van keurige indexen op naam. Het zijn afschriften van brieven van de firma, die zijn gericht aan klanten in heel West-Europa. In combinatie met de bewaarde, originele brieven en de naamlijsten van debiteuren uit de jaarstukken zou een vrij nauwkeurige analyse van het handelsverkeer van deze Dordtse suikerraffinaderij en -handel aan het einde van de 18de eeuw gemaakt kunnen worden. In het kader van dit jaarboek voert dit echter te ver.

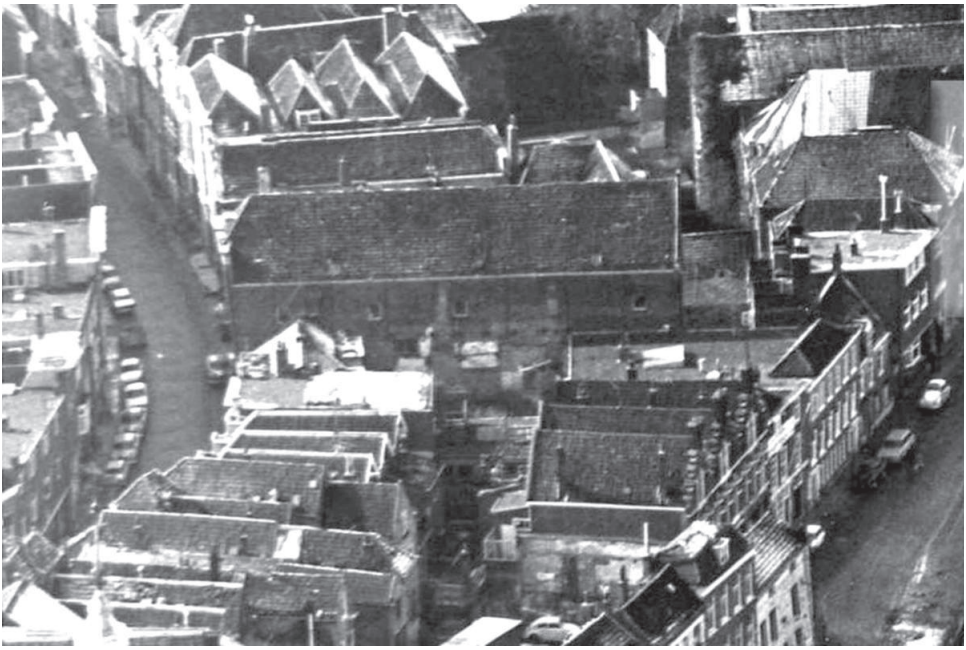

Detail van een luchtfoto uit 1970 (foto: Beeldbank DiEP 552-300229), met in het midden het pakhuis Bordeaux (het grote dakvlak).

1798-1806: Gebroeders Van Meeteren

In 1798 verkochten de curators van de desolate boedel van Jacob Meijer, Johannes Backer (als enig erfgenaam van wijlen Marg(a)reta van Galen, weduwe van Hilmer Backer) en Isaac de Kuijser voor fl. 15.750 een *suikerraffinaderij van drie zietpannen* genaamd Den Toelast, gelegen in de Wijnstraat, met een pakhuis.[20] Kopers van de

19 SAD 9, ORA 1242A, resp. 1242B.
20 SAD 9, ORA 842, fol. 177v, d.d. 6-3-1798.

failliete suikerraffinaderij waren de broers Nicolaas van Meeteren, Dirk Wilhelmus van Meeteren en Jan Hendrik van Meeteren, kooplieden. De laatste was twee jaar eerder al eigenaar geworden van het woonhuis Het Zwijnshoofd met het pakhuis aan de overzijde van de Wijnstraat. De firma handelde onder de naam *Gebr*(oeder)*s. Van Meeteren*.[21] In 1805 verkocht Nicolaas van Meeteren Mattheusz. zijn derde gedeelte van de *Raffinaderij Den Toelast* in de Wijnstraat bij het Groothoofd voor fl. 5.530 aan zijn neef Mattheus van Meeteren Dirk Wilhelmusz.[22] Hoewel hiermee de aanzet lijkt te zijn gegeven voor een voortzetting van de raffinaderij als familiebedrijf, kwam dit er toch niet van: een jaar later werden de resterende twee derde delen door de overige vennoten van de familie Van Meeteren verkocht. In 1806 verkochten zij voor fl. 10.000 aan Hilmar Johannes Backer: een *suikerraffinaderij genaamd De Toelast* met toebehoren en nog een pakhuis, beide gelegen naast elkaar in de Wijnstraat nabij het Groothoofd en uitkomende op de zogenaamde *Boerevischmarkt* (Kuipershaven).[23] Daarmee was Mattheus van Meeteren, zoon van Dirk Wilhelmus van Meeteren, nog de enige van de familie die zijn een derde aandeel had behouden. Of hij nog langere tijd deel heeft uitgemaakt van de vennootschap is onbekend, maar het is wel opvallend dat Mattheus van Meeteren D.Wz. *voor zijne Compagnieschap onder de firma de Gebroeders Van Meeteren alhier*, al enkele maanden later het pandje aan de Kuipershaven verkocht, gelegen naast *den uitgang van de Raffinaderij Den Toelast*.[24]

Wijnstraat tegenover de Mattensteiger, getekend door P.L. Vuijck in 1842/44 (afb.: Beeldbank DiEP 551-35151). De lage muur uiterst rechts maskeerde een gat in de gevelrij, waar op dat moment de voormalige raffinaderij Den Toelast al was afgebroken. Enkele jaren later werd op die plek het pakhuis Bordeaux gebouwd. Het pand direct links van de tuinmuur is het (thans niet langer bestaande) woonhuis van de raffinaderij.

21 SAD 9, ORA 843, fol. 208, d.d. 9-2-1802.
22 SAD 9, ORA 844, fol. 210, d.d. 12-12-1805.
23 SAD 9, ORA 844, fol. 317, d.d. 23-10-1806; verkopers waren Antoinetta Kouwens, weduwe van Dirk Wilhelmus van Meeteren, Jan Hendrik van Meeteren en Mattheus van Meeteren.
24 SAD 9, ORA 844, fol. 396, d.d. 23-10-1806; verkoopcondities gepasseerd 10-1-1807 voor notaris J.D. Schultz van Haegen.

1806/07-1830: Hilmar Johannes Backer

Hoewel rond 1807 op dit adres nog sprake was van een raffinaderij,[25] kwam deze bestemming in latere stukken niet langer voor: in 1830 was er sprake van een *Pakhuis*. In 1832 was Maria Dam, weduwe van Hilmar Johannes Backer, eigenares van zowel het kleine pand Wijnstraat wijk B nr. 129 (kadastraal perceel 760, grootte 94 ca, pakhuis), als het grote pand Den Toelast in de Wijnstraat wijk B nr. 128 (kadastraal perceel 761, grootte 2 are 92 ca, pakhuis en erf). Later stonden beide panden op naam van Backer en Consorten, met Jan Dam; vruchtgebruikers waren Joh. van Oldenburgh en H.J. Backer.[26] Een suikerraffinaderij was Den Toelast op dat moment echter al lang niet meer. Het was de Firma J. van Oldenborgh, *wijnkopers en slijters*, die uiteindelijk in 1853 op de plek van het oude pakhuis Den Toelast een nieuw pakhuis liet bouwen, dat nog steeds bestaat en bekend is onder de naam Bordeaux.

Voor- en achterzijde van de voormalige suikerraffinaderij Den Toelast (thans Bordeaux). Op die plek is halverwege de 19de eeuw het pakhuis Bordeaux gebouwd. De oude achteruitgang op de Kuipershaven (rechts van het witte huis) is nog wel aanwezig (foto's: C. Sigmond).

25 SAD 5, inv.nr. 895; Wijnstraat wijk B nr. 143-144.

26 Kadastrale leggers, Gemeente Dordrecht sectie F nrs. 760 en 761, artikelnrs. 3351, 3352, 2767.

7. Suikerraffinadeurs in Dordrecht

door: *Irene Dewald*[1]

In de vorige hoofdstukken zijn de suikerraffinaderijen en de suikerraffinadeurs behandeld. Daarbij moet bedacht worden, dat daar ook kooplieden onder vielen die zich niet zozeer met de suikerraffinage zelf bezighielden. Deze kooplieden waren in de eerste plaats investeerders, die brood zagen in een profijtelijke nijverheid. In dit hoofdstuk wordt verder ingegaan op de individuele suikerraffinadeurs en de economische en sociale relaties die zij onderhielden. Waar kwamen ze vandaan? Tot welk soort ondernemers konden ze gerekend worden? Welke vermogenspositie namen zij in? Welke onderlinge familierelaties waren er? Hadden zij functies in het bestuursapparaat en in regentencolleges?
Om hier inzicht in te krijgen, is het belangrijk na te gaan welke bronnen beschikbaar zijn die daar meer over vermelden. Het kohier van de personele quotisatie biedt inzicht in de vermogenspositie van de suikerraffinadeurs en de kooplieden in Dordrecht. Het is echter een momentopname, want deze belasting werd slechts geheven van 1745 t/m 1748. Raffinadeurs, die later zijn gestart met hun onderneming, komen er dus niet in voor.
Met behulp van genealogisch onderzoek kan de herkomst en de onderlinge verwevenheid van de 'suikerfamilies' aangetoond worden. Het is echter ondoenlijk om alle families, die in het vorige hoofdstuk genoemd zijn, uitgebreid te behandelen. Maar door er een paar uit te lichten, kan een algemeen beeld geschetst worden. Het zeer uitgebreide familiearchief Backer, berustend in het Stadsarchief van Vlaardingen, maakt het mogelijk om genealogisch wat dieper in te gaan op een van de families van suikerraffinadeurs, die in Dordrecht actief waren.
Tenslotte zijn er de regeringslijsten of 'heerenboekjes', waaruit kan worden afgeleid welke bestuursfuncties de suikerraffinadeurs en hun verwanten hebben vervuld. Ook hierbij geldt echter de beperking, dat volledigheid zou leiden tot een te omvangrijk onderzoek: er is gekozen voor een 'steekproef'.

Gildelidmaatschap
Het gilde was een beroepsgenootschap van ambachtslieden en kooplieden, onder andere gericht op bescherming van de eigen nering tegen concurrentie van buitenaf. De arbeidsmarkt werd gereguleerd door de toestroom van onderop te beperken. De kwaliteit van de geboden diensten werd gewaarborgd. Dat waren de economische doelstellingen van het gilde.
Maar het gilde was ook een broederschap met een aantal sociale functies. De begrafeniskosten werden gezamenlijk gedragen en bij de begrafenis van een gildelid stond het gilde en niet de familie centraal. De gildeleden hadden de plicht tot *opheve*: men

1 Socioloog, voormalig bestuurslid van Oud-Dordrecht, mede-oprichter Dordtologie.

moest bij de begrafenis van een gildebroeder aanwezig zijn. Op overtreding stond een boete. Zieken mochten aanspraak maken op ziektegeld; ook dat werd gezamenlijk opgebracht. Er waren zelfs gilden met een soort pensioenverzekering. Het was daarnaast ook een gezelligheidsvereniging, eens per jaar werd een *gildetering* of vrolijke maaltijd georganiseerd, meestal op de dag van de beschermheilige van het gilde. Ieder gilde had zijn eigen beschermheilige en zijn eigen kapel in de Grote Kerk of daar buiten en vaak ook zijn eigen gildegraven. In Dordrecht hadden de gilden ook een politieke betekenis, zij waren vertegenwoordigd in het stadsbestuur.
Er was in Dordrecht, zoals ook in Amsterdam en Rotterdam, geen specifiek gilde voor suikerraffinadeurs: in plaats daarvan werd men lid van het Groot-Koopmansgilde. Zo vinden we onder de leden van dit gilde: Willem Bruijn (eerste eed 1706), Frederick Wilkens (1715), Jan Anthonij Bruijn (1724), Hilmar Backer (1743), Johannes Theodorus Wilkens (1747) en Jan Dam (1754).[2] Dat suiker een belangrijk product was voor dit gilde, blijkt wel uit de afbeelding van een suikerbrood centraal op een begrafenisschild (zie de afbeelding voor op de kaft).
Wie lid werd van een gilde moest poorter of burger van de stad zijn. Het burgerboek van Dordrecht is verre van volledig, dus lang niet alle burgerschappen zijn geregistreerd. Toch kunnen we er een aantal noemen. Zo werd Hendrik Balthus, koopman van Amsterdam, op 4 juli 1691 burger van Dordrecht. Hendrik Kroese, afkomstig uit het Hannoverse werd burger op 20 januari 1703. Voor Joost Hendrik Scheffer, gekomen van Herfort op 15 januari 1733, werd er bij vermeld, dat hij van de lutherse confessie was, getrouwd met een *borgers* dochter. Zijn schoonvader stond dus garant voor hem. Helmer Backer, van Holthuizen, werd burger op 1 april 1738, ook getrouwd met een *borgers* dochter, en Christoffel Duffer, van Baxum in het Hannoverse, ook van de lutherse confessie, op 4 maart 1749.[3]

Land van herkomst

De meeste nieuwkomers in het vak van suikerbakker/suikerraffinadeur waren afkomstig uit Duitsland en vaak sloten zij zich aan bij de plaatselijke lutherse gemeenschap. Hendrik Vriesendorp, overleden op 24 februari 1728 te Dordrecht en begraven in de Grote Kerk, kwam uit Unna bij Dortmund. Mogelijk leerde hij het vak bij de Johan van Geijsel, lutherse suikerraffinadeur te Rotterdam.[4]
Als meestersuikerbakker kwam hij naar Dordrecht. Hij werd op in 1688 lidmaat van de Lutherse Gemeente te Rotterdam en in 1701 van de Lutherse Gemeente te Dordrecht. Zoon Hendrik verliet de suikerraffinage en werd houthandelaar en reder, samen met zijn zwager Isaac Morjé, die gehuwd was met Francina Vriesendorp. Maar via een omweg kwamen deze twee families toch weer in de suiker terecht: twee zoons

2 Archief van het Groot Koopmansgilde; SAD 16, inv.nrs. 173-176.
3 SAD 3, inv.nr. 1975, 1976, 1977.
4 Deze bewering, o.a. genoemd in Horsman, *Beeld van de familie Vriesendorp*, p. 11, kon bij het huidige onderzoek niet worden bevestigd. Wel is frappant dat Johan van Geijsel in 1641 samen met Jacob Vosmaer een suikerraffinaderij en winkel op het Westnieuwland te Rotterdam kocht van Dirck Reyersz. van Beaumont, suikerraffinadeur en zoon van de eerste Rotterdamse suikerraffinadeur: Reynier Maartensz. van Beaumont, uit Dordrecht.

van Isaac Morjé hadden later weer belangen in suikerraffinaderij De Spijkermand aan de Kuipershaven.
De familie Vriesendorp sloot zich aan bij de gereformeerde staatskerk, maar een generatie later werden, in één tak, kinderen in de Waalse Kerk gedoopt. De familie is nog steeds in Dordrecht vertegenwoordigd en leden hebben door de eeuwen heen diverse posities vervuld in het sociale leven.
Ook Barent Broekhuijsen, geboren circa 1685, kwam uit Unna. Hij overleed op 28 augustus 1757 in zijn huis aan de Nieuwe Haven (nu nr. 33). Hilmar Backer kwam uit Holzhausen. De wortels van de raffinadeur Frederick Wilkens liggen ook in Duitsland en wel in Bremen. Maar dat was enkele generaties terug, want er woonden al twee generaties Wilkens in Rotterdam.
Niet alle Duitse suikerraffinadeurs waren luthers. Coenraad Morks, geboren circa 1695, kwam uit Kamen (bij Unna), en trouwde voor schepenen van Dordrecht in 1726 met Elisabeth Smalt, afkomstig uit Ham in Duitsland. De kinderen uit dit huwelijk werden gereformeerd gedoopt. Hij was de voorvader van de Dordtse kantoorboekhandelaar en drukker Coenraad Morks, een voorloper van de drukkerij Morks en Geuze en van de huidige drukkerij Morks, die op haar website vermeldt dat de drukkerij vanaf 1860 bestaat.

Economische en vermogenspositie

Suikernijverheid is een 'trafiek' of verkeersindustrie: introductie daarvan vond in Nederland plaats aan het einde van de 16de eeuw. In de eerste helft van de 17de eeuw was Amsterdam het suikercentrum van West-Europa, zowel voor de handel als voor de verwerking ervan. Maar er bestond een hechte band met de twee andere voornaamste suikercentra, Dordrecht en Rotterdam. De suikernijverheid was bijzonder kapitaalintensief. Er moest een bedrijfsgebouw zijn, met de benodigde apparatuur, zoals kookketels en droogovens. Er moest ruimte zijn om de suikerbroden te laten drogen en rusten. Er verstreek een lange periode tussen de aankoop van grondstoffen en de verkoop van het geraffineerde eindproduct. Daaruit volgt dat een suikerraffinadeur moest beschikken over een niet onaanzienlijk eigen vermogen. In de dissertatie van Arjan Poelwijk, *In dienste vant suyckerbacken*,[5] die handelt over de Amsterdamse suikernijverheid van 1580-1630, worden drie mogelijke productiewijzen genoemd:

- de kapitalistische productiewijze, de kooplieden-industriëlen,
- de 'small commodity production', waarbij de productie in handen is van zelfstandige meesters, die hun werktuigen in eigendom hadden en hun arbeid verrichtten in kleine bedrijfjes, geholpen door enkele knechten en/of familieleden,
- ambachtelijke nijverheid.

Aan de transacties in de vorige hoofdstukken genoemd, kunnen we zien welke bedragen er omgingen. Om te bepalen tot welke categorie ondernemers de Dordtse suikerraffinadeurs behoorden, kunnen we diverse bronnen gebruiken. Daar is allereerst de personele quotisatie.

5 Poelwijk, Suyckerbacken.

De personele quotisatie

Op 7 maart 1742 besloten de Staten van Holland tot de heffing van een personele quotisatie of hoofdelijke omslag, die zou geschieden: *na*(ar) *de gegoedheid, neeringe, apparente winsten of inkomsten van de huishoudende of contribuabele persone*n. Het was in principe een inkomensheffing, maar omdat dit niet bij iedereen juist bepaald kon worden, was een aanslag naar statuskenmerken ook mogelijk. Hiertoe behoorden:

- de huurwaarde van de woning,
- het bezit van een buitenplaats,
- het bezit van een koets of paarden,
- het hebben van een dienstbode.

Personeel voor de bedrijfsvoering telde niet mee. De aanslagen waren verdeeld naar klassen: de eerste en laagste klasse betaalde fl. 6, de achtste klasse betaalde fl. 40. De belasting werd van 1745 t/m 1748 geheven aan de hand van ter plaatse opgemaakte kohieren, waarvan een afschrift naar de Rekenkamer ter Auditie in Den Haag werd gestuurd, ter controle van de ontvangsten.

Niet alle raffinadeurs werden in het kohier ook als zodanig omschreven: een aantal werd koopman genoemd, terwijl we weten dat ze zich met suikerraffinage bezig hielden. We kunnen ervan uitgaan, dat degenen die als 'koopman' in het kohier genoemd worden, behoorden tot de door Arjan Poelwijk genoemde eerste categorie: de kooplieden-industriëlen, waarbij de koopman een compagnonschap begon met een meestersuikerbakker.

Tabel 1. Suikerraffinadeurs in het kohier van de personele quotisatie over het jaar 1742[6]

Naam	beroep	aantal dienstb.	huurwaarde eigen huis	klasse	hoogte aanslag
Barent Broeckhuijsen	raffinadeur	2	fl. 180	7	fl. 32
Johan Balthus	koopman	2	fl. 225	4	fl. 15
Jan Hardus	koopman	1	fl. 300	7	fl. 32
Joost Hendrik Scheffer	suikerbakker	1	fl. 200	1	fl. 6
Hendrik van Vugt	koopman	2	fl. 300	7	fl. 32
Jan, Willem, Pieter en Geertruid Backus[7]	kooplieden	3	fl. 330	13	fl. 120
Martinus Backus	koopman	2	fl. 230	10	fl. 60
Hendrik Vriesendorp	koopman	1	fl. 177	2	fl. 8
Isaac Issendorp	raffinadeur	2	fl. 220	4	fl. 15
Maarten Veen	raffinadeur	1	fl. 100	3	fl. 8
Frederick Wilkens[8]	raffinadeur	2	fl. 200	7	fl. 32
Jan Willem Bruijn	raffinadeur	2	fl. 200	8	fl. 40
Adriaan Onder de Linden	raffinadeur	1	fl. 160	7	fl. 32
Hendrik Kroese	raffinadeur	-	fl. 85	1	fl. 6
Melchior Lockerman[9]	raffinadeur	-	fl. 54	1	fl. 6
Jan Rens	raffinadeur	1	fl. 143	4	fl. 15

6 Rekenkamer ter auditie; NA 3.01.28, inv. nr. 28.

7 Waren in het bezit van een koets en twee paarden.

8 Deze raffinadeur had een eigen huis: er werden drie panden geteld. Hij zou eigenlijk in een veel hogere klasse moeten vallen: *soude moeten koomen na de huur vant huijs ende raffinaderij te samen in huur boven 60 gld en de 12e classe 90 gld, maar gereflecteert sijnde dat dit grote beslage tot sijn nering nodig heeft soo wert gestelt in de 7e classe op 32 gld.*

9 In compagnie met Hendrik Kroese.

Van de zestien raffinadeurs, die in het kohier genoemd worden, staan de broers en zuster Backus aan de top van de lijst met een indeling in klasse 13. Martinus Backus, met zijn pand aan de Nieuwe Haven, lijkt ook zeer vermogend. Zes van de raffinadeurs zitten boven het gemiddelde van de welvaartsklassen.

Andere indicaties

Aletta Melanen (1679-1760), weduwe van Hendrik Vriesendorp (ca. 1670-1728) gaf Aart Schouman in 1733 de opdracht portretten te schilderen van haarzelf, haar zoon, dochter en schoonzoon. We zien gezeten burgers geportretteerd.

Portretten geschilderd in 1733 door Aart Schouman. 1. Aletta Melanen, weduwe van Hendrik Vriesendorp, op 53-jarige leeftijd. 2. haar zoon Hendrik Vriesendorp (1715-1788), grondlegger van de houtdynastie. 3. haar schoonzoon Isaac Morjé, boekhouder bij de suikerraffinaderij Vriesendorp & Onder de Linden; begon later samen met zijn zwager Hendrik Vriesendorp een houthandel. 4. haar dochter Francina Vriesendorp (1713-1758), getrouwd met Isaac Morjé.

De familie Vriesendorp verwierf een eigen kapel in de Grote Kerk en heeft een aantal familiegraven op de Algemene Begraafplaats Essenhof.
Het hebben van een eigen familiegraf is niet alleen een indicatie voor de vermogenspositie van een suikerraffinadeur, het fungeertde ook als statussymbool. Jan Melchior Dam, burger en koopman in Dordrecht, kocht op 7 april 1759 een graf in de Grote Kerk van Cornelia Hendrica Lageman. In 1777 werd hij begraven met zes koetsen, een aanzienlijke begrafenis! Dit graf ging over naar de familie Backer in 1766. Toen begraven in de kerk niet meer was toegestaan werden twaalf graven aangekocht in Dubbeldam. Het naderhand vervaardigde grafmonument is een duidelijke illustratie van de enorme onderlinge verwevenheid van de suikerfamilies.

Familiegraf van de familie Backer naast de kerk van Dubbeldam in 1809 en steen aan de binnenzijde van de muur – tekeningen door E.H. Schoemaker 1881 (afb.: Beeldbank DiEP 551-36075 en 551-30365).

Het familiegraf Backer op de Dubbeldamse begraafplaats aan de Zuidendijk (foto: M. Brand). Het familiegraf, inclusief de stoffelijke overschotten, werd in 1962 van de bijzondere begraafplaats van de 'oude' hervormde kerk van Dubbeldam overgebracht naar de algemene begraafplaats aan de Zuidendijk.

Onderlinge familierelaties

De vroegmoderne ondernemers waren er op gericht het bedrijf zo goed mogelijk over te dragen aan de volgende generatie. Het ging daarbij om vermogen, kennis van het product en de markt en relaties met klanten en afnemers. Huwelijkskeuze was hierbij een instrument. Is in deze tak van ondernemerschap sprake van 'suiker trouwt met suiker'? Heel duidelijk is dat het geval. En de keuze van huwelijkspartners bleef niet beperkt tot Dordrecht. Er werden partners gevonden in Amsterdam en Rotterdam, maar ook in het land van herkomst, Duitsland.

Jan Melchior Dam, geboren in Dordrecht in 1722 uit een Duitse vader afkomstig uit Soest en een uit 's-Grevelduin-Capelle afkomstige moeder, trouwde met Maria Catharina Dörges, zuster van Anna Dorothea Dörges, de vrouw van suikerraffinadeur Christoffel Duffer. Uit zijn huwelijk werden tien kinderen geboren, op een na allemaal dochters. Catharina, geboren in 1761, trouwde met haar neef Franciscus Duffer. Maria, geboren in 1767, trouwde met suikerraffinadeur Hilmar Johannes Backer. Jan Melchior Dam overleed in 1777. Het begraafregister van de Grote Kerk vermeldde: *Begraven op 6 December 1777, de Heer Jan Dam, in de Wijnstraat, laat kinders na, met zes koetsen*.

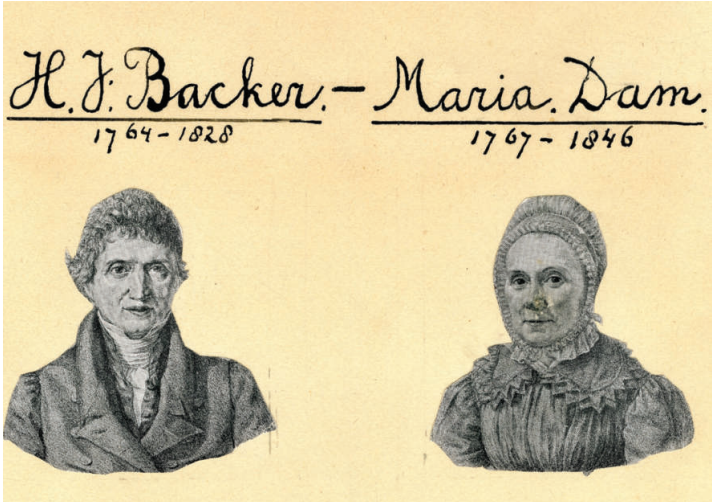

Portretten van Hilmar Johannes Backer (1764-1828) en Maria Dam (1767-1846) (Stadsarchief Vlaardingen, familiearchief Backer).

De stamvader van de familie Backer, Hilmar Backer alias Feger, was afkomstig uit Holzhausen in Duitsland. Hij was daar geboren op 22 juni 1702, werd daar lidmaat van de Lutherse Kerk in 1717. In 1725 vestigde hij zich als 'knecht suikerkoker' in Dordrecht en begon hij eind april of mei 1743 voor eigen rekening in de raffinaderij Amsterdam op de Kalkhaven, waar hij *de eerste pansuiker kookte in zijnen kwaliteit als patroon* en in dat jaar ook de eerste eed aflegde bij het Groot-Koopmansgilde. Zijn zoon Johannes, geboren te Dordrecht op 29 januari 1734, zette het beroep voort. Hij trouwde in Amsterdam met Christina Regina Veeger, dochter van Christoffel Veeger, suikerraffinadeur te Amsterdam en Petronella Veeger. Uit dit huwelijk werden zeven kinderen geboren, waarvan er drie op zeer jonge leeftijd overleden. Van de overige kinderen, een dochter die trouwde met een luthers predikant, en drie zoons die allen

Suiker trouwde suiker

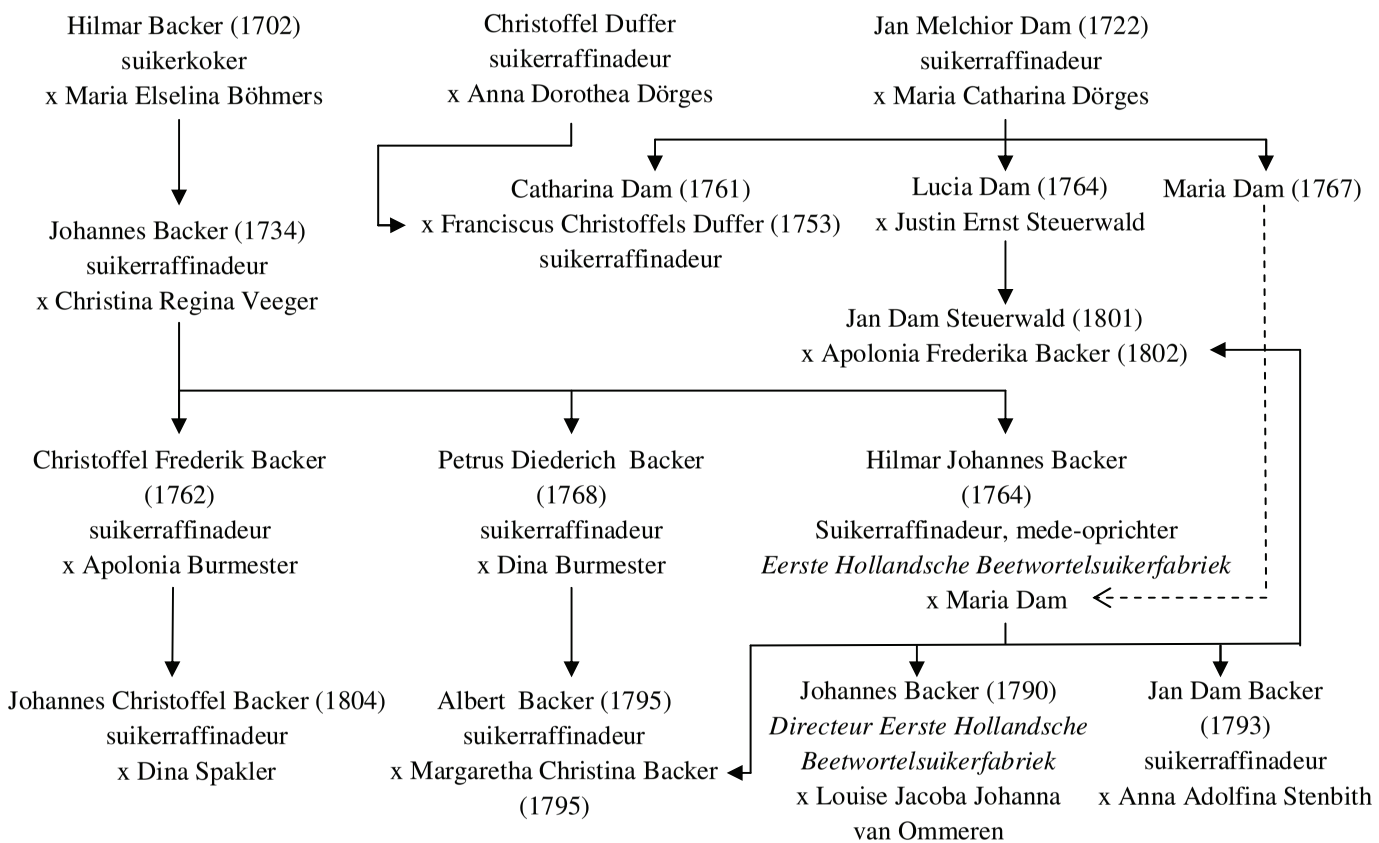

het beroep van suikerraffinadeur uitoefenden, is meer te vertellen. De banden met suikerraffinadeurs uit Amsterdam en Rotterdam blijken uit de keuzes van de huwelijkspartners van de drie zoons. Zowel Christoffel Frederik, als Petrus Diederich Backer trouwden in Rotterdam met een dochter van Albert Burmester, suikerraffinadeur in Rotterdam, en Ida van der Mast. Dat ook zij zeer vermogende mensen waren blijkt uit het feit, dat bij de Stadstrouw van dit laatste echtpaar in 1764 ieder 30 gulden betaalde. In de familie Backer vonden relatief veel huwelijken tussen neven en nichten plaats.
De familie Backer bleef actief in de suikernijverheid en was betrokken bij de oprichting van de Eerste Hollandsche Beetwortelsuikerfabriek in Oosterbeek. Uiteindelijk vertrok de familie uit Dordrecht en vestigde zich een tak in Schiedam, de apothekerstak, terwijl een andere tak vertrok naar Oosterbeek, waar in 1811 een bietsuikerfabriek werd gevestigd.
Ook Barent Broeckhuijsen, een andere suikerraffinadeur, trouwde met een (in Amsterdam geboren) dochter van Albert Lockerman, suikerraffinadeur te Dordrecht. Opvallend veel dochters van lutherse suikerondernemers trouwden met lutherse predikanten. In de bijlage een genealogisch overzicht van de families Dam en Backer.

Politieke en economische macht

De lutherse suikerraffinadeurs beschikten in ieder geval over een vorm van economische macht. Omdat de raffinage, maar meer nog de daaraan verbonden suikerhandel, de stad veel voordelen opleverde, kon raffinadeur Frederick Muhlhoff met succes toestemming afdwingen voor een eigen kerkgebouw voor de lutherse eredienst bij het stadsbestuur van Dordrecht. Hij gebruikte daarbij het dreigement, dat hij anders naar Rotterdam zou vertrekken, waar de Lutherse Gemeente wel een eigen kerk had.
Ook suikerraffinadeurs Joachim en Dirck van Stock behoorden tot de Lutherse Kerk en speelden een rol bij de inrichting van het eigen gebedshuis in de oude kapel van het Blindeliedengasthuis. In een boekje, in 1993 uitgegeven door de kerkenraad van de Evangelisch-Lutherse Gemeente ter herdenking van het 375-jarig bestaan van de Lutherse Gemeente te Dordrecht en het 303-jarig bestaan van de kerk, staat een aantal bijzonderheden over de eind 17de eeuw door hen in gebruik genomen Trinitatiskapel:
De stad Dordrecht stelde in 1689 niet alleen een gebouw beschikbaar, doch gaf bovendien nog een drietal gebrandschilderde glazen in de voorgevel ten geschenke. Deze werden door de glazenier Evert van Wel vervaardigd voor een bedrag van fl. 380 en 9 stuivers. Het middelste glas boven de ingang stelde voor de Maagd van Dordrecht, gezeten in haar tuin en beschenen door de zon der gerechtigheid. (…)
In de twee ramen er naast kwamen glazen met de geslachtswapens van de Edele Heeren Borgemeesters, Thesauriers en secretaris. De ramen aan de zijkanten werden enkele jaren later geschonken door verschillende stichters en andere leden van de kerk en vertoonden hun familiewapens, o.a. Mühlhoff met Hamilton, van Stock-Kalckberner, Keleneer, van Beesd. (…) *In 1693 kreeg de kerk een grote koperen lichtkroon ten geschenke van negen suikerbakkersknechten. Er stonden vier suikerbroden op en onder elk van de broden was een plaatje aangebracht met het opschrift:*

'Wij Zuikerbakkers Knegts
Die hier tot Dordrecht werken
Vereren deze Kroon
Ter eere van Gods Kerke.'

De tweede kroon werd in 1709 door Derck en Joachim van Stock geschonken. Derck van Stock en zijn echtgenote gaven bovendien een zilveren avondmaalsschaal op een zilveren voet en Joachim van Stock een zilveren doopbekken met inscriptie.

Van dit alles is nu niets meer terug te vinden. De gebrandschilderde ramen bestaan niet meer, de lichtkronen zijn weg en ook het Avondmaalstel is er niet meer.[10]

Tabel 2. Bestuurlijke functies van suikerraffinadeurs (met eerste jaar van vermelding)[11]

Naam	veertig	acht	raad	schepen	oudraad[12]	municipaliteit[13]
Herman Vingerhoed	1676					
Gerard Vingerhoed	1703					
Herman Vingerhoed	1735	1722				
Jan Hendrik v. Meeteren Mz.[14]	1784					
Johan v.d. Elst Jacobsz.[15]		1784	1803		1808	1795
Johan Theodorus Wilkens[16]	1786					
Willem Hordijk Davidsz.	1786					1795
Dirk Wilhelmus v. Meeteren	1786					1795
Christoffel F. Backer			1803			1795
Hilmar Joh. Backer				1799		
David Hordijk						1811

Omdat de meeste suikerraffinadeurs luthers waren en dit geen officiële godsdienst was, hadden ze geen functies in het stadsbestuur. Dit was voorbehouden aan personen van de gereformeerde staatskerk: zo was Herman Vingerhoed lid van *de Goede Mannen van Veertigen* (1676), evenals Gerard Vingerhoed (1703) en diens zoon Herman (1735).[17]

De welgestelde suikerraffinadeur Johannes Jacobsz. van der Elst (1747-1812) was lid van de achten (1788), municipaliteit (1795), raad (1803), vroedschap (1808) en 'conseil municipal' (1811). Diens zoon Jacob van der Elst, eveneens eigenaar van een suiker-

10 Herdenkingsboekje, in 1993 uitgegeven door de kerkenraad van de Evangelisch-Lutherse Gemeente ter gelegenheid van het feit dat het lutheranisme 375 jaar bestond in Dordrecht en omstreken en dat de kerk 303 jaar in gebruik was.

11 Heerenboekjes 1678-1794; SAD 489, inv.nrs. 62324-62350.

12 Oudraad of vroedschap.

13 Municipaliteit of 'conseil municipal'.

14 Jan Hendrik van Meeteren Mattheusz., in 1787 schepen van het Watergerecht.

15 Johan van der Elst Jacobsz., acht, in 1785 *diacon*. van het Stads Krankzinnigen Beterhuis; Willem Jacob de Bruijn de Neve had in 1785 dezelfde functie.

16 Johan Theodorus Wilkens, in 1784 schepen van het Watergerecht.

17 Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, p. 211-217.

raffinaderij, bracht het zelfs tot burgemeester. Willem Hordijk (1742-ca. 1803), suikerraffinadeur, getrouwd met Ida van der Elst, was lid van de municipaliteit (1795, 1797); hun zoon David Hordijk was lid van de 'conseil municipal' (1811-1813). Dirk Wilhelmus van Meeteren (*1745), eigenaar van suikerraffinaderij Beaumont in de Wijnstraat, was lid van de municipaliteit (1795). Diens neef Mattheus van Meeteren (1792-1860) werd een bekend predikant, o.a. in Amsterdam.

Mattheus van Meeteren (1792-1860), predikant te Zoelen, Hillegom, Amersfoort en Amsterdam (afb.: Beeldbank DiEP 551-10996 en 551-10997).

Pas tijdens de Bataafse Republiek, toen er vrijheid van godsdienst was, konden de lutheranen ook posities in het stadsbestuur vervullen. Christoffel Frederik Backer (1762-1805), lid van de Lutherse Kerk, werd lid van de municipaliteit (1795, 1798) en raad (1803). Hilmar Johannes Backer (1764-1828), mede-oprichter en directeur van de Eerste Hollandsche Beetwortelsuikerfabriek te Oosterbeek, was schepen van Dordrecht (1799) en lid van de Kamer Juditieel, al werd hij daar ontslagen op 16 januari 1800. Johannes Backer (1790-1872), directeur van de Eerste Hollandsche Beetwortelsuikerfabriek te Oosterbeek, was van 1829 tot 1851 burgemeester van Renkum.

Conclusie

Een belangrijk deel van de suikerraffinadeurs kwam (direct of indirect) uit Duitsland. Door deze gemeenschappelijke herkomst en de onderlinge verbondenheid via de Lutherse Kerk, vonden relatief veel huwelijken binnen de eigen kring plaats. Een aantal niet-lutherse families speelde eveneens een belangrijke rol in de suikernijverheid en ook deze waren vaak via huwelijkse banden gerelateerd aan andere 'suikerfamilies'.
De oprichting van een suikerraffinaderij was een kapitaalintensieve onderneming.

Tweemaal Hilmar Johannes Backer (1804-1845), links als luitenant van de schutterij (afb.: Beeldbank DiEP 551-10805 en 108506).

Vaak werd dan ook een compagnonschap gezocht met een plaatselijke koopman of investeerder. Daarmee ontstonden combinaties van een kapitalistische productiewijze, de 'kooplieden-industriëlen', met een 'small commodity production', waarbij de productie in handen is van zelfstandige meesters. Als een suikerraffinaderij eenmaal 'liep', konden hoge opbrengsten worden verwacht, met name uit de handel in de afgeleverde producten. Ondanks deze hoge verdiensten, behoorden de 'suikerfamilies' in de 18de eeuw niet tot de plaatselijke elite. Deels zal dit te maken hebben met het lutherse geloof van een aantal van hen. Niet-lutherse 'suikerfamilies' behoorden tot de 'nieuwkomers' en werden eveneens pas na geruime tijd geaccepteerd door de gezeten, machtige patriciaatsfamilies. Huwelijken – bij uitstek het middel om in de plaatselijke elite binnen te komen – tussen leden van 'suikerfamilies' en patriciaatsfamilies kwamen bijna niet voor. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat leden van de 'suikerdynastieën' in de 18de eeuw nog vrijwel geen functies in het bestuursapparaat hebben vervuld. Pas in de tijd van de Bataafse Republiek (1795-1813) en later komt de verworven rijkdom uit de suikernijverheid tot uiting in publieke functies van de betreffende ondernemers of hun nakomelingen.

8. De Dordrechtschen Maatschappij van Beetwortelsuiker

door: *Marijke Brand*[1]

Van rietsuiker naar bietsuiker

In de voorgaande hoofdstukken is geschreven over een periode waarin rietsuiker diende als de voornaamste grondstof voor de suikernijverheid. In het verleden had men wel geprobeerd suiker te halen uit andere suikerhoudende gewassen zoals ahorn, druiven, gerst, tarwe, maïs, aardappelen, walnoten, berenklauw, kool, palmen, worteltjes, zoethout en bieten, maar erg succesvol is dit nooit geweest. Pas vanaf halverwege de 19de eeuw werd het mogelijk om rendabel suiker uit bieten te produceren en verdrong de bietsuiker langzaam maar zeker de rietsuiker.[2]

In de 17de eeuw had de Fransman Olivier de Serres al suikerkristallen in bieten gevonden, maar pas in 1747 lukte het de Duitser Andreas Sigismund Marggraf om het sap daadwerkelijk uit de bieten en de wortelen te halen en de suiker te kristalliseren. De bieten bevatten echter maar weinig suiker en pas veertig jaar later lukte het de Berlijnse chemicus Franz Carl Achard om via selectieve teelt een biet te telen die wat meer suiker bevatte, met een opbrengst van zo'n 4 % ruwsuiker van het bietengewicht. Hij stichtte de eerste beetwortelsuikerfabriek in 1802 in Silezië, waar ook de door hem verbeterde Silezische suikerbiet verbouwd werd.[3]

Het winnen van suiker uit bieten

De productie van suiker uit bieten verschilde in veel opzichten van de vroegere suikerraffinage uit suikerriet. De aanvoer van bieten en het extraheren van de suiker uit de modderige massa, die oorspronkelijk maar weinig suiker bevatte, maakte het noodzakelijk dat de fabriek aan zoet en bevaarbaar water moest liggen. De opslag en verwerking leidde tot klachten over stankoverlast en vereiste een groot fabrieksvolume. De meest voor de hand liggende plaats voor een bietsuikerfabriek was dan ook niet het centrum van de stad, maar de directe omgeving van de productie op het platteland. Omdat het suikergehalte van de bieten bij opslag vrij snel daalde, moesten ze zo snel mogelijk verwerkt worden. Het verwerkingsproces vergde veel energie in de vorm van stoom. Deze factoren maakten het noodzakelijk te werken in campagnes naar de oogst van de bieten, waarna de fabriek de rest van het jaar stillag. Het oorspronkelijke eindproduct van een beetwortelsuikerfabriek was ruwsuiker. Deze ruwsuiker was een onzuiver geel/bruin halfproduct, dat in een raffinaderij verder gezuiverd moest worden tot witte suiker. Het duurde tot in de 20ste eeuw voordat het hele proces, van biet tot geraffineerde witte suiker, geïntegreerd in één fabriek

1 Lid van de begeleidingscommissie jaarboeken van Oud-Dordrecht.
2 www.suikerunie.nl.
3 Bakker, Het begin van de suikerindustrie in West Brabant, p. 64-65.

kon plaatsvinden. Hoewel door de technologische ontwikkelingen het procédé regelmatig aan nieuwe inzichten werd aangepast, bleef het steeds bestaan uit de volgende drie fasen:
- extractie, van biet naar bietensap of ruwsap
- reinigen en filteren, van ruwsap tot suikerwater, en
- concentreren, van suikerwater tot suiker.

Na het rooien van de bieten tussen september en december, diende de per schip of wagen aangevoerde bieten gewassen te worden. Daarna werden ze fijngemaakt zodat het suikerhoudende sap geëxtraheerd kon worden met warm water. In dit stadium werd in de 19de eeuw uit elke honderd liter suikerhoudend ruwsap een monster genomen om de accijns te bepalen. Bij de extractie werden ook andere celcomponenten uitgewassen die in een reinigingsstap verwijderd moesten worden. Door kalkmelk, in water opgeloste kalk, toe te voegen, werden onzuiverheden gebonden. De fabriek beschikte hiervoor over een eigen kalkoven om ongebluste kalk (calciumoxide) uit kalksteen te produceren. In een latere ontwikkeling werd de kooldioxide, die als bijproduct uit het branden ontstond, afgezogen en gebruikt bij het reinigingsproces, door het in de zogenaamde 'carbonatatie' via het kalkhoudende suikerwater te leiden. De scheiding van suikerwater, dunsap en afval, gebeurde met filters gevuld met actieve kool uit beenzwart. De laatste fase in het proces behelsde het inkoken van het suikerwater tot er kristallisatie optrad. Deze uitgekristalliseerde suikermassa werd, later met behulp van centrifuges, gescheiden van het donkerbruine stroopachtige vocht, melasse, dat opnieuw bewerkt kon worden voor een hoger rendement.

Het rendement van het proces was, naast de technische verbeteringen, in hoge mate afhankelijk van het suikergehalte van de toegeleverde bieten. Door innovatie van de bietenteelt werd het suikergehalte steeds hoger, van minder dan 4 % begin 19de eeuw, tot meer dan 17 % tegenwoordig. Al in een vroeg stadium bemoeiden de suikerfabrikanten zich daarom met de wijze van bietenteelt. Omgekeerd waren de boeren afhankelijk van de prijs die de fabriek voor hun bieten wilde betalen. De uitkomst van het door de fabriek gemeten suikergehalte van de bieten was steeds een bron van conflicten, wat uiteindelijk leidde tot het ontstaan van de coöperatieve fabrieken eind 19de eeuw.

De bestaande suikerraffinaderijen waren niet erg geïnteresseerd in de bietsuikerfabricage. Bietsuiker vereiste een aangepaste raffinage om de bittere bijsmaak van het bietensap kwijt te raken en de doseringen van kalk en andere zuiveringsmiddelen moesten proefondervindelijk uitgevonden worden. De in stadspanden gevestigde raffinaderijen hadden weinig opslagruimte voor de grote hoeveelheden bieten die nodig waren en de stank die bij het proces ontstond, stuitte op grote bezwaren bij de omwonenden.

Ruïne van het oude huis Groot-Cruysenborch in 1813 (afb.: Beeldbank DiEP 551-36233).

In de late Middeleeuwen is al sprake van het huis Groot-Cruysenborch. De uit Utrecht verdreven bisschop Zweder van Culemborg heeft in 1425 korte tijd gewoond in dit in gotische stijl gebouwde huis, op de hoek van Grotekerksbuurt en Grotekerksplein. In 1813 werd het gebruikt als pakhuis voor beetwortelen en is het door overbelasting ingestort, waarna het werd afgebroken. Op de tekening die hiervan bewaard is, is duidelijk te zien dat dit huis een zwaar middeleeuws houtskelet had, vergelijkbaar met het nog bestaande huis Klein-Cruysenborch, gelegen achter Grotekerksplein 5 aan de Kerkstraat.

Hoewel er wel aan de verbetering van de suikerbietfabricage gewerkt werd en hier en daar raffinadeurs probeerden om ook bietsuiker te verwerken, bleef het lange tijd gemakkelijker en goedkoper om ruwe rietsuiker uit de tropen te gebruiken. Dat veranderde toen Napoleon in 1806 het Continentaal Stelsel invoerde. Alle handel met Engeland werd verboden en door de Engelse reactie hierop – het blokkeren van alle zeehandel met het continent – stagneerde ook de import van ruwsuiker. Napoleon stimuleerde intussen de teelt van suikerbieten voor de productie van bietsuiker, maar erg succesvol was hij hierin niet. Omdat de bieten weinig suiker leverden – in 1811/12 slechts 2 % ruwsuiker van het bietengewicht – waren er grote hoeveelheden nodig om enig rendement uit de suikerproductie te halen. De benodigde grootschalige teelt leverde veel problemen op: er was te weinig zaad, te weinig grond en te weinig kennis over de bietenteelt.[4]

4 Lintsen & Bakker, *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, p. 234-237.

Toch moesten in 1812 de raffinadeurs voldoen aan het decreet van Napoleon waarin hij verordonneerde dat de bietsuikerraffinage voortaan de rietsuiker moest gaan vervangen en dat zij daartoe voor 16 april een licentie moesten aanvragen. Ook in Dordrecht zagen de suikerraffinadeurs zich in 1812 genoodzaakt om een licentie aan te vragen voor de productie van bietsuiker. De volgende suikerraffinaderijen dienden hiervoor een verzoek in:[5]

1. Johannes Backer en Hendrik Selis, Den Toelast, Wijnstraat B 128 (firma Backer en Selis.
2. Hilmar Johannes Backer, De Ossekop, Kuipershaven B 297 (firma Backer en Selis).
3. Petrus Diederich Backer, Zeelust, Hoge Nieuwstraat A 521 (firma Backer en Selis).
4. Johannes Backer en Johannes Rombout, Amsterdam, Buiten Kalkhaven D 175 (firma Backer en Selis).
5. Antoine Kisselius & Zn., Wijnstraat-Nieuwbrug (firma Kisselius & Rens).
6. Rens & v.d. Wall, Nieuwe Haven-Hoge Nieuwstraat, bij de Lange IJzeren Brug (firma Kisselius & Rens).
7. Willem Hordijk & Co., Het Suikerbrood, Achterom-Bagijnhof (firma Hordijk, v.d. Elst & van Meeteren).
8. Van Meeteren & Co., Wijnstraat-Nieuwbrug (firma Hordijk, v.d. Elst & van Meeteren).
9. Jan v.d. Elst & Zn., Het Suikervat, Binnenkalkhaven (firma Hordijk/v.d. Elst & van Meeteren).
10. W.J. de Bruijn de Neve & Chevalier, De Suikermolen, aan de Kuipershaven (kon niet besluiten om beetwortelsuiker te produceren maar diende wel een verzoek in).
11. Duffer, Morjé & Kohn, De Spijkermand, aan Kuipershaven (was niet ingericht om de gevraagde hoeveelheid ruwe beetwortelsuiker te verwerken).
12. Stoop & Giesse, De Raapkoek, Boomstraat-Voorstraat (bleef bij het produceren van rietsuiker).

Jaarlijks zouden zij 10.000 kilo ruwe beetsuiker moeten produceren en om aan die hoeveelheid te komen moest er zo'n 3.000.000 kilo beetwortels verwerkt worden. De Dordrechtse suikerraffinaderijen waren daarvoor eigenlijk niet geschikt en de opslag van de bieten zorgde soms voor grote problemen.

Sommige suikerraffinadeurs gingen in deze tijd daadwerkelijk over op bietsuikerproductie, maar zodra na 1813 de internationale handelsbetrekkingen weer hersteld waren, keerden ze terug naar de raffinage van rietsuiker. Daar hadden ze tenslotte meer ervaring mee en het was niet gemakkelijk gebleken om rendabel suiker te produceren uit bieten.[6] In het buitenland ging men intussen wel door met het ontwikkelen van de bietsuikerfabricage. Vele honderden fabriekjes in Duitsland, België en Frankrijk produceerden steeds efficiënter en men deed daar veel kennis en ervaring op. In de tweede helft van de 19de eeuw werd dan ook ervaren personeel uit die landen in de

5 Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, p. 394.

6 Lintsen & Bakker, *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, p. 221.

Nederlandse suikerfabrieken ingehuurd en werden Nederlandse arbeiders naar de buitenlandse fabrieken gestuurd om geschoold te worden.
Slechts één fabriek in Nederland ging tot 1845 door met het produceren van bietsuiker. Deze op het platteland gelegen fabriek Oorsprong bij Oosterbeek was in 1811 opgericht door de raffinadeurs Spakler uit Rotterdam en Backer uit Dordrecht. De fabriek verwerkte afwisselend bieten en aardappels die in de omgeving verbouwd werden; voor het verwerken van beide gewassen – wassen, raspen en verwarmen – konden namelijk dezelfde machines gebruikt worden.[7] Halverwege de 19de eeuw stagneerde de aanvoer van rietsuiker in Nederland weer. De Nederlandsche Handelsmaatschappij gaf de rietsuikerhandel steeds meer vrij en zo konden onder andere Engelse ondernemers de ruwsuiker rechtstreeks kopen van de Javaanse producenten. Produceren van bietsuiker werd ook hier weer aantrekkelijker en in 1858 richtten de Amsterdamse gebroeders De Bruyn in Zevenbergen de eerste bietsuikerfabriek op. De fabriek draaide goed en kon na twee jaar 10 % dividend uitkeren. Bietsuikerproductie leek dus een goede investering en in de jaren daarna kwamen er 32 andere fabrieken bij, onder andere in Dordrecht (1861), Oudenbosch (1862), Roosendaal (1864), Bergen op Zoom en Standdaarbuiten.[8] In het buitenland waren er veel 'suikerfamilies' die verschillende fabrieken bezaten, maar in Nederland waren de oprichters van bietsuikerfabrieken vaak kapitaalkrachtige ondernemers zonder connecties met de bestaande suikernijverheid. Die wilden wel investeren in deze – naar zij dachten – winstgevende nieuwe industrietak, maar hadden zelf geen verstand van suikerproductie.

De N.V. Dordrechtsche Maatschappij van Beetwortelsuiker

In 1860 namen Mr. Adolph Blussé, Otto de Kat en vier aannemers uit Sliedrecht het initiatief tot de oprichting van de N.V. Dordrechtsche Maatschappij van Beetwortelsuiker. Op 8 juni 1860 kochten zij gezamenlijk een gewezen vlasfabriek in de gemeente Dubbeldam,[9] waarin een beetwortelsuikerfabriek gevestigd zou worden. Het terrein van de vlasfabriek lag aan de 's-Gravendeelsedijk aan de rivier, want water was noodzakelijk bij een beetwortelfabriek, zowel voor het fabricageproces als voor de aanvoer van grote hoeveelheden bieten. Tijdens de eerste vergadering in het lege fabrieksgebouw, werden de heren Kolkman, Van Haaften en civiel ingenieur Van der Made benoemd in een *Sub-Commissie tot onderzoek naar de inrigting van de op te rigten suikerfabriek te Dubbeldam*.[10] Op 13 oktober 1860 kocht W.M. van Haaften voor de Maatschappij de houtzaagmolen De Nieuwe Eendracht aan de Bakstraat, met opstallen en erven, voor fl. 9.900 uit de failliete boedel van de scheepswerf van Jan Schouten en Zn.[11]

---

7 Lintsen & Bakker, *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, p. 237.
8 Ibidem, p. 232.
9 Dit gebied kwam in 1871 bij Dordrecht.
10 Rederij 'Blussé van Oud-Alblas'; SAD 124, inv. nr. 72.
11 *Dordrechtsche Courant*, d.d. 16-10-1860.

Houtzaagmolen De Nieuwe Eendracht aan het verlengde van de Bakstraat, achter de Twintighuizen, omstreeks 1845 getekend door F. Lebret (afb.: Beeldbank DiEP 551-35986).

Het kantoor van de firma werd gevestigd aan de Bakstraat. De molen en een aantal bijgebouwen werden verhuurd aan derden. Geen van de initiatiefnemers had verstand van suikerproductie. Dat was ook niet echt nodig dachten zij, want er waren genoeg machinefabrikanten die hun de hele fabrieksinrichting, compleet met geschoolde arbeiders, konden leveren. De voorbereidingscommissie liet zich in eerste instantie adviseren door Paul van Vlissingen, een machinefabrikant uit Amsterdam. Een rendabele fabriek zou volgens Van Vlissingen zo'n fl. 114.000 gaan kosten. Hij wilde de commissie wel laten zien hoe een goede fabriek eruit zag en nam de potentiële kopers mee naar de door hem ingerichte fabriek in Zevenbergen. Helaas werd deze excursie geen succes, omdat de eigenaar van die fabriek (A. de Bruyn) weigerde om hen binnen te laten, uit angst zijn fabrieksgeheimen prijs te geven. De voorbereidingscommissie liet zich vervolgens uitgebreid voorlichten door de Brusselse machinefabrikant Van Goethem, die hun verschillende Belgische suikerfabrieken liet zien. Deze fabrikant offreerde uiteindelijk lager dan Van Vlissingen en kreeg de opdracht om de fabriek met machines in te richten en monteurs te leveren die het productieproces konden begeleiden. In mei 1861 zorgde Van Goethem voor een ervaren technisch onderdirecteur, die in België twee *defequers*, een *filtreur*, een *turbineur* en een *cuiseur du noir* moest zoeken.[12] Er werd grond rond de fabriek gehuurd voor de bouw van een beenzwartfabriek en voor de opslag van bieten. Verder moest men een basaltkaai in de rivier leggen voor het laden en lossen van schepen.[13]

12 Rederij 'Blussé van Oud-Alblas'; SAD 124, inv. nr. 69.
13 Rederij 'Blussé van Oud-Alblas'; SAD 124, inv.nr 75.

Gezicht op de molens Pelikaan en de Zeelt aan de 's-Gravendeelsedijk. De foto is door W. Meijers ca. 1900 genomen vanaf de suikerfabriek, op de voorgrond rechts is een put voor bietenpulp zichtbaar (afb.: Beeldbank DiEP 555-10623).

De officiële oprichtingsakte van de fabriek dateert van 12 april 1861 en is ondertekend door de commissarissen:

Jan van Haaften, aannemer te Sliedrecht,
Otto Boudewijn de Kat, kassier van de Raad van Dordrecht,
Adriaan van Haaften, burgemeester van Sint Philipsland en grondeigenaar in Sliedrecht,
Johannes Frederik Kolkman, koopman te Dordrecht,
Adolph Blussé van Oud Alblas,
Paulus Roelof van der Made, civiel ingenieur te Dordrecht, directeur.[14]

De dagelijkse leiding van de fabriek berustte bij A. Blussé, president-commissaris, J.F. Kolkman, secretaris-commissaris, O.B. de Kat, commissaris, en ir. P.R. van der Made, directeur.

De inrichting van de fabriek werd begroot op fl. 100.000. Daarnaast was er fl. 70.000 werkkapitaal nodig, voor de aankoop van bieten en steenkool en voor de lonen van de werknemers. Volgens de eigendomsakte van 13 augustus 1861, brachten de volgende

14 Rederij 'Blussé van Oud-Alblas'; SAD 124, inv.nr. 70.

Een van de oprichters van de N.V. Dordrechtsche Maatschappij van Beetwortelsuiker, mr. A. Blussé (afb.: Beeldbank DiEP 551-50627).

Locatie van de 'beetwortelsuikerfabriek' aan de huidige Dokweg op de kaart van Van Elk & Bogaerts uit 1894 (GPV G-195).

aandeelhouders dit benodigde startkapitaal bijeen:

mr. Adolph Blussé, reder te Dordrecht,
mr. Pieter Blussé van Oud Alblas,
Adrianus van Haaften, aannemer te Sliedrecht,
Jan van Haaften, aannemer te Sliedrecht,
Wouter Marinus van Haaften, aannemer te Sliedrecht,
Otto Boudewijn de Kat, bankier te Dordrecht,
Johannes Frederik Kolkman, Dordrecht,
Adriaan A. Visser Korstiaanszoon, aannemer te Sliedrecht,
Paulus Roelof van der Made, koopman te Dordrecht,
Herman Adriaan van der Wall Bake, Utrecht.[15]

In 1861 vermeldde het gemeenteverslag van Dordrecht voor het eerst de beetwortelsuikerfabriek, waarvoor in 1860 al een vergunning was afgegeven: *Door eene alhier opgerigte naamloze vennootschap, gevestigd op het grondgebied van Dubbeldam. Deze fabriek werkt sinds 1 oktober met gemiddeld 250 arbeiders en 5 stoommachines, gezamenlijk 46 paardenkrachten en waarbij geplaatst zijn 4 stoomketels met een gezamenlijk vermogen van 170 paardenkrachten, waarvan de overvloedige stoom tot kooken en verdamping wordt aangewend*.

De investeerders hadden ongetwijfeld hoge verwachtingen gehad, maar in het gemeenteverslag over 1863 staat: *De uitkomsten dezer alhier nieuwe onderneming schijnen tot nu toe niet aan de verwachtingen beantwoord te hebben*. Dit in tegenstelling tot de enig overgebleven suikerraffinaderij: *die met 6 man in getal op den oude voet*

15 Rederij 'Blussé van Oud-Alblas'; SAD 124, inv.nr. 71.

en naar het schijnt met voordeel werkzaam blijf.[16]
In 1864 werd de N.V. Dordrechtsche Maatschappij van Beetwortelsuiker al geliquideerd:
Openbare vrijwillige verkooping. Te Dordrecht, bij Veiling op Zaturdag 2 April 1864 en bij Afslag op Zaturdag 9 April daaraanvolgende, beide des voormiddags ten half twaalf, in het Logement de Gouden Leeuw aan de Prinsestraat, ten overstaan van den Notaris jan jacob blussé junior van De in den jare 1861 nieuw opgerigte en in volle werking zijnde beetwortelsuiker-fabriek Allergunstigst staand en gelegen in de Gemeente Dubbeldam nabij de Stad Dordrecht aan de Rivier de Merwede, belendende aan den Grooten Weg naar Willemsdorp, en zulks in Twee Perceelen, als: [eerste perceel] een open erf of grond ter grootte van 22 Roeden 36 Ellen, Kadaster sectie A No, 45, 46, 47 en 48 gelegen aan vormelden Grooten Weg, tegenover de Fabriek en dienende tot berging van Beetwortels, belend ten Oosten den Staat der Nederlanden, ten westen gemelden weg, ten zuiden het erf van de Heeren Gips en Zoonen en ten noorden het Haventje. De Grondlasten over 1864 bedragen f 1,55. Te aanvaarden 1 mei 1864. [tweede perceel] de gebouwen, behoorende tot en uitmakende de fabriek, geteekend C no 57, met derzelver loodsen, bergplaatsen, enzoovoorts, kadaster sectie A No 1404 en 1429 t/m 1433 ingesloten, ter gezamenlijke inhoudsgrootte van 46 roeden 60 ellen, liggende tegenover perceel 1 en aan de rivier. De Grondlasten over 1864 bedragen f 595,38. Te aanvaarden 1 mei 1864. Betaaltijd 1 Julij 1864.[17]

De Dordrechtse suikerfabriek in 1901 (afb.: archief Suiker Unie).

16 SAD (studiezaal), Gemeente Verslagen 1861-1863.
17 *Dordrechtsche Courant* d.d. 31-3-1864.

Gebreken aan het gebouw, dat oorspronkelijk bedoeld geweest was voor vlasbereiding en niet voldoende was aangepast aan de suikerfabricage, en het gebrek aan ervaring bij de oprichters waren waarschijnlijk oorzaken van de slechte prestaties van de fabriek. De seizoensgebonden bietenverwerking, van september/oktober tot december/januari, vereiste een strakke planning en goede inkoop, want de bieten moesten snel verwerkt worden omdat het suikergehalte anders achteruitging. Daarnaast vroegen het aansturen van zo'n 250 man personeel en de technische kanten van het productieproces veel inzicht en ervaring. De Belgische 'suikerfamilie' Meeus had al wel veel ervaring opgedaan met haar suikerfabrieken bij Antwerpen.[18] Een lid van die familie, Adolphus Meeus, suikerfabrikant te Amsterdam, werd op 9 april 1864 voor fl. 80.000 de nieuwe eigenaar en zette de suikerfabriek voort onder de naam *Firma Adolphe Meeus & co.*[19] Hij vestigde zich met zijn gezin in Dordrecht en ging wonen in de Wijnstraat.[20] Het fabrieksterrein werd in de jaren daarna verder uitgebreid door de aankoop en huur van nabijgelegen erven en in de fabriek liet hij verbeteringen aanbrengen die het rendement moesten verhogen. Zo werden in 1868 *de werktuigen vermeerderd met ene machine van 8 paardenkrachten, diendende tot het aspireren en refouleren eener pomp voor koolzuurgaz.*

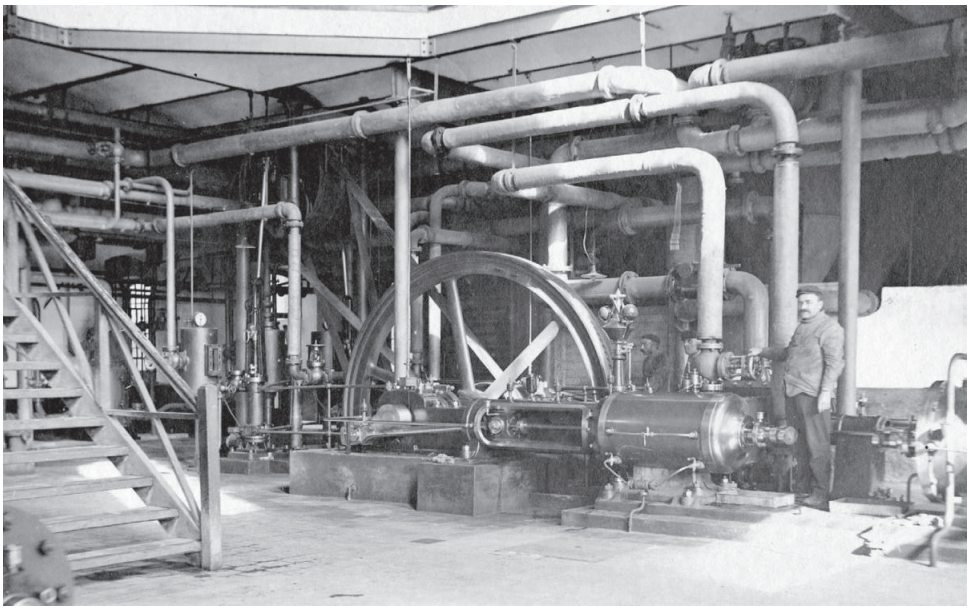

Door stoom aangedreven koolzuurgaspomp ENCB 1910 (afb.: archief Suiker Unie).

Er werden in dat jaar 7 miljoen kilo beetwortelen geraspt.[21] In het jaar daarop (1870) werd de enige suikerraffinaderij die in Dordrecht nog in bedrijf was, opgeheven. Het jaar 1870 was een goed jaar: er werden 10 miljoen kilo beetwortelen geraspt, er kon

18 Bakker, Het begin van de suikerindustrie in West Brabant, p. 68-70.
19 Bakker, *Ondernemingschap en vernieuwing*, p. 259, 261.
20 Eerst op nr. B 136 (thans Wijnstraat 89), daarna op nr. B 143 (thans Wijnstraat 115).
21 SAD (studiezaal), Gemeente Verslag 1868, p. 63.

gewerkt worden van 21 september tot 21 januari en de beetwortelen waren rijker aan suiker dan in voorgaande jaren. De fabriek bood dat jaar werk aan 150-200 arbeiders. Helaas waren de resultaten in de daarop volgende jaren niet zo goed: de beetwortelen bevatten weinig suiker en er kon soms maar 10-12 weken gewerkt worden.
In 1873 waren er in Nederland 33 beetwortelsuikerfabrieken in bedrijf. Gezamenlijk produceerden zij 25.000 ton ruwsuiker per jaar, maar dat was maar een fractie van de hoeveelheid die de suikerraffinaderijen nodig hadden. De Hollandsche Suikerraffinaderij verwerkte bijvoorbeeld in 1870 alleen al 22.000 ton ruwsuiker. Omdat er op de invoer van ruwsuiker geen belasting betaald hoefde te worden, kochten de raffinaderijen dit product veelal in het buitenland. Door een wereldwijde overproductie van zowel biet- als rietsuiker, daalden de suikerprijzen en verminderde het enthousiasme om nieuwe fabrieken op te richten.[22] De familie Meeus bleef echter wel in suiker investeren. Zo nam Adolphe Meeus in 1878, samen met H.J. Binfield, suikerfabrikant te Roosendaal, en W. Laane, bankier te Roosendaal, de beetwortelsuikerfabriek in Werkendam over. De Firma Binsfield, Meeus en Laane & Co wilde – naast suiker fabriceren – ook gezamenlijk bieten inkopen en laten telen. De beetwortelfabriek in Standdaarbuiten werd in 1878 overgenomen door Adolphe en Eugène Meeus.[23]
Vanaf 1880 werkte de Dordrechtse fabriek met een nieuw systeem om de suiker uit de bieten te extraheren: diffusie verving het persen en leverde meer rendement op. In 1884 schafte het bedrijf een zesde stoommachine aan, maar ondanks deze maatregelen draaide men in 1887 met verlies.[24] In 1885 vertrok Adolphe Meeus uit Dordrecht en werd het bedrijf voortgezet door zijn zoons Louis, die vijf jaar lang in België tot suikerfabrikant geschoold was, en August. In de daarop volgende jaren worden er regelmatig hinderwetvergunningen aangevraagd en verleend voor uitbreidingen en vernieuwingen van de fabriek.[25]
In 1885 was de Bond van Beetwortelsuikerfabrikanten opgericht. Deze bond gaf jaarlijks richtlijnen voor de bietenprijs uit en probeerde het productieoverschot te minimaliseren door af en toe een fabriek stil te leggen. In de N.V. Dordrechtsche Beetwortelsuikerfabriek[26] werd in 1902-1903 en 1904-1905 volgens afspraak niet gewerkt. Na 1906 werden er door de Kamer van Koophandel geen mededelingen meer van de suikerfabriek ontvangen.[27] Toch werden in 1906 en 1907, toen de fabriek al gesloten was, door Louis Meeus nog vergunningen aangevraagd. In 1907 werd bijvoorbeeld nog een vergunning afgegeven voor de sloop van het oude en de bouw van een heel nieuw fabrieksgebouw van twee verdiepingen met een brug over de 's-Gravendeelsedijk voor het vervoer van schuimaarde naar het tegenovergelegen terrein.
In 1909 ging de al eerder gesloten fabriek op in de N.V. Algemene Suikermaatschappij, een initiatief van P. Wittouck en J.P. van Rossum, die binnen deze Asmij ook de suikerfabrieken in Oud-Beijerland, Roosendaal/Oosterhout (een eerdere samenvoeging), Breda, Bergen op Zoom, Gastel, Oudenbosch, Stampersgat, Utrecht en een

22 Lintsen & Bakker, *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, p. 244.
23 Bakker, Het begin van de suikerindustrie in West-Brabant, p. 20.
24 SAD (studiezaal), Gemeente Verslagen 1871-1887.
25 Collectie hinderwetvergunningen gemeente Dordrecht; SAD 6A, inv.nr. 11170.
26 In 1894 was de Firma Meeus & Co. omgezet in een Naamloze Vennootschap.
27 Koopmans, *Dordrecht 1811-1914*, p. 201.

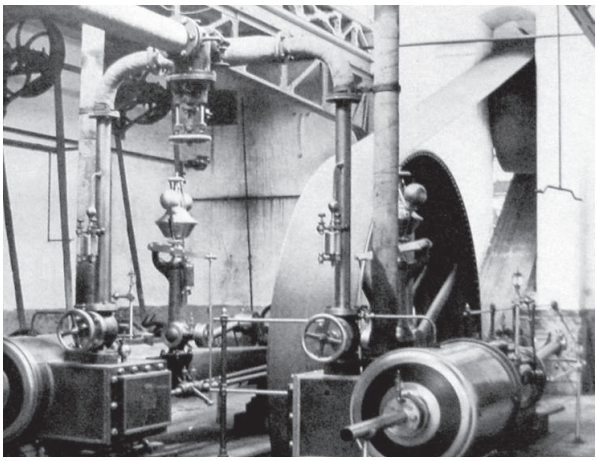

Stoomaangedreven drijfmachine die wel een tiental suikercentrifuges kon aandrijven (afb.: archief Suiker Unie).

aantal andere particuliere fabrieken wisten te verenigen.
Omdat er in Nederland een tekort aan bieten was, importeerde de Asmij vanaf 1910 suikerbieten uit Engeland, waar toen nog geen bietsuikerindustrie bestond. Directeur J.P. van Rossum stimuleerde bietenteelt en fabrieksbouw in Engeland en in 1912 werden de machines van de – al eerder stilgelegde – Dordrechtse suikerfabriek overgebracht naar een fabriek in Cantley.[28]
In 1915 werd de Asmij overgenomen door de Westersuikerraffinaderij, die op haar beurt opging in de Centrale Suiker Maatschappij (CSM). Van de vele suikerfabrieken die er in de 19de eeuw waren, bleven er steeds minder over. In 1899 hadden 173 akkerbouwers in Zeeuws-Vlaanderen de Eerste Nederlandsche Coöperatieve Beetwortel-suikerfabriek opgericht in Sas van Gent. De leden kregen een betere prijs voor hun bieten dan bij de andere fabrieken en in 1916 verwerkten al zeven coöperatieve fabrieken de bieten van de bij hen aangesloten boeren. In 1947 fuseerden drie van hen tot de Vereniging Coöperatieve Suikerfabrieken (VCS) en latere fusies en overnames leidden er toe dat er sinds 2007, toen de CSM overgenomen werd, in Nederland nog maar één suikermaatschappij is: De Suiker Unie met suikerfabrieken in Dinteloord, Vierverlaten en Anklam (Duitsland).[29]

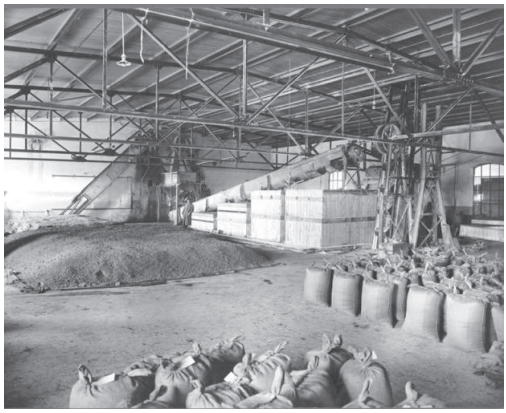

Ruwsuikervloer: de suiker wordt gereed gemaakt voor verzending voor raffinage elders (afb.: archief Suiker Unie).

28 Gedenkboek Wittouck, Breda, p. 27, 62.
29 www.suikerunie.nl.

Literatuuropgave

- Aa, A.J. van der (1874). *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Haarlem: Van Brederode 1852-1878.
- Alleblas, Jan (red., 1985-1986) e.a. *Ach lieve tijd, 800 jaar Dordrecht en de Dordtenaren,* deel 5, p. 119. Zwolle: Waanders.
- Asselbergs, C.J. (1953). *Suikerfabriek-suikerraffinaderij "Wittouck" 1872-1952*. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het tachtigjarig bestaan. Breda: N.V. Centrale Suiker Maatschappij.
- Baarda, Frits (2005). *Naamgenoten: Dordrecht op vier continenten*. Papendrecht: De Stroombaan.
- Bakker, M.S.C (1987). Het begin van de suikerindustrie in West Brabant, Reprint Series TWIM No. 8, in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek* jaargang 4 (1987).
- Bakker, M.S.C. (1989). *Ondernemingschap en vernieuwing: de Nederlandse bietsuikerindustrie, 1858-1919*. Neha-series III, nr. 6. Amsterdam: NEHA.
- Balai, Leo (2011). *Het slavenschip Leusden: slavenschepen en de West Indische Compagnie, 1720-1738*. Zutphen: Walburg Pers.
- Balen, Matthys (1667). *Beschryvinge der stad Dordrecht*. Dordrecht: Symon Onder de Linde.
- Balm-Kok, Angenetha, & Jan Willem Boezeman (z.j.). *Het Veerhuis: De geschiedenis van het huis Nieuwehaven*. Dordrecht: uitgave eigen beheer.
- Balm-Kok, Angenetha, & Jan Willem Boezeman (2004). *De pakhuizen Oud Grond en Bronswijck*. Dordrecht: uitgave eigen beheer.
- Balm-Kok, Angenetha, & Jan Willem Boezeman (2010). *Huijs Ludick of Het Suikerbrood*. Dordrecht: uitgave eigen beheer.
- Balm-Kok, Angenetha (2012). *Pakhuis Stokholm*. Dordrecht: uitgave eigen beheer.
- Battus, Carolus (1593). *Medecyn boec.: Daer inne alle wtwendighe, ende inwendighe parthyen des menschen lichaems, met alle hare sieckten ... begrepen zijn ... / Door ... Christophorvm Wirtsvng ... in de Hoochduytsche sprake wtghegheuen, ende nv wt de selue, in onse gemeyne Nederlantsche tale, ouergheset. Hier is oock byghevoecht, eene seer excellenten, ghe-experimenteerden nieuwen coc-boeck*. Dordrecht: Jan Canin.
- Battus, Carolus (1609). *Secreet-boeck waer in vele diversche secretē, ende heerlicke consten, in veelderleye verscheyden materien, wt seker Latijnsche, Fransoysche, Hoochduytsche, ende Nederlantsche authoren, te samen ende by een ghebracht zijn: waer van den meestendeel der voorgeschreven authoren namen daer by gheciteert worden / by een vergadert door Carel Batin*. Dordrecht: Joris Waters.
- Beverwijck, Johan van (1660). *Schat der gesontheyt*. Uit: *Alle de wercken*. Amsterdam: Ian Iacobsz. Schipper.
- Bijlsma, R. (1912). Oudrotterdamsche "Cruydenierie", in: *Rotterdamsch Jaarboekje* jaargang 10 (1912), p. 91-99.
- Bijlsma, R. (1918). *Rotterdams Welvaren* 1550-1650. 's-Gravenhage: Nijhoff.

- Blankaard, S. (1683). *De Borgerlyke Tafel, om lang sonder ziekten gesond te leven*. Amsterdam: Jan ten Hoorn, Boekverkooper over het Oude Heeren Logement.
- Blokland-Visser, H.W.G. van (2007). Dordrecht 200 jaar suikerstad, 1670-1870, in: *Tijdschrift Oud-Dordrecht* jaargang 25 (2007) nr. 1, p. 74.
- Blokland-Visser, H.W.G. van (2008). De heren van Halewijn en de handel in suiker en slaven in de 17e en 18e eeuw, in: *Tijdschrift Oud-Dordrecht* jaargang 26 (2008) nr. 2, p. 40-47.
- Bosma, Ulbe (z.j.). Colonial-Industrial taste: the diverging involvement of Java and India in the global sugar market. http://85.46.58.194/Varie/SugarUlbe%20 Bosma.pdf.
- Brugmans, I.J. (1956). *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw*, deel 1. RGP, Grote serie. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Burema, L. (1953). *De voeding in Nederland van de Middeleeuwen tot de Twintigste Eeuw*. Assen: Van Gorcum.
- Burgers, J.W.J. & E.C. Dijkhof (1995). *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1283-1287*. Historische Vereniging Holland. Hilversum: Verloren.
- Collen, J.V.A. (1991). Het Kock boek van Carolus Battum uit de zestiende eeuw, in: *Mededelingenblad en Verzamelde opstellen van de Academie voor de streekgebonden gastronomie* jaargang 9 (1991) nr. 37. Berchem.
- Dalen, J.L. van (1928). Het West-Indisch Huis te Dordrecht, in: J.C. Overvoorde, P. de Roo de la Faille (red.), *De Gebouwen van de Oost-Indische Compagnie en van de West-Indische Compagnie in Nederland*, Utrecht 1928, p. 174-177.
- Dalen, J.L. van (1931). *Geschiedenis van Dordrecht*. Dordrecht: C. Morks Czn.
- Dam C.Hzn., H.H. van (1919). Het geslacht Wilkens, in: *De Wapenheraut* jaargang 23 (1919), p. 72-87, 97-104, 145-152, 225-232, 241-255.
- Dillen, J.G. van (1929). *Bronnen tot de geschiedenis van het bedrijfsleven en het gildewezen van Amsterdam 1510-1672, deel 1 1512-1611*. Den Haag: Rijks Geschiedkundige Publicatiën 69.
- Dillo, Ingrid (1992). *De nadagen van de Verenigde Oostindische Compagnie: 1783-1795: schepen en zeevarenden*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Esseboom, C. (1996). Buitenschoolse activiteiten, in: *Tijdschrift Oud-Dordrecht* jaargang 14 (1996) nr. 2, p. 19.
- Evangelisch-Lutherse Gemeente (1993). Uitgave ter gelegenheid van het feit dat het Lutheranisme 375 jaar bestond in Dordrecht en omstreken.
- Frandsen, Karl-Erik (2010). *The last plague in the Baltic Region 1709-1713*. Kopenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Frijhoff, Willem, Hubert Nusteling en Marijke Spies (1998), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*. Hilversum: Verloren.
- Galloway, J. H. (1989). *The sugar cane industry: an historical geography from its origins to 1914*. Cambridge studies in historical geography, vol. 12. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gemert, Lia van (1993). U Kunst gelt over-al: een Dordtse arts tussen West en Oost, in: *Literatuur*, jaargang 10 (1993). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gruyl, M.E. de (1997), *Dordtse Jonas in Olie: een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse walvisvaart*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.

- Hazewinkel, H.C. (1940/42). *Geschiedenis van Rotterdam*. Heruitgave 1974, Zaltbommel: Europese Bibliotheek.
- Heijer, Henk den (2002), *De geschiedenis van de WIC*, Zutphen: Walburg Pers.
- Helmont, Joan Baptista van (1978). *Dageraed, ofte nieuwe opkomst der geneeskonst*. Amsterdam: Uitgeverij W.N. Schors.
- Herlein, J.D. (1718). *Beschryvinge van de volk-plantinge Zuriname*. Leeuwarden: M. Injema.
- Herwaarden, Jan van, Dick de Boer, Fred van Kan & Gerrit Verhoeven (1996). *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572*. Hilversum: Verloren.
- Horsman, Peter, & E.A.M. Scheltema-Vriesendorp (1981). *Beeld van de familie Vriesendorp*. Dordrecht: Familievereeniging Vriesendorp.
- Hulsman, Lodewijk (2005/2006), Gisbert de With en Anna Paes: De geschiedenis van het huwelijk van een Dordtenaar en een Braziliaanse in de 17de eeuw, in: *Tijdschrift Oud-Dordrecht* jaargang 23 (2005) nr. 2, p. 52-62; Ibidem nr. 3, p. 36-45; Ibidem jaargang 24 (2006) nr. 1, p. 61-70.
- Jansen-Sieben, Ria & Johanna Maria van Winter (red., 1998). *De keuken van de late Middeleeuwen. Een kookboek uit de Lage Landen*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Klein, P.W. (1965), *De Trippen in de 17e eeuw: een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt*. Assen: Van Gorcum.
- Kooij, Pim, & Vincent Sleebe (2000). *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000*. Hilversum: Verloren.
- Koonings, Jan (2006). Dordrecht en de West-Indische Compagnie (1621-1791), in: *Tijdschrift Oud-Dordrecht* jaargang 24 (2006) nr. 3, p. 76-83.
- Koopmans, Carolien (1992). *Dordrecht 1811-1914: een eeuw demografische en economische geschiedenis*. Hilversum: Verloren.
- Kort, J.C. (1996). Repertorium op de grafelijke lenen in de Grote Zuidhollandse Waard (1276-1650), in: *Ons Voorgeslacht* jaargang 51 (1996), p. 213-246, 278-319.
- Laet, Joannes de (1624-1636). *Iaerlyck verhael van de verrichtinghen der Geoctroyeerde West-Indische Compagnie in derthien boecken*, deel 1-4 (1624-1636). Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging XXXIV, XXXV, XXXVII, XL. 's-Gravenhage: Nijhoff.
- Lintsen, H.W. (hoofdred.) & M.S.C. Bakker (1992). *Geschiedenis van de techniek in Nederland: de wording van een moderne samenleving 1800-1890*, dl. 1. Zutphen: Walburg Pers.
- Lintum, C. te (1910). De oprichting van de Rotterdamsche Kamer der West-Indische Compagnie, in: *Rotterdamsch Jaarboekje* jaargang 8 (1910), p. 101-116.
- Lippmann, E. O. von (1970). *Geschichte des Zuckers seit den ältesten Zeiten bis zum Beginn der Rübenzucker-Fabrikation: ein Beitrag zur Kulturgeschichte*. Niederwalluf bei Wiesbaden: Sändig.
- Lothes, P.W. (1839). Nijverheid. Overzicht over de tegenwoordige gesteldheid van het voornaamste gedeelte van het Nederlandsche volksbestaan, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheid en Statistiek van Utrecht*, jaargang 3 (1839).
- Maas, Jan van de (pseudoniem J.L. van Dalen). Het West-Indisch Huis, in: *Dordtsche Schetsen* XCVIII, Dordrecht 1888-1934, deel III, p. 74-76.
- Maas, Jan van de (1906), De Pakhuizen Wijnstraat 80. Eene geschiedenis der bei-

de huizen, in: *Dordrechtsche Courant*, d.d. 18-4-1906.
- Maas, Jan van de (1921). De Spijkermand (Kuipershaven 31), in: *Dordrechtsche Courant*, d.d. 30-4-1921.
- Menkman, W.R. (1947). *De West-Indische Compagnie*. Amsterdam: P.N. van Kampen en Zoon.
- Mintz, Sidney (1986). *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. New York: Penguin.
- Monumentenzorg Dordrecht (2000). Een groot en deftig heerenhuis aan de Wijnstraat, in: *Dordtse Huizen*, aflevering 6, april 2000.
- Nelemans, A. (2006). *Hic conditur. De graven van de Nieuwkerk te Dordrecht*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Oordt van Lauwenrecht, H. van (1918), De suikerraffinage te Rotterdam, in: *Rotterdamsch Jaarboekje* 1918, p. 48-56.
- Overvoorde, J.C., et al. (1900). *Oude Gebouwen te Dordrecht*. Uitgegeven door de Vereeniging tot Instandhouding van oude gebouwen te Dordrecht. Dordrecht: Blussé & Comp.
- Paesie, Rudolf (2008). *Lorrendrayen op Africa: de illegale goederen- en slavenhandel op West-Afrika tijdens het achttiende-eeuwse handelsmonopolie van de West-Indische Compagnie, 1700-1734*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw.
- Pidoulx, Pierre (1540). *Le Grand Cuisinier de toutes Cuisines*.
- Pistorius, T. (1763). *Korte en zakelijke beschrijvinge van de Colonie van Zuriname : waar in te vinden is een omstandig berigt van de gelegenheid deezer volkplantinge ... : mitsgaders een kort verhaal van deselfs inwoonderen ... : als mede een beschryvinge van de vrugt- en andere boomen ... : benevens een omstandig berigt van het zuiker-riet ... : waar agter gevoegt is, echt, omstandig en naauwkeurig verhaal van de gepleegde moord aan zyne excell. den heer van Sommelsdyk ... en het doodelyk kwetzen van de heer L. Verboom*. Amsterdam: Theodorus Crajenschot.
- Poelwijk, Arjan (2003). *"In dienste vant suyckerbacken": de Amsterdamse suikernijverheid en haar ondernemers, 1580-1630*. Hilversum: Verloren.
- Purmer-Endt, Cornelis Claesz. van (1651). *Journael/ofte Historiaelse Beschrijvinge van Matheus van den Broeck*. Amsterdam: Gerrit van Goedesbergen.
- Reisig, J. H. (1793). *De suikerraffinadeur: of volledige beschrijving van het suiker, deszelfs aankweeking, bereiding en verzending, met de opgaave der verschillende bewerking, molens, fabrieken enz. in en buiten Europa*. Dordrecht: A. Blussé en Zoon.
- Schoor, Arie van der (1999). *Stad in aanwas, Geschiedenis van Rotterdam tot 1813*. Zwolle: Waanders.
- Schotel, G.D.J. (1867). *Het Oud-Hollandsch huisgezin der zeventiende eeuw*. Leiden: Sijthof.
- Sigmond, C. (2006). De oudste generaties van het geslacht (Van) Beaumont in Dordrecht, in: *Ons Voorgeslacht* jaargang 61 (2006), nr. 575, p. 94-104.
- Sigmond, C. (2007). De terugreis van Dordtse pelgrims uit Santiago de Compostela (1562), invloed van bedevaarten naar Santiago op huisnamen in Dordrecht, in: *Tijdschrift Oud-Dordrecht* jaargang 25 (2007), nr. 1, p. 11-12.

- Teenstra, M.D. (1835), *De landbouw in de kolonie Suriname, voorafgegaan door eene geschied- en natuurkundige beschouwing dier kolonie*. Groningen: Eekhoff.
- Tutein Nolthenius, A. (1955). Getijmolens in Suriname, in: *De West-indische Gids*, jaargang 35 (1955).
- La Varenne, François Pierre de (1701). *De geoeffende en ervaren keuken-meester, of De verstandige kok. Onderwijsende, hoe dat in Engeland, Vrankrijk, Italien, Duytsland, &c. alderhande soorten van spijsen ... bereyd, behandeld en toegemaakt werden. Insgelijks ook een byzonder kook-boek, tot dienst der rooms gesinde in de visch en vaste-dagen; en hoe men alderhande soort van visch kan bereyden en voordienen. Als mede het bereyden van verscheyde sagte spijsen, tot dienst der sieken ... / Alle ... uytgegeven, door zeekere hofbediende van een hoog aanzienelijke personagie*. Leiden: de Weduwe van Bastiaan Schouten, wonende in de Nieuwe-steeg.
- Vries, Jan de & Ad van der Woude (1997). *The first modern economy: success, failure, and perseverance of the Dutch economy, 1500-1815*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vries, Simon de (1682). *Curieuse aenmerckingen der bysonderste Oost en West-Indische verwonderens-waerdige Dingen; Nevens die van China, Africa, en andere Gewesten des Werelds*. Utrecht: Johannes Ribbius, Boeckverkooper in de korte Jansstraet.
- Wall, P.H. van de (1790). *Handvesten, privilegien, vrijheden, voorregten, octrooijen en costumen; mitsgaders sententien, verbonden, overéénkomsten en andere voornaame handelingen der stad Dordrecht*, deel 1. Dordrecht: Pieter van Braam.
- Wasch, C.J. (1887). Braziliaansche pretensiën, in: *Maandblad De Nederlandsche Leeuw* jaargang 5 (1887) nr. 8, p. 75-77.
- Weerden, J.S. van (1968). *Marten Douwes Teenstra in Suriname, 1828-1834. Een Groninger pionier in de West*, KITVL Press.
- Welle, M.C.J. (1903). Suiker, in: *Neerlandia* jg. 7, p. 122-135. ’s-Gravenhage-Dordrecht-Pretoria: Uitgevers-Maatschappij ‘Nederland’.

Index op persoonsnamen

Aalst, van
- Gijsbert 112
Achard
- Frans Carl 203
Adriaensz.
- Andries 7
Aerssen van Sommelsdijck, van
- Cornelis 45
Africanus
- Constantinus 14
Albrecht
- Christiaan Fredrik 102
- Johann Christoffel 102
Andel, van
- Dirk 176-179
- Johan 179
Arons
- Lion 77
Asperen, van
- Anthonij 118
- Maria 118, 120-122
Baald
- Michiel 122
Baale, van
- Petronella 106
Backer
- 114, 123, 124, 135, 168, 184, 187, 196, 207
- Albert 144-145, 198
- Apolonia Frederika 198
- Arnoldus 86, 88
- C.F. 167
- Christoffel Frederik 144, 169, 198-201
- H. 186
- Hilmar 164-166, 182-183, 188, 192-193, 198
- H.J. 82, 167
- Hilmar Johannes 81-82, 114, 144 189-190, 197-198, 200-202, 206
- Ida Albertina 169
- J.D. 82
- Jan 88, 166
- Jan Dam 198
- Johanna Maria Elizabeth 82
- Johannes 81, 126, 144, 188, 197-198, 201, 206
- Johannes Christoffel 198
- Margaretha Catharina 145
- Margaretha Christina 198
- P.D. 167
- Petrus Diederich 102, 106, 143-145, 198-199, 206
Backus
- Geertruid 143, 194
- Jan 143, 194
- Martinus 194-195
- Pieter 194
- Willem 194
Balen
- Mathijs 52
Balm-Kok
- A.M. 8
Balthus
- Anna 143
- Hendrik 142, 192
- Hendrina 143
- Johannes 96, 114, 123-124, 140, 142-143, 194
Baltz
- Jan Frans 178
Bandt, den
- Johan 147-149
Bandt (van den)
- 108, 186, 188
Bartel Jong
- Johan 119
Baten (Battus, Battum)
- Carel (Carolus) 10, 16-17
Bax
- Anthonij 143
Beaumont, van
- Arnoudina 49
- Dirck Reyersz. 192
- Reynier Maartensz. 7, 192
- Simon 43
Beelaerts
- Gerard Gerardsz. 59
- Matthijs 184
Beelaerts van Blokland
- Pieter Gerardsz. 59
Beerman
- H.G. 153
Beesd (Beest), van
- 199
- Isaac 148-150
Beste, den
- Paulus 133-134
Beudt
- Francois 151
- Soeta Anna 150-151
Beveren, van
- Cornelis 57-58
Beverwijck, van
- Johan 14, 15
Bilderbeek, van
- Willem Hendrik 139
Binfield
- H.J. 213
Blankaard
- S. 17
Blok
- J.J.E. 8
Blokland-Visser, van
- H.W.G. 8
Blondel
- Maria 98
Blussé

- Adolph 207, 209-210
- Jan Jacob 211
- Pieter 210
Boet
- Hermanus 92
Boezeman
- Jan Willem 8
Böhmers
- Maria Elselina 198
Bolk
- Maria Lucia 114, 123
Bomius
- Bart 109
Borstius
- Jacobus 19
Bosveld
- Ewout 120, 122
Boudt
- Johan Adriaensz. 59
Bouhon
- Maria Therese 176
Bouter
- 110
Bovel
- Michiel Pieters 42
Braam, van
- Johannes 112
Braats
- Jacob Adriaan 59
Brand
- Marijke 8
Brandwijk van Blokland
- Pieter 119
Braun
- 63
Bredenhoff
- Cornelis 7
Breur
- Arie Ariens 79
Brink, van den
- Bernardus 90
- Christoffel 88-90
Broecke, van den
- Matheus 43
Broek, van den
- 114, 123-124
- Balthasar 86, 134-136
- Catharina 136
- Simon 48
Broekhuijsen
- Barent 96-97, 102, 142, 193-194, 199
- Catharina 96, 142
- Jacob 164-165
- Sara 96
Broere
- Petronella 143
Brouwer
- Arent 131
- Cornelis 40, 59
Bruijn
- Anthonij 104, 118
- Anthonij Frederik 105
- Catharina 104
- Jan (Johan) Anthonij 104, 113, 117-123, 192
- Jan Willem 118, 194
- Pieter 118
- Willem 104-105, 114, 118, 121, 123-124, 192
Bruijn de Neve, de
- Helena Susanna 105
- Jacoba Margaretha 105
- Johanna Petronella 105
- W.J. 206
- Willem Jacob 105-106, 145, 200
Bruijn (Bruin, Bruyn), de
- 207
- A. 208
- Elisabeth 126
- Johanna 106
- Johanna Petronella 106
- Justus 105-106
- Pieter 105-106
Buck
- Wouter 186, 188
Burema
- L. 16
Burmester
- A. 167
- Albert 144, 199
- Apolonia 144, 198
- Dina 144-145, 198
Bussels
- Eva 134
Calraat, van
- Abraham 55, 78
- Maria 78
Cant
- Andries 97
Cantius
- Johannis 83
Carpentier, de
- Roeland 45, 58
- Servaes 45
Castendijk
- Joan 50
Cats
- Jacob 14
Chevalier
- Everhardus Martinus 106
Chevalier
- Pieter 106
Claesz.
- Cornelis 58
Cleston
- Jan 161
Clitser
- Jacoba 119
Cock (Kock)
- Hendrick 59, 66-67
Co(o)ninck
- Boudewijn Gijsbrechtsz. 62
- Ernst Willems 79
Coopman(s)
- Abraham Jansz. 58
Corten
- Catharina 79
Crijnssen

- Abraham 45
Culemborg, van
- Zweder 205
Cuyp
- Jacob Gerritsz. 15, 57
Dalen, van
- J.L. 52, 159, 176
Dam
- 199
- Catharina 197-198
- Jan 190, 192
- Jan Melchior 183, 196-198
- Lucia 198
- Maria 81-82, 115, 190, 197-198
Dam, van
- Adriaan 118
Dewald
- Irene 8
Diesens
- Hendrik 176
Dijck, van
- Jacob 94
Doeveren, van
- Jacob 183
Doll van Ourijk
- Hendrik 135
Dolman-Berberich
- I. 8
Dongers
- Maria Catharina 183
Dooremalen, van
- E. 8
Dörges
- Anna Dorothea 177, 180, 197-198
- Maria Catharina 197-198
- Michiel 177
Dorsser, van
- Machlina 98
Drakenborgh
- Martina Metropolitana 97-98, 148
Duffer(s)
- 206
- Christoffel 176-180, 192, 197-198
- Christoffel Werner 105
- Franciscus 177, 197-198
- Johanna Maria 177
- Pieter Hendrik 105
- Susanna 177
Dungen, van den
- Johanna 137
Dupper
- Leendert Willemsz. 74, 164, 169-171
Dyonijs
- Johan 65
Eengens
- Jan 119
Eijsden, van
- 69, 77
- Johan 76
- Rachel 112, 122
Els, van
- Adolph 60
Elst, van der
- 114, 123-124
- Francois 116, 151
- Ida 116, 126-128, 201
- Jacob 115-116, 126, 145, 150-151, 153, 165-167, 200
- Jacobus Abrahamsz. 161-162
- Jan 206
- Johannes 105, 127, 162
- Johannes Jacobsz. 149-151, 200
Empelen, van
- Louis 8
Esch, van
- Pieter Cornelisz. 124
Essen tot Helwegen, van
- Carel 49
Faassen Nolthenius
- Roeland Isaac 59
Falck
- Philip Jacob 105
Feger
- Hilmar 197
Feith
- Rhijnvis 23
Fenaem, van
- Gerrit Gerritsz. 64
Fijpen
- Jan Otte 119
Foppe
- Ariaen 45
Francken
- Roelof Dircksz. 58
- Sebastiaen Roelofsz. 58
Galen, van
- M. 186
- Margareta 183, 188
Gardenier
- 164
- Agatha 165-166
- Bastiaan 165
- Jan 165
Gebuis
- H. 147
Geijsel, van
- Johan 192
Gelder, de
- Aert 67
- Jan Aertsz. 59, 67-69, 76
Gelé, van
- Jan 76
- Johanna 77
Gelsdorp, van
- Bartholomeus 78
Gemert, van
- Jenneke 177-179
Giesse
- 206
- Johan Jacob 115
- Sebastiaan 114-115
Gijn, van
- Simon 141
Gijsbertsz.
- Boudewijn 62-63
Goddefroy
- Isaac 50
Goethem, van

- 208
Goll
- Anna Margaretha 79
- Johannes 79
Goll van Frankenstein
- Johann 80
Graaff, van der
- Jacob Sebastiaensz. 58
Groot, de
- Cornelia 131
- Jan 139
Guicciardini
- Lodovico 66
Guiscard
- Robert 14
Gulik
- Pieter 86
Haaften, van
- Adriaan 209-210
- Jan 209-210
- W.M. 207
- Wouter Marinus 210
Haan, de
- Boudewijn 165-166
Hage, van der
- Dirck 57-58
- Herman Dircksz. 58
Hagoort
- Adriaan 85
Halewijn, van
- Alewijn 58, 118
- Francois 49
- Simon 45, 48-49, 58
Hallinck
- Adriaen Hermansz. 59
Hamilton
- 199
- Suzanna 79
Hardus
- Gerrit 182
- J. 186
- Jan 194
- Jan Jacob 182-183
- Johanna 188
- Maria 183
- Willem 183
Harssevoort
- Egbert 176-177
Heckenhoeck
- Adriaan 112
Heer, de
- Arent 176-179
Hees, van
- Maria Geertruida 183
Heijde van Zevender, de
- Samuel Johansz. 58
Heijken
- Josina 106
Heijn (Hein)
- Pieter Pietersz. 40, 43, 54
Heijnen
- Anna 98, 147-149
Heijs(t), van der
- Crijnis 83
- Maaike 89
- Margaretha 77-78
Helmont, van
- Joan Baptista 15, 20
Herlein
- 25, 27
- J.D. 22
Hesselaar
- Antoinetta Wilhelmina 51
- H.Th. 50
Heynricksen
- Adriaen 43
Hillenaar
- Theodorus 108, 110
Hoet
- Gerard 97
Hoeuft (Hoeufft)
- Diederich 40, 57-58, 61, 67, 118
- Jacob Diederichsz. 58
Hoevenaar
- Pieter 105
Hogenberg
- 63
Hoijnk van Papendrecht
- Eleonore Maria 133
Honthorst, van
- Gerrit 57
Hooge, de
- Romeyn 65
Hoogstraten, van
- Gerrit 41, 50
- Jacob 50
- Samuel 67
Hope
- Adriaan 119-120
- Thomas 119-120
Hordijk
- David 126, 200-201
- Ida Wilhelmina 115-116
- Willem 106, 116, 126-128, 162, 200-201, 206
Horst, van der
- Leendert 90
Horstman
- David 129-130, 156-158
- Willem 158
Hoven, van
- Magdalena Johanna 137
- Paulus Ruben 149
Huin
- Jacob 129
Hulsman
- Lodewijk 8
Issendorp
- Cornelia 85
- Hendrik 85
- Isaac 85-87, 89, 96, 194
Jacobsz.
- Andries 176
- Balthazar 176
- Jacob 176
- Jan 176
Jansz.
- Wit 62-63

Jonghe, de
- Clement 42
Kaa, van der
- Martinus 119
Kalckberner (Kalkbenner)
- 199
- Johanna 85
Kamen, van
- Gerrit 115
- Jacobus 114-115
Kat, de
- Otto 207
- Otto Boudewijn 209-210
Kater van Gijn, de
- Dirk 92
Keleneer
- 199
Kels(t), van
- Willem 62-63
Kemp
- Johan 162
Kerkhoven, van de
- Adriana 107-110
Keur
- Pieter 131
Kinckhuysen
- Susanna 49
Kisselius
- Anthonij 86-87, 135-137, 206
- Isaac 87, 135-136
- Johannes 87, 135-136
Klaveren, van
- Catharina 106
Kleijn
- Sija 126, 150, 166
Klerk, de
- Johan Christiaan 106-107
- Johan Ernst 106
Knipping
- Joost 122
Koelemans
- Susanna 104
Kohn
- 206
Koldeweij
- J. 151-152
Kolkman
- 207
- Johannes Frederik 209, 210
Kommelsom
- Hendrina 79
Koning, de
- Arnold 173
- L. 170
Kool
- Cornelis 178
Koonings
- Jan 52, 57
Kouwens
- Antoinetta 91, 189
- Willem 41
Kroef, de
- Adrianus 41
Kroes(e)
- Dorothea 125
- Hans Jurrien 119
- Hendrik 125, 126, 192, 194
Kuijkhoven, van
- Hendrik 133
- Johan 133
Kuijser, de
- 184
- I. 186
- Isaac 114, 183, 188
Laane
- W. 213
Lageman
- Cornelia Hendrica 196
Lairen, van
- Maria 111
Lamberts
- Catelijntge 40
Latour
- Ambroise Louis 176
- Anthonie 176
- Guiljaume 176
- Jenneton 176
Laurence
- Robbert 107-110
Laveaux
- Alexander 46
Lebret
- Frans 51
- Gerrit 51
- Johannes Hendrik 172, 173
- N.M. 51
Lengh, de
- Gijsbert 97
Leth, de
- Hendrik 46
Leurs
- Jan 177
Lexmond, van
- J. 104, 157, 163
Linden, van der
- Coenraet 94, 95
- Johan 94
- Johanna 95
- Teuntje 179
Lippmann, von
- E.O. 14
Lockerman
- Albert 94-96, 199
- Hendrik 7
- Jan 142
- Melchert (Melchior) 125-126, 194
- Sara 96, 142
Logger
- Elizabeth 115
Lokemeijer
- Gerard (Gerrit) 114, 124
Loon, van
- Adriaan 149
- Lodewijk Adriaansz. 162
Luyken
- Jan 17
Maas, van de
- Jan 176

Machiels
- Dorothea 96
Made, van der
- 207
- Paulus Roelof 209-210
Maertensz.
- Arent 57-58
Malsen, van
- Pieter 77
Marcgraf
- Georg 42
Marggraf
- Andreas 203
Marre, van der
- Rebecca 118
Mast, van der
- Ida 144, 199
- Johan Hermansz. 58-59
Matha-Karis, de
- 178
Medici, de
- Maria 16
Meer, de
- Sjoerd 8
Meer, van de
- J. 8
Meerman
- Pieter 181
Meeteren, van
- Dirk 166
- Dirk Wilhelmus 88-91, 189, 200-201
- Harmen Timmer 92
- Jan Hendrik 90-91, 184, 189, 200
- Mattheus 88-91, 189, 201
- Nicolaas 189
Meeus
- Adolphe 212, 213
- August 213
- Eugène 213
- Louis 213
Meij, de
- Daniel 160-161
Meijer
- 123-124
- J. 187
- Jacob 114, 183-184, 186, 188
Meijers
- W. 139
Meijnart
- Maria 118
Melanen, van
- Aletta 112, 195
Melij, de
- Francina 142
Miller
- 23
Milton
- John 23
Moerkerken, van
- Bartholomeus 147-148
Mogge
- Willem 44
Molenschoth, van
- 68
Moll
- Johan 105
Morjé
- 206
- Isaac 179, 192, 195
- Pieter 180
- Zeger 180
Morks
- Coenraad 142-143, 193
- Dirk Willem 142-143
- Maria 86
- Willemina 86
Muijs van Holy
- Arent 58, 68
Mulhoff (Mühlhoff)
- 69, 94, 199
- Frederick 76-77, 79, 199
- Maria 79
Muller
- Daniel 41
Nassau, van
- Frederik Hendrik 43
- Johan Maurits 43
Neeff
- Agatha 79
Neuspitzer
- Hermanus 83
Neve, de
- Susanna 106
- Willem 106
Nicolaij
- Cornelis 58
Noeij (Noije)
- Gerard (Gerrit) 58, 67, 118
Nolthenius
- Roeland 79, 118
Nood, de
- Marco 174
Nooij, van
- D. 58
Noterman
- Arnoldus 50
Oldenborgh, van
- Joh. 82, 190
Olivier, van
- Thomas 143
Ommeren, van
- Louise Jacoba Johanna 198
Onder de Linden
- Adriaan 111-114, 121-123, 194
- Simon 112, 122
Onderwater
- Hendrik 126
Oosterman
- Aalbert 158
Ooth, van der
- Gillis 78
Oranje, van
- Willem 16
Ouboter
- Agatha Agnieta 105-106
- Barthelomeus 106
Oude(n), den
- 114, 124

- Martinus 134-135
Ourijck, van
- Hendrik 87-88, 124, 135-136
Overstege, van
- Cornelis 64
- Willem 63-64
Paes de Azevedo
- Anna Gonsalves 45
Palesteijn
- Maria 106
- Neeltje 106
Papegaaij
- Cornelis 186
Paradijs
- Mathijs 21
Pelt
- Anna 142
Penningh, van der
- Metje 114, 123
Perou
- Elisabeth Maria 176
Pichot
- Jan 49
- Jean Albert 49
Pielens
- Catharina 125
Pijl
- Leonard Armiger 143
Pistorius
- 25-27
- Thomas 22
Pit
- Arnoldus 183
Plas, van der
- Catharijna 76
Plukhooij
- Pieter 150
Poelwijk
- Arjan 193-194
Pompe
- Michiel 58, 64
Poots
- A.C. 170
Prieëlle-Bunk, de
- H.D. 56
Prinsen
- Joan 85
Pruys
- Jean Lourijsz. 39
Raat, de
- 149
Rackwitsz
- D. 8
Rees
- Johanna 181
Reije, van der
- Sija 157
Reisig
- 23, 25-32, 34-36
- Jan Hendrik 22
Rens
- 206
- Cornelis Jacobus 98
- Francois 148-149
- Jan 97-98, 114, 123-124, 147-149, 194
- Jan Cornelis 98
- Jan Jansz. 97-98, 147-149
Repelaer
- Anthonij 57-58, 118
Reyen, van
- Barbera Johansdr. 64
Riedt, van
- Clara Jacoba 85
- Hendrik 104
- Maria Magdalena 104
Rije, de
- C. 138
Rijn, van
- Rembrandt 67
Rijndorp, van
- Wouter 114-115
Rombouts
- J. 167
- Johannes 145, 168-169, 206
Roo, de
- Johan Hendrik 161
Roodenburg
- Nicolaas 107
Rooij, de
- Catharina 106
Roovere, de
- 160
Rossum, van
- J.P. 213-214
Ruijter, de
- Pieter 97, 142
Ruisdael, van
- Jacob 74, 170
Rutgers
- Wijnant Jansz. 58
Ruts
- Jacob 114, 179
Rutten
- Johannes 57, 83, 87, 89, 133, 138, 141, 159-160, 176
Saksen, van
- Anna 16
Salle, de la
- Pompee 39
Sanden, van der
- 110
- Hendrik 183
Santen, van
- Hendrik Pietersz. 171
Santheuvel, van den
- 119
- P. 186
Savary
- S. 15
Schaarmans
- 108, 110
Schallbruch
- Catharina 79
- Johannes Theodorus 79
Scheffer
- Jan Hendrik 88, 149
- Joost Hendrik 133-134, 161, 192, 194
Schiff

- Pieter 45
Schijvelberch
- Dirck 118
Schoemaker
- E.H. 196
Schone, de
- Filips 14
Schonenburg
- Frederik 104
- Sybilla 104-105
Schoor, van der
- 149
- Frank 41, 50
- Johanna 50
Schoot, van
- Gerrit Roelen 40
Schotel
- G.D.J. 17-20
Schott
- Hester Joppen 45
Schouman
- Aart 195
Schouten
- Jan 169, 207
Schrekelmans
- Dirk 119
Schuls
- Jacob 107-109
Schultz van Haegen
- 172
- Julius Dominicus 99, 127, 169, 189
Selis
- Abraham 124, 142-143, 145
- Hendrik 142, 145, 206
Serres, de
- Olivier 203
Seth
- Simeon 13
Sigmond
- Kees 8
Slingeland, van
- Barthout 58
- Damas 181
Smalt
- Elisabeth 142, 193
Smith(s)
- Simon 147-149
Son, van
- Petrus 156
Spakler
- 207
- Dina 198
Spruijt
- Pieter Willemsz. 42
Star, van den
- Hermanus 87
Steen
- Jan 20, 74, 170
Steenbergen, van
- Petrus Joannes 106
Stenbith
- Anna Adolfina 198
- Johannes Pieter 82
Steuerwald
- Jan Dam 198
- Justin Ernst 198
Stock, van
- Dirck 84-85, 199-200
- Joachim 83-84, 199-200
Stoop
- 114, 206
- Abraham 68
- Anthonij Balthazar 115
- Govert Cornelis 115
Stratenus
- Anthonij 149
Streeffkerk, van
- Egbert 129-130
- Hermanus 130-131
Sweth, van der
- Egbertus 113, 123
- Jacob 114, 123
Teenstra
- 25, 27
- Marten Douwes 23
Teresteyn, van
- Cornelis Adriaensz. 58
Teresteyn van Halewijn
- Francois 49
- Johanna Agatha 49
- Simon 48
Timmers
- Johannes 164-165
Tirion
- Isaac 70
Tollens
- H.J. 133
Tombes, de
- Arnoldus 48
Toulon, van
- Martinus 45
Tourniaire
- E. 92
Toutlemonde
- Elisabeth 143
Trigt, van
- S.H.W. 169
Trip
- Elias 38
Valck
- Jacob 62
Vassol
- Zacharias 80
Veeger
- Christina Regina 144, 197-198
- Christoffel 197
- Petronella 197
Veen
- Maarten 133-134, 194
Venlo
- Elias 96
- Pieter 120, 122
Verdonck
- Huijberta 122
Verhoef
- Anthonia 112, 122
- Cornelis 122
Verlee

- Cornelis 149
Vermeulen
- Reijnier 176
Versteeg
- Jan 142
Villa Nova, de
- Arnaldus 14
Vingerhoet(s)
- 69, 77
- Catarina 76
- Gerard 200
- Herman 73, 75, 76, 200
Viruly
- Agatha 80
- Isaac 80
Visser
- Adriaan A. 210
Vlissingen, van
- Paul 208
Volbergen, van
- Johanna Wilhelmina 183
- Maria Adriana H.E. 183
Volkom, van
- 114, 123-124
- Pieter 88-89
Voogd, de
- Jacobus 106-107
- Nicolaas 106
Vos van Hagestein, de
- Cornelis 51
Vos, de
- Neeltje 142
Vosmaer
- Jacob 192
Vrees
- Johan Hendrik 88
Vries, de
- Anthoni 77
- Jan 21
- Simon 24-25
Vriesendorp
- 193, 196
- Cornelis 98
- Francina 192, 195
- Hendrik 98, 111-113, 122, 192, 194-195
- Jacob Staats 98, 107
Vrijmoed
- Christiaan Hendrik 143
Vugt, van der
- Henricus 94-98, 102, 194
Vuijck
- P.L. 189
Waalboer
- 108
Wageningen, van
- Catharina Wilhelmina 116
- Jean 137
Walbeeck
- Anthonij 111
Wall Bake, van der
- Herman Adriaan 210
Wall, van der
- 114, 123-124, 206
- Arnold(us) 97-98
- Everard(us) 97-98, 147-149
- Martina Catharina 98
Wel(l), van
- Daniel Adriaensz. 64
- Evert 199
- Pieter 123
- Reijnier Adriaensz. 63-64
Werff, van der
- Jan 48
- Johanna Maria 48
- Pieter 45, 48
Wevort van Ossenberg, van
- Johan Marin Ernestz. 59
Wezel, van
- Elisabeth 156
Wig(h)man(s)
- Aelbert 73, 75-76
Wijbrants
- Clara 104
Wijngaarden, van
- Clara Theodora 98
Wilkens
- Agatha 80
- Anna Margaretha 80
- Frederick 7, 77-79, 114, 121, 123-124, 192-194
- Jacob 43, 80
- Johannes Theodorus 79-81, 192, 200
- Laurens 79
- Maria 80
Willaerts
- Adam 55, 66
Willoughby of Parham
- Francis 45
Wir(t)sung
- Christoph 16
Wiselius
- Samuel 120
Wit(t), de
- 119
- Agneta 48
- Ghisbert 45
- Jacob 57-58
- Johan 48
Wittez.
- Jan 62
Wittouck
- P. 213
Wonder
- Pieter Christoffel 105-106
Woude, van der
- Ad 21
Zeeman
- Abraham 119
Zeeuw-Kloeg, de
- M. 8
Zwijndregt, van
- Anna 149

SUIKER
INDUSTRIE